

51708

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (ORTAÇAĞ TARİHİ)
ANABİLİM DALI

XI. - XII. YÜZYILLAR (1055 - 1171) ARASINDA
SELÇUKLU - FATİMÎ İLİŞKİLERİ

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN : PROF. DR. ALİ SEVİM

HAZIRLAYAN : MARİNA ATILA

ANKARA 1996

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

ÖNSÖZ

Tezimin konusunu oluşturan dönem sırasında, Fatimî devletinin çöküşü belirlenmektedir. Fatimî devletinin ilk 75 yılı boyunca güçlü halifeler tarafından belli bir amaca yöneltilen dinî (ve sonradan görüldüğü gibi çok defa da dinî olmayan amaçlarla kötüye kullanılmış) faaliyetlerin aksine, son dönemde (el-Mustansır'dan sonra) iktidarda olan halifeler, kendi vezirlerine tâbi olmaya başlamışlardır. Bu vezirlerin çoğu, devletin dinî temellerini unutup yalnız iktidarda kalmaya çaba göstermişlerdir. Tezimizin konusu elbette çok boyutludur. Bu nedenle başlangıçta yukarıda söz konusu olan dönem içinde, Orta-Doğu'da var olan, gelişen gruplar ve siyasî durumlara genel bir göz atmakla yetinmekte, daha sonra ise farklı gruplar arasında vukubulan olaylar, bunlar arasında ortaya çıkan ilişkiler ve bu ilişkilerden doğan etkileşimi inceleyeceğiz.

Günümüzde tarih çalışmalarının sadece siyasî olayların değerlendirilmesiyle anlaşılamayacağı, siyasî olayları hazırlayan sosyal, iktisadî ve kültürel etkenlerin de bu olayların şekillenmesinde önemli rolü olduğu göz önünde bulundurulursa, birinci planda kaynak çalışmalarına önem veren bu tezin gerekliliği daha da belirginleşecektir.

Bu tezi hazırlarken üzerinde bir karara varmak için en çok tereddüt ettiğimiz hususlardan birisi, yazar, kişi ve yer adlarının yazılışı ile ilgili idi. Pek sık kullanılan Türk, Arab, Ermeni vs. adları alışılmış şekilleriyle, yani bugünkü Türkçe telaffuzuna uygun olarak, pek sık kullanılmayan adları ise İslâm Ansiklopedisi, ya da İngilizce ve Fransızca olarak yayınlanmış olan Encyclopedia of Islam'da (Encyclopédie de l'Islam) uygulanan transkripsiyon sistemine göre yazmayı tercih ettik.

Rakamlara gelince, hem hicrî, hem de milâdî yılı yazmak literatürümüzde bir gelenek olmuştur. Fakat okumanın kolaylaştırılması amacıyla, bu çalışmada, çoğu kez, yalnızca ilgili olayın vukubulduğu milâdî tarih verilmiştir. Bunun örneğini Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen'in, "Selçuklu Devri Türk Tarihi" adlı eserinde görmekteyiz. Bu 'yeni geleneğin', bilimsel çalışmalarda bir eksikliğe yol açmayacağını düşünüyoruz.

Beni bu konu üzerinde çalışmaya yönlendiren, çalışmalarımı sürekli ve yakından izleyerek bana her zaman yardımcı olan Prof. Dr. Ali SEVİM'e, ayrıca Prof. Dr. Yavuz SABUNCU'ya ve eşime teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.	2
İÇİNDEKİLER.	4
KAYNAKLAR.	7
ARAŞTIRMALAR.	21
GİRİŞ.	28
X.-XI. yüzyıllarda Orta-Doğu'nun Siyasî Durumuna Genel Bir Bakış	28
1) Abbasî Halifeliği.	28
2) Mısır Fatimîleri	29
3) Büveyhoğulları Devleti.	32
4) Bizans İmparatorluğu.	33
5) Büyük Selçuklu Devleti.	34
6) Gaznevî Devleti.	35
7) Suriye Selçukluları.	36
8) Anadolu Selçukluları.	36
9) Mervanoğulları.	37
10) Mezyedoğulları.	37
11) Artukoğulları.	38
12) Mirdasoğulları.	38
13) Musul Emîrliği.	38
14) Endelüs Emevîleri.	39
15) Fas'taki İdrîsîler.	39
16) Ağlebîler.	40
17) İhşîdîler.	40
18) Haçlı Devletleri.	40
19) Zengiler.	41
I. BÖLÜM	
Tuğrul Bey Dönemindeki İlişkiler.	43
1. Arslan el-Besâsirî Olayının Nedenleri : Irak'taki Abbasî Hâkimiyeti'nin gittikçe Güçlenmesi; Fatimî Devleti tarafından Verilen Maddî Destek.	43
a) Arslan el-Besâsirî Olayı	44
b) Türklerin Ön Asya'da Yerleşmesi Sebebiyle, Büveyh Hanedanı ve Fatimî Devleti arasında Varılan Uzlaşma; Dâ'î el-Müeyyed'in Rolü	51

c) Arslan el-Besâsirî'nin Ölümünden sonraki İlişkiler.	53
--	----

2. İbrahim Yınal İsyanı.	53
----------------------------------	----

II. BÖLÜM

Alp Arslan Dönemindeki İlişkiler	56
--	----

1. M.S. I. yüzyıldan Orta Çağa kadar Orta-Doğu'nun Odak Noktası olarak Suriye'nin Önemi.	56
--	----

2. Türklerin Suriye'ye İlk Girişinin Tarihî Önemi.	57
--	----

a) Harun'un Mahmud ile Birleşmesi.	58
--	----

b) Mirdasoğulları ve Fatımîler.	59
---	----

3. Sultan Alp Arslan.	60
-------------------------------	----

a) Alp Arslan'ın Mısır Seferi	61
---	----

III. BÖLÜM

Melikşah Döneminde Başlayan İlişkiler	63
---	----

1. 1095 Yılına kadar, Dâ'î Hasan-i Sabbah'ın Faaliyetleri	63
---	----

a) el-Mustansır'ın Ölümünden sonra İsmailî Hareketinin Bölünmesi : Musta'li-Nizar.	66
--	----

b) Nizar'ın Müridlerinin Yeni Bir Fırka Ortaya Çıkarması : Hasan-i Sabbah'ın Liderliğinde Haşîşîyyun	69
--	----

2. Nizamiye Medreselerin Kuruluşu ve Amaçları	70
---	----

IV. BÖLÜM

Suriye - Filistin Selçuklu Devleti.	77
---	----

1. Emîr Atsız Devrinde Selçuklu Melikliği'nin Kuruluşu.	77
---	----

a) Dimaşk'ın, Atsız tarafından Fatımîlerden Alınması	77
--	----

b) Atsız'ın Kahire'ye Başarısız Seferi.	78
---	----

c) Melikliğin Vasal Statüsü.	78
--------------------------------------	----

2. Suriye'nin, Melikşah tarafından Tutuş'a İktâ Edilmesi.	79
---	----

3. Melik Rıdvân.	80
--------------------------	----

a) Rıdvân'ın, Fatımîlere Yanaşması : 1097 Yılındaki Anlaşma.	81
--	----

b) Rıdvan'ın Hâkimiyeti sırasında, Haleb'te Bâtınî Mezhebinin Güçlenmesi.	83
c) Rıdvan'ın Ölümünden sonra, Sultan Muhammed Tapar tarafından Haleb'teki Bâtınî Mezhebine Son Verilmesi.	83
4. Dimaşk Selçuklu Melikliği.	85

V. BÖLÜM

Mezopotamya'da Atabeglerin Ortaya Çıkışı, Konumu ve Önemi	89
1. Atabegler'in, Orta-Doğu'daki Siyasî Duruma Etkisi	89
a) İmadüddîn Zengi'nin Hâkimiyeti'nde Başlayan Atabeg Makamı'nın Güçlendirilmesi.	89
b) Musul'da Hâkimiyet.	91
2. Nureddin Mahmud ve Dönemindeki Siyasî Durum	92
a) Nureddin ve Orta-Doğu'da Sünnî Mezhebinin Güçlendirilmesi	94

VI. BÖLÜM

Fatimî Devleti'nin Çöküşünde Atabeglerin Rolü.	97
1. Fatimî Vezirinin Yardım Talep Etmesi	97
2. Nureddin tarafından Mısır'a Gönderilen Şirkuh'un, el-Adid'in Veziri Olması.	99
3. Salâhüddin'in, Şirkuh'un Yerine Geçmesi.	100
a) Salâhüddin tarafından Saray İsyanı'nın Hazırlanması.	101
b) Son Fatimî Halifesi el-Adid'in Azledilmesi.	101
c) Nureddin'in Mısır'ı Yeniden Sünnî Mezhebine Sokması.	102
SONUÇLAR	105
KRONOLOJİ CETVELİ.	117
BİBLİYOGRAFYA VE KISALTMALAR	129
HARİTALAR ve CETVELLER	141
SUMMARY	
ÖZET	

KAYNAKLAR

a) Genel Tarihe Dair Bilgi Veren Kaynaklar

1) İbnü'l-Esir, 555/1160 yılında Ceziret İbn Ömer'de doğmuştur. Zengin bir ailenin çocuğu olan müellifin babası, Musul Atabegi İmadüddin Zengi'nin hizmetinde çalışmış ve aynı zamanda ticaret ile uğraşmıştır. İbnü'l-Esir ise, babası ve kardeşleri gibi Zengiler'in hizmetine resmen girmiş değildir. Buna rağmen birkaç kez Zengiler adına elçi olarak Bağdat'a gitmiştir. İbnü'l-Esir, Ortaçağ İslâm dünyasının en büyük tarihçisi olarak görülmektedir. İbnü'l-Esir 1234 yılında vefat etmiştir.

İbnü'l-Esir'in en önemli eseri, "el-Kâmil fî't-Tarih"'tir. Genel eser olup, 628/1231 yılına kadar olayları kronolojik ve tarafsız bir şekilde vermektedir. İbnü'l-Esir'in bu eserinin ilk kısımları için en önemli kaynak, Ebû Câfer Taberi'nin "Tarihü'l-rusul ve'l-mulûk" adlı eseridir. Verilen diğer bilgiler ise adları genellikle belirtilmemiş olan başka kaynaklardan alınmıştır. Buna rağmen, zamanımıza ulaşmamış rivayet ve kaynakları kullanması bakımından İbnü'l-Esir'in eseri büyük önem taşımaktadır.

2) Halebli bir müellif olan Muhammed b. Ali et-Tenûhî el-Azimî (483-556/1090-1161), birçok tarih eseri kaleme almıştır. Zaman zaman kronolojik bakımdan hatalı bilgiler vermesi nedeniyle, Azimî'nin eserini dikkatli kullanmak gerekmektedir.

Eserin Selçuklularla ilgili bölümleri, 1988 yılında A. Sevim tarafından geniş notlar ile açıklamalarla beraber Türkçe yayımlanmıştır.

3) Şemsü'd-din Ebû'l- Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu b. Abdullah Sıbt b. el-Cevzî (582-655/1186-1257), Bağdad'ta dünyaya gelmiş ve dedesi İbnü'l-Cevzî tarafından yetiştirilmiştir. Dedesinin ölümünden sonra, Bağdad'ı terketmiş ve Dimaşk'a yerleşmiştir. Öğrenimi sırasında zamanın en önemli ve ünlü kişileriyle tanışmıştır. Eseri "Miratü'z-zaman fî vârihi'l-ayân", yaratılıştan müellifin ölüm senesine (655/1257) kadar gelen bir genel tarih olup İbnü'l-Ezrak, İbnü'l-Kalânîsî, İbnü'l-Esir ve İsfahanî'nin eserlerinden yararlanılarak yazılmıştır. Ayrıca Sıbt, Bağdad tarihi hakkında bilgi veren eserlerden

yararlanarak Garsu'n-ni'me Muhammed b. Hilâl es-Sâbi'in "Uyûnû't-tevârih" adlı kayıp eserinden büyük ölçüde nakiller yapmıştır. Bu nedenle, Sibt'in eseri birinci elden bir kaynak olmuştur. Çünkü Garsu'n-ni'me 1056-1086 dönemi hakkında bize bilgi vermekte ve özellikle tanıdığı olduğu el-Besâsirî'nin isyanı gibi olayları çok yakından anlatmaktadır. Böylece Sibt, bize XI. yüzyılın ikinci yarısındaki Bağdad'ta cereyan eden olaylar hakkında çok ilginç ve renkli bir resim çizmektedir¹.

4) Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn'un (733/1332-809/1406) "Kitabü'l-iber ve Divanü'l-mübteda ve'l-haber" in eserinin birinci kısmı, yani ünlü "Mukaddime"si, diğer İslâm tarihleri gibi genel bir tarih eseridir. Fakat "Mukaddime"de, tarihi olaylar felsefî bir bağlamda görülüp, yorumlanmaktadır. Bu nedenle İbn Haldûn, Arab tarihindeki ilk sosyolog olarak değerlendirilmektedir. İbn Haldûn, Fatimî sülâlesinin nesebinin sahte olduğunu düşünmektedir.² Ayrıca İbn Haldûn, bize hilâfet ve imamlık hakkında da geniş bilgi vermektedir.³ Kitabın Fatimîlere ilişkin olan kısımlarında müellif, İbn Tuweyr tarafından yazılan ve sülâlenin sonu ile sona eren kronikten faydalanmıştır. "Mukaddime"nin Pirî-zâde tarafından yapılmış olan Türkçe çevirisi İstanbul'da 1858 yılında basıldığı gibi, Cevdet Paşa'nın bu çeviriye tamamlayan cildi de 1860'da yayınlanmıştır.

İbn Haldûn'un eseri, batıda ilk defa Quatremère tarafından 1858 yılında Paris'te yayımlanmış; 1970 yılında Beyrut'ta da yeni baskısı çıkmıştır.

5) Ebû Bekr Ahmed b. Sâbit Hatib el-Bağdadî (393/1002-463/1070) devrinin ünlü bir hadis âlimi idi. Hadis ilmindeki derin bilgisi yeni yerleştiği yerde kendisine büyük bir şöhret ve nüfuz kazandırmıştır. Hatib'in o sırada Bağdad'ta hayli kalabalık ve nüfuzlu olan Hanbelilerin husumetinden çok çekmiş olduğu anlaşılmaktadır. Evvela Hanbeli mezhebinde iken, sonradan Şafiî mezhebine geçmesi, kelâmda Eş'arî görüşlerine sınıksı bağlılığı nedeniyle, akaid meselelerinde her türlü cüretkârane görüşün düşmanı olan Ahmed b. Hanbel'in öğrencilerinin husumetini celbetmiştir.

¹ Bu tarihçi ile ilgili ayrıca bkz. Cahen, Historiography, 60-2

² İbn Haldûn, Mukaddime, 311-330

³ A.g.e., 190-202

Bununla beraber, Hanbelilerin muhalefetine rağmen, halife el-Kaim ve vezir İbnü'l-Müslime'nin himayeleri sayesinde, el-Mansur camii'nde hadis imlâsı açmada başarılı olmuştur.

Bağdadlı Hatib, el-Besâsirî ayaklanması sırasında Bağdad'ta bulunuyordu. Bu nedenle bu sıralarda Bağdat'ta cereyan eden olaylara bizzat şahid olmuş ve bunları günü gününe eserine yazmıştır. Hatib, vezir İbnü'l-Müslime iktidardan düşünce, Şam'a kaçmıştır. Orada, Fatimî valisinin emri ile tutuklanmış ise de, Sur ve Haleb'e kaçmak suretiyle, idamdan kurtulmuştur. Selçuklular tarafından Bağdad'ta düzen yeniden kurulduktan sonra, Hatib Bağdat'a geri dönmüştür.

Haltercümesi yazarlarının kaydettiklerine göre Hatib, yüz kadar büyük eser bırakmıştır. Bunların hemen tümü hadis ilmine dair idi. Eserlerinin en meşhuru olan "Tarihu Bağdad", Bağdad'ta yaşamış olan hadis âlimlerinin tezkereleridir. Yazdığı haltercümelerin başında Bağdad'ın coğrafya, topoğrafya ve tarihine dair bir giriş kısmı bulunmaktadır.

b) Devlet Teşkilâtına Dair Bilgi Veren Eserler

6) İslâm dünyasının en ünlü Selçuklu veziri Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî, Nizamülmülk (408/1018-485/1092) lâkaplı devlet adamının "Siyâsetnâme" adlı Farsça eseri, Selçuklu devlet teşkilâtı açısından önemli bir kaynaktır. Tarihî örneklerden oluşan 50 bölümlü eser, hükümdarlara nasihat veren bir kitaptır. Bunun yanında, çağdaşı olan Bâtınî lideri Hasan-ı Sabbah'a karşı hem askerî hem de düşünce alanında sürekli bir mücadele vermiş olan Nizamülmülk'ün eserinin son on bölümünde Bâtınîliğe dair verdiği bilgilerin ayrı önem taşıdığı da bir gerçektir.

Nizamülmülk'ün eseri, 1976 yılında M. Altay Köymen tarafından "Siyerü'l-mülûk veya Siyâsetnâme" adıyla yayınlanmış, aynı araştırmacı, 1982 yılında eseri Türkçeye çevirmiştir.

7) Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdî (360/970-450/1059)'nin "Kitabu Ahkâmî's-sultaniye" adlı eseri de, bize ideal bir İslâm devletinin teşkilâtı hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Mâverdî'nin eseri, 20 bölümden

oluşmaktadır. İmamlık ve vezirlik makamına ilişkin verilen bilgi çok önemli⁴ olup sonradan yazılan bu tür eserler için esas niteliğindedir.

Mâverdî'nin eseri, ilk defa 1853 yılında Enger tarafından yayınlanmıştır. 1915 yılında Cezayir'de Fagnan tarafından hazırlanan "Les Statuts gouvernementaux ou Regles de Droit public et administratif" adlı eserin Fransızca çevirisinin çok yararlı bir araştırma olduğunu söylemek gerekir.

8) Ahmed b. Ali Kalkaşandî'nin (756/1355-821/1418) "Subhü'l-Aşâ fî Sinâtü'l-inşâ" adlı ondört ciltten oluşan eseri, Fatimî devleti ile diğer ülkeler arasında yapılan yazışmaları toplamakta ve bu şekilde bize devletlerarası ilişkiler ve divan çalışmalarına dair kapsamlı bilgi vermektedir. Kalkaşandî'nin eseri, hem resmi yazışmaları, hem de halifelerin ve veliahtların biatlarına ilişkin yazışmaları içermektedir. Hakikaten bu tür yazışmaların en eski örnekleri, Fatimî devrine aittir. Eserin I.-V. cildleri, Ortaçağ İslâm tarihine genel bir giriş olup, sonraki ciltlerde Kalkaşandî, ilgili yazışmalardan ayrıntılı bir şekilde bahsetmekte ve her zaman tümünü yazılı olarak bize sunmaktadır. Cemalü'd-din el-Şeyyâl, "Mecmua'l-vesika'l-Fatimîyye" adlı eserinde Kalkaşandî'den birkaç örnek vermekte ve bilimsel bir yöntemle incelemektedir.

Bunun dışında, Kalkaşandî'nin eserini kullanan birçok Batılı araştırmacı vardır.

c) Şehir ve Bölge Tarihleri :

9) Bu kaynaklar arasında hiç şüphesiz en önemlisi İbnü'l-Kalânîsî'nin eseri "Zeylû Tarihi Dımaşk"tır. 465/1073 yılında Dımaşk'ta doğan Ebû Ya'lâ Hamza b. Esedü't-Temîmî İbnü'l-Kalânîsî, Temîm kabilesinin saygın bir Arap ailesinden gelmektedir. Din, hukuk ve edebiyat öğrenimi gören İbnü'l-Kalânîsî, Divanü'r-Resâil'de kâtip olarak çalışmış ve daha sonra da buranın reisliğine kadar yükselmiştir. Dımaşk içinde en yüksek sivil memuriyetlerden biri sayılan Divanü'r-Resâil Reisliğini değişik sürelerle (ikincisi 548/1153 yılında) iki defa yürüten İbnü'l-Kalânîsî, bu sayede birçok resmi belgeyi görme imkânına sahip

⁴ Fagnan, Statuts, 43, 51

olmuştur. Onun Hilâl b. Muhassin es-Sâbi (öl. 448/1056)'in tarihine zeyl olarak yazdığı eseri (İbnü'l-Kalânîsî, bilgileri Mısırlı ve Suriyeli kaynaklardan almakta, bu nedenle Cahen, eseri Hilâl es-Sâbi'in bir devamı olduğunu düşünmemektedir. Türklerin Bağdad'a gelişi hakkında İbnü'l-Kalânîsî'deki bilgiler, genel niteliktedir. Yine de Suriye bölgesi hakkında bilgi veren İbnü'l-Kalânîsî'nin eseri, bu tür nitelikte olan eserlerin ilk kaynağı sayılır⁵), I. Haçlı Seferi ile ilgili en önemli İslâm kaynağı durumundadır. Bu eser Selçuklu-Fatimî ve Selçuklu-Haçlı mücadeleleri ve savaşları hakkında yazılmış yegâne çağdaş kaynağımızdır. İbnü'l-Kalânîsî, Atabeg Tuğtekin'in 1103-1104 tarihinde Dimaşk'a egemen olmasından sonraki olayları daha ayrıntılı olarak vermiştir. İbnü'l-Kalânîsî'nin 1140-1141 ve 1160 (aynı yıl vefat etmiştir) tarihinde olmak üzere iki redaksiyonda kaleme aldığı "Zeylû Tarihi Dimaşk", müteakip dönemdeki tarihçilerden İbnü'l-Esir, İbnü'l-Adîm, İbn Hallikân ve Sıbt İbnü'l-Cevzî gibi kaynakların birçoğuna kaynak olmuştur. Eser, F. Amedroz tarafından 1908 yılında yayımlanmıştır. Ayrıca, Haçlı Seferleriyle ilgili olan kısımlar H.A.R. Gibb tarafından "The Damascus Chronicle of the Crusades" adıyla İngilizceye çevrilmiştir.

10) Ahmed b. Yusuf b. Ali İbnü'l-Ezrak el-Fârikî (510/1116-572/1176), Meyyâfârikîn'de doğmuş, Suriye ve el-Cezire'deki birçok şehirleri gezerek eseri için malzeme toplamıştır. Mahallî bir eser olan "Tarih Meyyâfârikîn ve Âmid", birçok olayın tarihini yanlış olarak vermektedir. Ancak eser, Sultan Melikşah'ın ölümünden sonraki zamanlarda Meyyâfârikîn'in durumu hakkında başka kaynaklarda rastlanmayan bilgileri de içermektedir. "Tarihu Meyyâfârikîn ve Amid" in Mervanoğulları ile ilgili kısımları, B.L.A. Awad tarafından 1959 yılında Kahire'de yayınlanmıştır. Artukoğulları ile ilgili kısımlar ise 1975 yılında A. Savran tarafından İngiltere'de doktora tezi olarak yayınlanmıştır.

11) Kemalü'd-din İbnü'l-Adîm, 485/1192 yılında doğmuş olup Haleb'in soylu bir ailesinden gelmektedir. Müellefin dedesi ile dedesinin babası Haleb kadılıklarında bulunmuşlardır. Kemalü'd-din'in babası Zengiler hizmetine girmiştir. İyi bir eğitim almış olan Kemalü'd-din, Haleb'te müderrislik yapmış,

⁵ Cahen, Note d'Historiographie syrienne, 156-7, 159

elçi olarak birkaç kere Suriye, Irak ve Mısır'a gönderilmiş ve hattâ kısa bir süre için Haleb'te vezirlik makamına da getirilmiştir.

Kemalü'd-din İbnü'l-Adîm'in "Buğyetü't-taleb fî Tarihi Haleb" adlı eserinde, Kemalü'd-din Haleb'te yetişen bilim adamlarıyla ünlü kişilerin haltercümelerinden, ayrıca Selçuklu-Fatimî, Selçuklu-Abbâsî ilişkilerinden ve özellikle Selçuklu emîrlerinden söz etmektedir. İbnü'l-Adîm'in eseri, bugün mevcut olmayan birçok kaynaktan, İbnü'l-Kalânîsî, İbnü'l-Esir vs. müelliflerin eserlerinden yararlanılarak kaleme alınmıştır. Eserini yazarken, İbnü'l-Adîm isnad usulünü kullanarak ilk kaynağa kadar inmiştir. İbnü'l-Adîm, Hatib Bağdadî'nin biyografik şekilde düzenlenmiş "Tarihu Bağdad" adlı eserinden de yararlanmıştır.

Eserin ilk kısmı, A. Sevim tarafından 1976 yılında yayınlanmış; 1982 yılında aynı araştırmacı tarafından eserin Türkçe çevirisi yapılmıştır.

İbnü'l-Adîm'in "Zübdetü'l-haleb min tarihi Haleb" adlı ikinci eseri, Haleb'te gelişen olaylar, Suriye'deki Haçlı istilâsı ve Selçuklu ordularının Haçlılara karşı gerçekleştirdiği seferler hakkında kıymetli bilgileri ihtiva etmektedir. İbnü'l-Adîm'in Haleb'li olması ve onun Haleb emîrlğine olan yakınlığı yine göz önünde tutulması gereken bir husustur. İbnü'l-Adîm'in bu eseri, 1951-1954 yılları arasında Sami ed-Dehhan tarafından Şam'da yayınlanmıştır.

1260 yılındaki Ayn Calut muharebesinde Moğollar, Memlûklere yenilerek çekilmek zorunda kaldılar. Bunu izleyen günlerde İbnü'l-Adîm Haleb'e gelmiş ve Moğollar tarafından yapılan tahribatı görünce çok üzülmüş; bu nedenle tekrar Kahire'ye dönmüştür. Kahire'de sürdürdüğü yaşamı hakkında bilgimiz yoktur; fakat büyük ihtimalde yeni eserler kaleme almaya başlamıştır. İbnü'l-Adîm 1262 yılında Kahire'de vefat etmiştir. Ölümü dolayısıyla Dimaşk'ta özel olarak gaib namazı (salatu'l-gaib) kılınmıştır.

12) "Bustan el-Camî" adlı Suriye kaynaklı kısa tarihi eser (kronik) araştırmacıların dikkatini çekmektedir. XII. yy'da yazılan, tanınmış eserleri özetleyen ve günümüze kadar muhafaza eden bu kaynak, geç zamanda yazılmış olan birçok tarihi eserin özetlerinin tersine, tarihi eserlerin hemen hemen tamamen kaybolduğu bir yüzyıla aittir. Bu nedenle, Türk fetih

hareketleri ile Eyyubi dönemi arasındaki zaman açısından, Suriye tarihi bakımından, çağdaş kaynak olarak İbnü'l-Kalânî'si'nin "Zeyl" adlı eserine ve el-Azimî'nin "Tarih"i'ne dayanmaktayız. "Bustan el-Camî"'nin, şimdiye kadar Suriye tarihi için en önemli kaynak olan geç kroniklerden daha önce yazılmış bir eser olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, diğer kaynaklarla karşılaştırıldığında buradaki belgeleme sisteminin daha orjinal olduğu görülmektedir. "Bustan" adlı eser, muhtemelen 592/1195-593/1196 yılları arasındaki Haleb'te yazılmış ve herhalde Mısır'da tamamlanmıştır. El yazması nüshaya göre, yazan kişinin adı, kadı İmadüddîn el-İsfahânî' dir. Bir karışıklık mevcut olmadığı takdirde burada ünlü bir yazar değil, fakat eşadlı bir kişi söz konusu olmalıdır. Gerçekten de "Bustan"'ın kaba üslûbu, Salâhüddin'in yazıcısının şairane üslûbunun göze çarpan bir şekilde karşıtı olarak gösterilmekte⁶ ve bu nedenle bu eser, 'anonim' olarak değerlendirilmektedir.

"Bustan"'ın kaynaklarının belirlenmesi zordur. Bir defa el-Azimî zikredilmektedir. Fakat, 575/1179 yılında doğan ve bu nedenle eserin bir kaynağı olamayan İbn abi Tayyi'nin eseri (İbnü'l-Furat ve Ebû Şame'nin eserlerinde aktarıldığı gibi) ile birçok yönden belirgin benzerlikler göstermektedir. Bunun sonucu olarak iki eserin ortak bir kaynağı olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu ortak kaynağın ismi hakkında fazla bilgi vermek mümkün olmamakta, fakat o kaynağın ortak bir Kuzey-Suriye geleneğine dayandığı söylenebilmektedir.

"Bustan", İbn Hallikân ve İbn Müyesser tarafından kullanılmış, fakat hiçbir zaman o zamanki araştırmacıların dikkatini çekmemiştir. Baştaki kısımlar doğal olarak daha az orijinal değere sahip ve daha kısa olduğu için, son kısmın yayınlanması Prof. Cahen tarafından yeterli görülmüştür.

Fakat "Bustan" adlı eser el-Azimî'nin kısa kroniği gibi, müstensihinin dikkatsizliğinden kaynaklanan hatalarla doludur. Örneğin; 1098 yılında Musul'da hutbenin Tutuş adına okunduğu işaret edilmekte, oysa hutbe Dukak b. Tutuş'un adına okunmakta idi. Mısır veziri Memûn el-Batâihî'nin göreve başlama tarihi 1123 yılı olarak verilmekte, fakat doğru olan tarihin 1123 değil, 1121 olduğu bilinmektedir. Aynı yanlışlık İbn Sallâr'ın vezirliği için de geçerlidir. İbn Sallâr 1151 değil, 1149 yılında göreve başlamıştır. Hâkimiyeti

⁶ Cahen, Chroniques anciennes, 8

25 yıl olarak verilen halife el-Hâfız, yalnızca 19 yıl (1130-49 yılları arasında), tahtta oturmuştur. Aynı şekilde el-Fâiz'in ölüm tarihi de yanlış verilmiştir.

13) İzzü'd-din Ebû Abdullah Muhammed İbn Şeddad el-Halebî (613/1216-684/1285), muhtelif tarihi eserlerin müellifidir. Yazarın, "el-A'lâku'l-hazire fî Zikr-i Ümerâi'ş-Şam ve'-Cezire" adlı tarihî coğrafya ile ilgili iki ciltlik eseri, Suriye ve Mezopotamya'daki bütün hükümdarlar ve bunlarla ilgili olayları içermektedir. Bu eserin Lübnan, Ürdün ve Filistin kısımları Sami ed-Dehhan tarafından 1963 yılında yayınlanmıştır.

14) Şehâbu'd-din Abdurrahman b. İsmail Ebû Şame'nin (599/1203-665/1268) "Kitab el-Ravzateyn fî ahbarü'l-devleteyn el-Nuriyye ve'l-Salâhiyye" adlı eseri, Nureddin Mahmud ve babası İmadüddin Zengi hakkında geniş bilgi vermektedir. Ayrıca Şiîler ve özellikle Haçlılara karşı açılan cihatlarla yer vermesi, XII. yüzyılın Suriye bölgesinin edebî ve sosyal yaşamı bakımından eserin değerini arttırmaktadır.

Eser, ilk kez 1870 yılında Kahire'de, ikinci kez 1956 yılında Muh. Hilmi Ahmed tarafından aynı şehirde yayımlanmıştır.

d) Hususi Kaynaklar

15) Sadrü'd-din Ebû'l-Hasan Ali b. Nasir el-Hüseynî'ye mal edilen "Ahbarü'd-devleti's-Selçukiyye" adlı Arapça eserinin gerçek müellefi henüz kesin olarak tespit edilememiştir. Eserin birkaç yerinde bu isim geçtiği için, tarihçiler bu eserin el-Hüseynî'ye ait olduğunu düşünmüşlerdir. Muhtemelen gerçek müellif VI. asrın sonunda yaşamış ve eseri 1225 yılından sonra yazmıştır. Eser, 1933 yılında Muhammed İkbâl tarafından Lahor'da yayınlanmış; 1943 yılında N. Lugal, eserin Türkçe çevirisini yapmıştır.

Eser, ayrıca Z. Bunyatov tarafından (Moskova 1980) Rusça çevirisiyle birlikte yayınlanmıştır.

16) İmadü'd-din Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed, Katib el-İsfehânî (519/1125-598/1201), Selçuklular devrinde yüksek mevkilerde

bulunmuş bir ailenin üyesidir. Bir edip ve tarihçi olup, İsfahan'da doğmuş ve gençliği İsfahan ve Kâşan'da geçmiştir. Sonra, Bağdad'ta Nizamiyye medresesinde fıkıh öğrenimi görmüştür. Bağdad'taki isyanlardan dolayı bir süre sıkıntı içinde yaşayan İmadü'd-din, Nureddin tarafından beğenilmiş ve Nuriyye medresesine müderris olarak tayin edilmiştir. Elçi heyetlerinde vazife alan İmadü'd-din, nihayet Divan-i Muşrif'e atanmıştır. Bir süre Musul'da kalan İmadü'd-din, Suriye'yi fethetmek için hazırlanan Salâhüddin Eyyubî'ye yazdığı şiirlerle onun beğenisini kazanmıştır. Salâhüddin'in bütün seferlerinde yanında bulunan İmadü'd-din bir süre sonra Salâhüddin'in özel biyografisini yazmaya başlamıştır.

Onun "Nusretü'l-fitre ve Usretü'l-kitre" adlı eseri, Selçuklu tarihinin en eski ve en önemli kaynağı durumundadır. Eserin tümü, el yazması şeklinde Paris'teki 'Bibliothèque Nationale' arşivinde mevcuttur⁷. Adigeçen eser, bir ilham kaynağı olarak Sıbt b. el-Cevzî tarafından kullanılmıştır⁸.

Eser, Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundârî (ölm. 643/1245) tarafından özetlenmiştir. İsfahanlı olan Bundârî'nin yaşamı hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Eserini 1226 yılında, el-Muazzam el-Eyyubî'ye ithaf ederek yazmış ve asıl metnin ifadelerini değiştirmeden nakletmeye özen göstermiştir. Bundârî, selefinin birkaç kelime ile ifade edilecek bir düşüncüyü uzun uzun anlatan eserinin gereksiz ifadelerini atarak özet bir Selçuklu tarihi oluşturmuştur. Bundârî bu eserine "Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra" adını vermiştir. Eser, Houtsma tarafından Leiden'de 1889 yılında yayınlanmış ve Kivameddin Burslan tarafından 1943 yılında Türkçe'ye çevrilmiştir.

f) Mısır Tarihleri

17) Tacü'd-din Muhammed b. Ali b. Müyesser (628/1230-677/1278), Mısır tarihi için önemli ve geniş bilgi veren bir müelliftir. "Ahbaru Mısır" adlı eseri, 1919 yılında Henri Massé tarafından "Annales d'Egypte" başlığı altında yayınlanmıştır. Mısır dışında gerçekleşen olaylardan söz ederken İbn Müyesser, İbnü'l-Kalânî'nin "Zeylû Tarihi Dimaşk" adlı eserinden

⁷ Richards, İmad al-din al-İsfahani, 141, dipnot 48

⁸ Sevim, Belgeler, 4-5

yararlanmıştır. İbn Müyesser'in eseri, Makrizî ve İbn Tanrıberdi tarafından kullanılmıştır.

18) Celalü'd-din Ebû'l-Mehâsin b. Tağrıberdi'nin (814/1411-871/1466) "en-Nucûmü'z-zâhire fî Mulûk Mısır ve'l-Kahire" adlı kitabı, Mısır tarihi hakkında geniş bilgi veren bir eserdir. Bu eserde, Mısır'a hâkim olan önemli kişilerin herbirine, ayrı bir bölüm ithaf edilmiştir. Fakat İbn Tağrıberdi, diğer müelliflerden geniş çapta bilgi aldığı için eserin orijinal değeri büyük değildir.

İbn Tağrıberdi'nin eseri, ilk defa Popper tarafından 1929-1930 yılında California eyaletinde yayınlanmış; ikinci baskısı ise, 1963 yılında Kahire'de yapılmıştır.

19) Takiü'd-din Makrizî'nin (766/1364-846/1442) "Kitab İttiâzi'l-hünefâ bi-ahbari'l-eimme'l-Fatimiyyîn ve'l-hülefâ" ve "Mevâizü'l-itibâr fî Zikri'l-hitat ve'l-âsâr" adlı eserleri, Mısır tarihi bakımından çok önemli eserlerdir. Birinci eserde Makrizî, 6. imam Cafer el-Sadık ve haleflerinden başlayıp Fatimî sülâlesi hakkında bize çok ayrıntılı bilgi vermektedir. Onun dışında Makrizî, Fatimîlere karşı olan diğer kaynaklardan söz edip Fatimî sülâlesi gerçeğini aydınlatmaya çalışmaktadır. Bu eser, Fatimî sülâlesinin resmî tarihi olarak değerlendirilebilmektedir. Eser, 1948 yılında Cemâlü'd-din el-Şeyyâl tarafından Kahire'de yayınlanmıştır.

Müellifin, "el-Mevâizü'l-İtibâr fî Zikri'l-Hitat ve'l-Asâr" adlı ikinci eseri ise, Mısır'ın eski çağlarından başlayıp ülkenin tarihi hakkında bize geniş bilgi sunmaktadır. Bu eserde Makrizî, yalnız siyasî tarih üzerinde durmayıp, ülkenin mimarisi, sanatı, coğrafi özelliklerini vs. de ayrıntılı bir biçimde anlatmaktadır. Bu eser, bir sülâlenin tarihini değil, ülkenin her açıdan tarihini anlatmaktadır. Bu kitapta; Makrizî, Mısırlıların diğer ülkelerle ilişkilerini de ele almakta, ancak eserin ağırlığı, yukarıda söylediğimiz gibi, siyasî tarih üzerinde değil, bir bütün olarak Mısır tarihi üzerinde kurulmaktadır.

Bu eseri yazarken Makrizî, diğer Arap tarihçilerden, örneğin İbnü'l-Kiftî'nin "Fatimî tarihi", İbn Müyesser'in "Ahbaru Mısır" ve benzeri eserlerden de yararlanmıştır.

Eser, 1934 yılında Kahire'de yayınlanmıştır.

20) Celâlü'd-din es-Suyûtî'nin (849/1445-911/1505) "Hüsnü'l-muhadara fî Ahbar Mısır ve'l-Kahire" ve "Tarihü'l-hulefâ" adlı eserlerinin orijinal değeri azdır. Çünkü müellif Fatimî dönemi hakkında ancak diğer ve daha eski kaynaklardan yararlanıp bize bilgi verebilmektedir. Buna rağmen, Abbasî halifeleri hakkında verilen bilgiler ilginç ve önemlidir.

İki eser de Kahire'de yayınlanmıştır.

g) Bâtınîlik Hakkında Bilgi Veren Eserler

21) Muhammed b. Malik el-Hamâdî el-Yemenî (kesin doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir), Fatimî halifesi el-Mustansır'ın elçisi olarak birçok kez Yemen'e gönderilmiş ve orada 'dâî ed-duât' görevini yürütmüştür.⁹ Sonradan Muhammed b. Malik, İsmailî mezhebinden ayrılıp "Keşfu esrârî'l-Bâtînîye ve ahbar el-Karamita" adlı eseri kaleme almıştır. Bu nedenle bu eserin, yansız bir eser olarak değerlendirilmesi mümkün değildir. Buna rağmen, Yemen'deki 'dava' hakkında bize önemli bilgi vermektedir.

Eser, M.Z. Kevserî tarafından 1955 yılında Kahire'de yayınlanmıştır.

22) Ebû Mansur Abdül'Kâdir b. Tahir el-Bağdadî (?-429/1037), ünlü bir İslâm ilahiyatçısı olup, "el-Fark beyne'l-fırak" adlı bir eser kaleme almıştır. Bu eserde, Bâtınîlik hakkında bize önemli bilgiler verilmektedir. Eser, M.M. Abdülhamid tarafından Kahire'de yayınlanmış; eserin Türkçe tercümesi, E.R. Fıglalı tarafından yapılmış ve 1979 yılında İstanbul'da "Mezhepler Arasındaki Farklar" adıyla yayınlanmıştır.

23) Ortaçağ İslâm dünyasının en büyük dinler tarihçisi olan Ebû'l-Feth Tacü'd-din Şehristânî'nin (469/1076-548/1153) "el-Milel ve'l-Nihal" adlı eseri, Bâtinî düşünce ve Hasan-ı Sabbah'ın "ed-Dâvetü'l-cedide"siyle ilgili konularla Nizarî mezhebinin aydınlatan değerli bilgileri içermektedir. Eser ilk kez, Cureton tarafından 1842 yılında Londra'da yayınlanmış ve kısa bir süre sonra Th. Haarbrücker tarafından "Religionspartheien und Philosophenschulen" adıyla Almancaya çevrilmiştir.

⁹ al-Hamdani, Letters, 308

24) Ünlü İslâm hukukçusu Muhammed Ebû Hâmid el-Gazalî (450/1058-505/1111), Bâtınîliği reddetmiş ve bu konuda birçok eser kaleme almıştır. Bu eserler arasında, "Kavâsimü'l-Bâtınîyye" adlı eseri önemli bir yer tutmaktadır. Gazalî bu eserinde, Bâtınîlerin ileri sürdüğü delilleri çürütmektedir. Bu eserin Türkçesi, kısmen, A. Ateş tarafından 1954 yılında Ankara'da yayınlanmıştır.

el-Gazalî'nin Bâtınîliğe dair ikinci önemli eseri, "el-Mustazhirî" veya "Fedâih el-Bâtınîya ve Fedâil el-Mustazhirîyye" adlı eserdir. Bu eser, Abbasî halife el-Mustazhir'in teşvikiyle yazılmış ve I. Goldziher tarafından "Streitschrift des Gazali gegen die Batinijja-Sekte" adıyla Almancaya çevirilip 1916 yılında Leiden'de yayınlanmıştır.

25) el-Müeyyed fî'd-din eş-Şirâzî (390/999-470/1078)'nin "Siretü'l-Müeyyed fî'd-din" adlı ünlü eseri, bir otobiyografi niteliğindedir. Müellif eserinde, Şirâz'daki kendi faaliyetlerinden söz etmekte, dâî ed-duât olarak Büveyh emîri Ebû Kâlicâr'ı İsmailî mezhebinden nasıl döndürmeye çalıştığına dair bilgi vermektedir. Bağdad'taki siyasî inkılaplardan dolayı Mısır'a sığınmayı zorunlu gören el-Müeyyed fî'd-din, orada çalışmalarına devam etmeyi düşünmektedir. Ancak, ilk zamanlarda, kendisine birkaç defa halife el-Mustansır'ın huzuruna çıkma imkânı verilen el-Müeyyed'e hiçbir önemli görev verilmemiştir¹⁰. 'Divanü'l-inşâ' Reisi olarak çalışan müellif, daha sonra el-Besâsirî ile temaslarda bulunmak üzere Suriye'ye gönderilmiştir. Mısır'a döndükten sonra, kısa bir müddet 'dâî ed-duât' olarak görevlendirilmiş, ne var ki bir kez daha bu göreve ancak 1065'den sonra tayin edilmiştir. 1074 yılında el-Mustansır, Ermeni asıllı olan Bedrülcemalî'yi ülkeye çağırmış, bunun üzerine, el-Müeyyed yeniden görevinden alınmış ve sonunda 'Siretü'l-Müeyyed'i kaleme almıştır.

el-Müeyyed'in eseri, 1949 yılında Kahire'de M.K. Hüseyin tarafından yayınlanmıştır.

h) Mezheplere Dair Bilgi Veren Eserler

26) Burada zikredilen en önemli el kitabı Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eşârî'nin (260/873-321/933) "Makâlâtü'l-İslâmiyyîn" adlı eseridir. Meşhur

¹⁰ Klemm, Mission, giriş kısmı, XIII vd.

kelâm âlimi el-Eşâ'rî, Basra'da doğmuş ve 933 (diğer kaynaklara göre 936) senesinde Bağdat'ta vefat etmiştir. Takriben 40 yaşına kadar Mu'tazile kelâmcısı idi; X. yy'ın başlarında Mu'tazile'dan ayrılarak, Ahmed b. Hanbel'in yolunu tutan Ehl-i hadis zümresine katılmıştır. Eski akidesinden döndüğünü Basra camiinde minberden açık bir şekilde beyan ettiği rivayet olunmaktadır. Bundan sonra Mu'tazile vb. gibi, Ehl-i sünnet ve'l-cemaat dışında kalan fırkalar aleyhinde, gerek münazara ve gerekse telif şeklinde şiddetli bir mücadele açmıştır. Mu'tazile'nin akidelerini, onların kendi silahlarını kullanarak, yani akla uygun deliller ile reddetmiş ve böylece o zamana kadar Ehl-i hadis tarafından hoş görülmeyle, yalnız Mu'tazile tarafından tedvin edilmiş olan kelâm ilmini Ehl-i sünnet arasında yerleşik hale getirmiştir. Rivayete göre, rüyasında Peygamber kendisini, hadisleri aklî deliller ile savunmaya memur etmiştir. Eşâ'rî, münazarada çok kuvvetli idi.

el-Eşâ'rî'nin eserleri, iki bölümden oluşmaktadır : İslâmdan hariç olan zümrelerin akidelerini red için yazılan eserler ile Hâricîye, Şîa, vb. İslâmî fırkaları red için yazılmış eserler. "Makâlâtü'l-İslâmiyyîn" adlı eserinde el-Eşâ'rî ayrıntılı bir şekilde Şîî mezhebinin bütün fırkalarını ve gruplarını incelemekte, ayrıca Hâricîye ve Mu'tazile hakkında geniş bilgiler vermektedir. Eserin 3. kısmı, Allah'ın isim ve sıfatları hakkında ihtilaf ile fırkaların Kur'an hakkındaki kavillerini içermektedir. Bu 3. kısım yeni bir 'hamdullah' ile başlamakta ve bu nedenle müstakil bir eser gibi görünmektedir.

el-Eşâ'rî kitabında kendi görüşlerini belli etmemektedir. Yalnız Ehl-i hadis akidesini verdikten sonra, kendisinin de bu akideyi kabul ettiğini bildirmektedir. el-Eşâ'rî kendi akidesinin Ehl-i selef (sahabe ve tabi'in), Eshâb-i hadis ve'l-sünne veyahut doğrudan doğruya Ahmed b. Hanbel'in akidesinin aynı olduğunu iddia etmektedir. Fakat el-Eşâ'rî'nin akidesi, daha ziyade Şafiîler ve Malikîler arasında yayılmıştır.

Selçuklular devrinde, Tuğrul Bey zamanında ve bilhassa 448 senesinde Nişapûr'daki Eşâ'rîler, Mu'tazilî vezir Amîdü'l-mülk Kündürî tarafından takip edilmiş ve Eşâ'rî'ye lanet ettirilmiştir. Amîdü'l-mülk Kündürî'den sonra vezir olan Nizamülmülk bu takibatı durdurmuş ve tesis ettiği Nizamiyye medresesinde Eşâ'rî kelâmını öğretime koydurmuştur. Selçukluların son zamanında ise, memuriyetlerin çoğu Eşâ'rîlerin elinde idi.

Bu akidenin yayılmasına şarkta bilhassa Muhammed el-Gazalî ve Mağrip'te Muvahhîdin devletinin kurucusu Ahmed b. Tumart'ın büyük tesiri olmuştur.

Eser, 1929 yılında Hellmut Ritter tarafından İstanbul'da "Die dogmatischen Lehren der Anhänger des Islam" adıyla yayınlanmıştır.

27) Bu konuda ikinci önemli eser el-Hasan b. Musâ en-Nevbahtî'nin (?-ca. 310/922) "Fırak eş-Şîa" adlı eseridir. İmam-ı kelâm olup, Yunan felsefesi dostu idi. Rivayete göre, 44 eser telif etmiştir. Bu eserlerden, tam bir metin halinde bugüne kadar gelen yalnız "Fırak eş-Şîa" adlı kitaptır. Fakat kimi tarihçiler, adıgeçen eserin müellifinin en-Nevbahtî olmadığını söylemektedirler. Onlara göre, kitabın gerçek yazarı Sa'd b. Abdullah el-Eş'arî (911 veya 913 yılında ölm.) adlı bir kişidir¹¹.

Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'a'rî'nin eserinde olduğu gibi, yazar burada Şîî mezhebinin çeşitli fırkaları ve alt grupları ile onların inancı ve tarihî gelişmesi hakkında bize bilgi vermektedir¹². Bu eser, Hasan b. Ali'nin imamlığı konusunda, genellikle diğer kaynaklarda pek rastlanmayan özel bilgiler içermektedir.

"Fırak eş-Şîa" adlı eser, 1931 yılında Hellmut Ritter tarafından "Die Sekten der Schia" adıyla İstanbul'da yayınlanmıştır.

¹¹ Bu kişi ve eseri hakkındaki bilgiler için bkz. Stern, *Ismaili Missionaries*, 74

¹² Ritter, *Sekten; 'İsmâîliyye'* adlı bölüm 56 vd.

ARAŞTIRMALAR

1) "Dimaşk Atabegliği" adlı eserinde Coşkun Alptekin, atabeg Tuğtekin (1104-28) dönemindeki Dimaşk şehrinin tarihi hakkında bize ayrıntılı bilgi vermektedir. Doğal olarak bu eserde, Müslümanlar ile Haçlılar arasında vukubulan çatışmalara ayrı bir önem verilmiştir. Haçlı seferinden kaynaklanan tehdide karşı bir cephe oluşturmayı amaçlayan Tuğtekin, Haleb Selçuklu hükümdarı Rıdvan ve Mardin emîri İlgazi ile birkaç defa anlaşmaya varmaya çalışmıştır. Alptekin, bunu, eserinde ayrıntılı bir şekilde incelemiştir.

Eserin ikinci kısmında, Tuğtekin'in halefleri Tacü'l-mulûk Börî, Şemsü'l-mulûk İsmail, Şihâbü'd-din Mahmud, Cemâlü'd-din Muhammed ve 1154 yılında Dimaşk şehrini fetheden Nureddin tarafından yenilgiye uğratılan Mucireü'd-din Abak'ın dönemleri hakkında bilgi yer almaktadır.

2) Alptekin'in ikinci eseri, "The Reign of Zangi" adıyla İngilizce olarak yayınlanan doktora tezidir. Bu eser, Nureddin'in babası İmadüddîn Zengi'nin dönemi hakkında bize değerli bilgi ve fikirler vermektedir. İmadüddîn'in Musul'da kurduğu hâkimiyet ortamı ve bu hâkimiyeti sürdürebilmek için gerekli olan şartlar eserde ayrıntılı ve mantıklı bir şekilde incelenmiştir. Yazar tarafından kullanılan çeşitli araştırmalar ve elyazmaları nedeniyle XII. yüzyılın birinci yarısında Mezopotamya'da başlayan atabeg dönemi hakkında araştırma yapanlar için bu eser vazgeçilmez bir çalışma olarak görülmelidir. Fakat eserde pek çok ifade bozuklukları ve hatalar vardır.

3) Thierry Bianquis'in "Damas et la Syrie sous la Domination fatimide (359-468/969-1076)" adlı eseri başlığa rağmen yalnızca Fatimî hâkimiyetinin başlangıcını incelemekte, eser 6. Fatimî halifesi el-Hâkim'in Kahire yakınlarındaki Mukattâ dağlarında sır dolu bir şekilde kaybolması ile sona ermektedir. Fakat buna rağmen eser, yine de araştırmacılar için değerli bir çalışmadır. Başlangıcında, eski zamanlardan beri Suriye ve çevresini fethetmeyi amaçlayan, ancak 977 yılında Fatimî kuvvetleri tarafından fethedilen ve bu şekilde Fatimî hâkimiyeti altına giren Suriye ve çevresinde etkili olan çeşitli güçlerin ilişkilerine dair bize ayrıntılı bilgiler verilmektedir.

4) Claude Cahen'in "La Syrie du Nord à l'Epoque des Croisades et la Principauté franque d'Antioche" adlı eseri, 1940 yılında yazılmasına rağmen hâlâ çok kullanılan bir el kitabıdır. Çünkü eski zamanlardan ilgili döneme kadar çok ayrıntılı bir biçimde Suriye tarihini araştırmaktadır. Ayrıca Prof. Cahen, eserinde kullandığı Arab ve diğer tarihî kaynaklar hakkında bize çok geniş bilgi vermektedir. Eser, üç bölümden meydana gelmektedir : Birinci bölümde, Suriye coğrafi bir bütünlük olarak incelenmekte, ikinci bölümde ilgili dönem, yani X.-XI. yüzyıl dönemi, araştırmanın konusu olmakta, üçüncü bölümde ise o dönemdeki günlük hayat hakkında geniş bilgi verilmektedir. Cahen'in eserinin düzeni, Elisséeff'in üç ciltlik "Nur ad-din" adlı eserine muhtemelen bir ilham kaynağı olmuştur.

5) Nikita Elisséeff'in üç ciltlik "Nur ad-din" adlı eseri ilgili dönemi araştıranlar için çok değerli bir araştırmadır. Yukarıda bahsettiğimiz Cahen'in eseri gibi, bu eser de üç bölümden oluşmaktadır : Birinci bölümde Suriye ve Mezopotamya'dan coğrafi bir bütünlük olarak bahsedilmekte, ikinci bölümde Nureddin'in devri çok ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. Üçüncü bölüm ise, Nureddin tarafından kurulan devletin iç yapısı hakkında geniş bilgi vermektedir.

6) Fatımî devletinin erken döneminden bahseden yeni eserlerden Heinz Halm'ın "Das Reich des Mahdi" adlı eseri muhtemelen en kapsamlı olanlardan birisidir. Bu eserde, Fatımî hilâfetinin erken dönemine dair geniş bilgi bulunmakta ayrıca olayların birbirine bağlantısı ve bu olaylardan doğan sonuçlar, bütün ayrıntılarıyla incelenmekte ve yorumlanmaktadır. Eser, altı bölümden oluşmaktadır : İlk bölümde, bu gizli inancın başlangıcı anlatılmakta, diğer bölümlerde ise İran ve Suriye'de inancın yayılmasından bahsedilmektedir. Mehdi'nin Suriye'de (Selemiyye) ortaya çıkması ve sonradan Kuzey Afrika'ya kaçması, halife ünvanını alması anlatılmakta, ayrıca el-Kaim, el-Mansur ve el-Mu'izz'in hilâfeti bize tanıtılmaktadır. Eser, Fatımî gücünün zirvesi olarak değerlendirilen Kahire'nin fethedilmesi ile sona ermektedir.

7) Carole Hillenbrandt tarafından yazılan, Artukoğulları hakkında bilgi veren "A Muslim Principality in Crusader Times" bu konuda telif edilen yeni eserlerden birisidir. İbnü'l-Ezrak'ın kroniğinin kısmen bir tercümesi olup, eser, İlgazi ve Timurtaş dönemlerini incelemektedir. Geniş ve zengin dipnotlar, ekler ve kapsamlı bibliyografyası dolayısıyla adigeçen araştırma, önemli bir eser olmaktadır.

8) "The Order of Assassins" adlı Marshall Hodgson'un eseri, ilgili konu için bir el kitabı olarak görülebilmektedir. 1940 yıllarında yazılmasına rağmen, konunun derin kavranışı ve kapsamı dolayısıyla hâlâ araştırmacılar için çok değerli bir başvuru eseridir. Altbaşlığı belli olduğundan, etrafındaki İslâm dünyasına karşı sürdürülen Nizarî fırkasının mücadelesi hakkında eser, bize bilgi vermektedir. İsmailî inancına dair verilen genel bilgilerin dışında, bu inanca dayanarak Fatimî devletinin kurulduğunu öğrenmekteyiz. Ayrıca sonradan ortaya çıkan bölünme ve bu bölünmenin gelişme şekline dair zengin bilgiler verilmektedir. Hasan-ı Sabbah'ın ölümünden sonraki dönemde vukubulan olaylar da ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. Çünkü Nizarî fırkasının gücü, yalnızca o zamanlarda her tarafa yayılmakta ve yalnız siyasî sahada değil, aynı zamanda fikrî bir güç olarak da İslâm dünyası için bir tehdit oluşturmaya başlamıştır.

9) Verena Klemm'in "Die Mission des fatimidischen Agenten al-Mu'ayyad fi'd-din in Schiraz" adlı başarılı eseri, el-Müeyyed'in otobiyografisi hakkında çalışan araştırmacıya büyük bir yardım sağlamaktadır. Çünkü yazar, ağır bir dilde yazılan otobiyografideki kimi zorlukları bertaraf etmeyi başarmıştır. Yazar, hayat öyküsünü yazan el-Müeyyed'in eserinde bahsedilen misyon çabalarını ve el-Müeyyed için ilham kaynağı olan düşünceleri incelemektedir. Bu şekilde, Fatimîler ile Selçuklular arasında ilişkilerin ortaya çıktığı ve derinleştiği dönem ve özellikle el-Besâsirî'nin isyanı hakkında bize bazı önemli ve faydalı bilgi sunulmaktadır. el-Müeyyed'in eserinin önemli kısımları çeviri olarak verilmiş ve ilgili döneme ait genel bilgilerin dışında okuyucuya yararlı ek bilgi de sunulmuştur.

10) Mehmet Altay Köymen'in "Selçuklu Devri Türk Tarihi" adlı kısa, fakat kapsamlı eseri, ilgili dönemde bütün bölgelerde vukubulan olaylar hakkında bilgi verdiği ve o şekilde okuyucuya kendi düşüncelerine varmada yardımcı olduğu için ayrı bir önem taşımaktadır. Adıgeçen eser ayrıca, okuyucuya birinci elden araştırma malzemesi sunan açıklayıcı ve zengin bibliyografyası nedeniyle çok faydalı bir çalışma olarak görülmelidir.

11) Fransız doğubilimci Henri Laoust'un "Les Schismes dans l'Islam" adlı eseri, okuyucu ve araştırmacıya çeşitli İslâmî fırkaları ve bu fırkaların değişik inançları ile ilgili genel bir fikir vermektedir. İlk dört halife dönemi ile başlayıp, Emevî ve Abbasî halifelerinin himayesi altında geliştirilen Sünnî inancına dair bilgi verilip, bu inanca aykırı olan çeşitli fırkalar ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. Moğol istilâsından kaynaklanan hilâfetin sonuna gelince, eser, biri İranlı Safevîler ve öteki Türk Osmanlıların himayesi altında tekrar güç kazanan çeşitli Şîî ve Sünnî hareketlerden bahsetmektedir. Eserin son kısmında, geçen yüzyılın ortasında başlayan ve bugüne kadar devam eden İslâmî çerçevedeki bazı reform hareketlerine dair özet açıklamalar bulunmaktadır.

12) Bernard Lewis'in "The Assassins" adlı eseri, Haşîşîyyun tarihini, Haçlı seferleri döneminden başlayıp bugüne kadar bu fırkanın gelişimini ve iç yapısında meydana gelen bütün değişiklikleri anlatmaktadır. Bu tür ayrıntılı araştırma yapmayı, özellikle Rus doğubilimciler tarafından zengin İsmailî edebiyat eserlerinin keşfedilmesi mümkün kılmıştır. Adıgeçen eser, Hodgson'un eserine benzemektedir. Daha geç bir tarihte yazılmasından dolayı, muhtemelen Hodgson'un eseri yöntem ve üslûp açısından bir örnek olarak alınmıştır. Fakat eserin değeri, yalnız zengin ve ayrıntılı notlar ve biyografik bilgilerle sınırlı kalmamaktadır.

13) Aynı yazarın ikinci (aslında 1940'lı yıllarda yazılması nedeniyle birinci) önemli kitabı "Origins of Ismailism" adlı eserdir. Burada, Fatimî devletinin siyasî varoluşu için İsmailî hareketinin en önemli dinî unsurlarından bir temel kurulup, adıgeçen devletin tarihî gelişimi anlatılmaktadır. Eser, konu

ile ilgili okuyuculara birkaç verimli düşünceyi, zengin ve oldukça geniş giriş kısmında sunmakta, ayrıca özellikle İsmailî fırkasının tarihine ilişkin her bakımdan zengin bir bibliyografyayı ihtiva etmektedir.

14) 1946 yılında yayınlanmasına rağmen Georges Marçais'nin "La Berberie musulmane et l'Orient aux Moyen Ages" adlı eseri, yalnız kapsamı ve genişliği nedeniyle değil, aynı zamanda iyi bir araştırma olduğu için de faydalı bir kitaptır. Eser Doğu toplumlarında Berberîlerin konumu gibi genel meselelerle başlayıp (elbette burada Kuzey-Afrika doğu ülkesi olarak kabul edilmeli), detaylı bir şekilde Kuzey-Afrika'nın İslâmlaştırılmasını ve ayrıca Berberî kabileler arasında yayılan Şîî ve Hâricî inancını incelemektedir. Üçüncü kısım, Fatimî ile Berberî kabileleri arasındaki ilişkileri vurgulamaktadır. Başka bir bölümde, Kuzey-Afrika'daki Berberîler ile Sicilya Normanlarının ilişkileri incelenmekte, son bölümde ise anılan bölgede bağımsız Berberî devletlerinin oluşması sırasında mevcut olan sorunlar hakkında bilgi verilmektedir.

15) "Religionspolitik der ägyptischen Fatimiden" adlı Burckhard May'ın eserinde, Fatimî devletindeki Şîî inançlı hükümler kesimin özellikle Hristiyan ve Yahudilerle olan ilişkileri incelenmektedir. Çoğu diğer çağdaş eserlerde ve hemen hemen bütün tarihî kaynaklarda vurgulandığı gibi, burada da Fatimîlerin, İslâm dinine dahil olmayan inançlara karşı genelde müsamahalı davrandıkları söylenmektedir¹³. Ayrıca dinî kuruluşlar ve onların günlük çalışmaları hakkında bu eserde geniş ve yararlı bilgi sunulmaktadır.

16) Melikşah'ın 1092 yılında ölümünden sonraki olaylar hakkında Mawlawi Fadil Sanaullah'ın "The Decline of the Seljukid Empire" adlı eseri, birinci elden kaynaklardan alınan faydalı bilgiler sunmaktadır. Büyük Selçuklu Devletinin hükümler kesiminin kısmen değiştirilmesinden sonra ortaya çıkan, devletin temel güçlerinin kaybedilmesiyle doğan siyasî ve sosyal sarsıntılar eserde ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. Muhammed Tapar'ın döneminde

¹³ Aynı şey, Anadolu'nun fethi sırasında Türklerden söylenir; bkz. Turan, Islamisation, 144; Turan, Sujets, 66

devlet yapısının kısmen yeniden kurulması hakkındaki bir bakış ile adigeçen eser sona ermektedir.

17) Ali Sevim'in "Suriye ve Filistin Selçukluları" adlı eseri, tarih araştırmacıları için çok önemli bir eserdir. Çünkü eserde, Türklerin Küçük-Asya'da yerleşmesinden sonra bile devam eden gelenek ve örfleri hakkındaki bilgilerin yanı sıra, Türklerin Suriye ve Filistin'e gelmelerinden sonra vukubulan olaylar ve adigeçen bölgede kurulan vasaal devlet, ayrıntılı bir biçimde anlatılmaktadır.

18) Mısırlı araştırmacı Cemâlü'd-din el-Şeyyâl'in "Mecmua'l-vesika'l-fatimîyye" adlı eseri, Fatimî resmî belgeleri hakkında bilgi veren çok ciddi ve kapsamlı şekilde hazırlanmış bir eserdir. Giriş kısmında yazar, genel yazışmanın tarihi ve özellikle Fatimî devletinin yazışmaları için ayrı bir önem taşıyan kullanılmış belgeleri ilmî olarak incelemekte, ayrıca, her belgenin oluşumu ve konumu, yazışmanın tarihi, belgenin hangi sebeple yazıldığı vs. hakkında geniş bilgi sunmaktadır. Her belgenin aslı da ek olarak verilmektedir.

19) Maya Shatzmiller'in "Crusaders and Muslims in 12. century Syria" adını taşıyan eseri, hepsi Haçlı seferleriyle ilgili olan birkaç makalenin derlemesidir. Elbette makalelerin odak noktası Haçlı seferleridir, fakat eserin büyük bir kısmında da o dönemdeki Haçlıların karşısındaki Müslümanlar hakkında bilgi sunulmaktadır. Makalelerin bazı ilginç ve verimli olan soruları sormakla öğretici vasıftadır. Örneğin; Doğu-Akdeniz bölgesinde oluşan devletlerdeki hukuk, Arap Gazi ve Battal hikayelerinde Haçlı seferleri ile sonuna yaklaşırken Kudüs Krallığında siyasî grupların oluşması ve birbirinden ayrılması gibi¹⁴ sorunlar muhtemelen konuyla ilgili diğer çağdaş eserlerde aynı kapsamda henüz incelenmiş değildir .

20) Stern'in eseri, "Studies in Early Ismailism" adlı derlemesidir. Bu kitapta, 'Fatimid propaganda among Jews', 'Cairo as the centre of the Ismaili

¹⁴ Edbury, Propaganda, 173-6

movement', başlıklı konumuz ile ilgili ilginç olan denemeler, ayrıca 'Epistles of the Sincere Brethren' hakkında yeni ve faydalı bilgiler bulmaktayız.

21) Speros Vryonis'in "The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamisation from the 11. Through the 15. Century" adlı zengin ve kapsamlı eseri, bu listede son eserimiz olacaktır. Yazar, konuyu bütün ayrıntılarla incelemekte, Anadolu'nun Türkleşme süreci ve Bizanslılara ait gelenek ve etkilerinin gittikçe kaybolmasına dair birçok değerli bilgi vermektedir. Yalnızca siyasal değişiklikler değil, Türklerin Anadolu'ya yerleşmesinden doğan ve sosyal hayatın en önemli unsurlarında ortaya çıkan etkiler de bu kitapta vurgulanmaktadır.

GİRİŞ

X.-XI. yüzyıllarda Orta-Doğu'nun Siyasî Durumuna Genel Bir Bakış

1) Abbasî Halifeliği :

X. yüzyıldan başlayıp Bağdat'taki iktidar durumuna kısa bir göz atalım. Bu dönemin başında, Bağdat'ta hâkim olan halife el-Kaim bi-emrillah (1031-75)'dir. Selefleri gibi bu halife de, İran menşe'i ve Şîî inançlı olan Büveyhoğullarının elinde güçsüz bir kukla idi. Bunun sonucu olarak halifenin otoritesi yalnızca dinî meselelerde geçerli olmuştur. Abbasî devletinde, Emîrül-ümerâ, yani Büveyhî veziri, otoriteyi bizzat eline almış, bütün camilerde hutbede adı okunduğu gibi, devlet işlerinin tamamını da o yürütmüştür.

Bizi ilgilendiren zaman aralığında, bütün Mezopotamya'da Şîî inancının güçlendiği göze çarpmaktadır. Bunun nedeni kısmen Büveyhoğulları sülâlesidir. 1057 yılında, Bağdat hariç Mezopotamya'daki bütün şehirler Fatimî propagandası altında tutulmuştur. İslâm dünyasına hükümdarlık etme yetersizliği nedeniyle, halife, Şîî inançlı Türk Arslan el-Besâsirî'yi, Bağdat askerî valiliğine tayin etmiştir. Bu şahıs, söz konusu dönem boyunca Abbasî halifesinin otoritesini tehlikeye sokmaya ve özellikle Mısır'daki Fatimî devleti ile siyasî ve askerî ilişki kurmaya niyetli idi. Şîî inançlı ve çok güçlü bir vezir sülâlesi tarafından çevrelenmiş olan Abbasî halifesine, yukarıda zikredilen olaylar, Türklerin yardımıyla kurtulma ümidini vermiş olmalıdır¹⁵. Halife, kendisini yalnız Sünnî mezhebinin lideri olarak değil, aynı zamanda dünyevî bir otorite olarak görmek istemiş ve bu bağlamda Türklerden yardım beklemiştir¹⁶. Halifenin hamisi olan ve kızı ile evlenme yoluyla Abbasî hanedanı ile sağlam bir bağ kuran Tuğrul, 1060 yılında gücünün zirvesinde olan ve 1057 senesinde Suriye'ye girerek Şîî hâkimiyetini yaymaya çalışan Arslan el-Besâsirî öldürülmüştür. Fakat, hemen hemen bütün kaynaklarda

¹⁵ Köymen, Selçuklu Devri, 207-8

¹⁶ Bunun üzerine bir mektup bile yazılmıştır; a.g.e., 233

vurgulandığı gibi, Tuğrul Bey'in asıl amacı Mısır'a doğru ilerleyip, bu ülkeyi fethetmek ve Fatimî devletini bertaraf etmek idi¹⁷.

2) Mısır Fatimîleri

969 yılından itibaren Fatimî sülâlesi Mısır'da hâkim olmuştu. Bu sülâle, peygamberin kızı Fatıma ile amcasının oğlu Ali'nin evlenmesinden doğan erkek çocukların Fatimî sülâlesinin temeli olduğunu iddia etmiştir. Böylece sülâle, doğrudan peygamberin halefleri olup onun misyonunu devam ettirmeyi kendi görevleri olarak değerlendirmiştir. Kuzey-Afrika'da ortaya çıkan Fatimîler, Kutame adlı Berberî kabilesinden destek görmüş ve bu yolla önce bugünkü Cezayir'de bağımsız bir devlet kurmaya muvaffak olmuşlardır¹⁸. Sonradan halife olan Ubeydullah el-Mehdî adına, dâî Ebû Abdullah eş-Şîî, Mekke'de bir hac sırasında Kutame Berberî kabilesinin mensuplarını kendi inancına davet etmiş, Ubeydullah ise Suriye'de saklandığı yer olan Selemiyye'den kaçıp, Kuzey-Afrika'ya gelişinde bu kabile tarafından himaye altına alınmıştır. Bu yolla 910 yılında bugünkü Cezayir'de Ubeydullah halife olarak hâkimiyeti ele geçirmiştir. Fatimî sülâlesinin ilk üç halifesi, Abbasî halifesine tâbi olan İhşîdî sülâlesinin hâkim olduğu Mısır'ı fethetmeye gayret etmişlerdir. Fakat başarılı ordu kumandanı Cevher (Kafkas asıllı serbest bırakılmış bir köle) liderliğindeki Fatimîler, büyük ve güçlü bir devlet olma planlarının temel taşı olan Mısır'da yerleşmeyi ancak 969 yılında başarmışlardır.

Mağrib'teki Berberî kabilelerinin en kuvvetlisi ve en tehlikelisi olan Sinhace Fatimîleri desteklemiş ve sonunda Fatimîlerin müttefiki olan Kutame'nin yanında yer almıştır. Ayrıca bu kabile, Fatimî Devletinin kuruluşunda, Endelûs Emevîlerine karşı da onlara yardım etmiştir. Sinhace lideri olan Zirî b. Menad, Fatimî halifesi el-Mansur'u Ebû Yezid (el-hâricî)'e¹⁹ karşı desteklemiştir. Zirî bu desteği vermeseydi, Fatimîler devletlerini tehdit eden bu hâricîyi mağlup edemezlerdi.

¹⁷ A.g.e, 233

¹⁸ Bu devletin ilk 'anayasası' için bkz. al-Qadi, Political Document, 104

¹⁹ Stern, Studies, 146-52; Wüstenfeld, Geschichte, 66

el-Mu'izz, Zirî ile olan münasebetlerini kuvvetlendirmiş ve onu kendisine yakınlaştırmıştır. Zirî, Orta Mağrib'e vali olarak tayin edilmiştir. Zirîler, Fatimî halifesine biat ederek ona tâbi olmuşlardı. Mağrib minberlerinde Fatimî halifesi adına hutbe okunmuş ve para basılmıştır.

Zirî b. Menad, Zenatilerle yapılan çarpışmalar sırasında öldürülünce, yerine oğlu Buluggin geçti. el-Mu'izz, onu da Mağrib'e vali olarak tayin etmek zorunda kaldı. Mağrib'teki Zirîler, müstakil bir devlet kurmakla birlikte Fatimî devletini metbu tanıyorlardı.

Fatimîlere olan bu bağlılık, el-Muizz b. Badîs'in idareyi ele almasına kadar devam etmiştir. Çünkü el-Mu'izz, Fatimîlere isyan etmiş, Ehl-i sünnet'i desteklemeye başlamış ve Abbasî halifesinin emrine girerek onun adına hutbe okutup para bastırmıştı. Öte yandan el-Mu'izz, Abbasîlerin alameti olan siyah elbise giymeyi emrederek siyah sancaklar yaptırmıştır. Böylece, Fatimîlerin Mağrib ülkesindeki hâkimiyetleri sona ermiş oluyordu.

964 yılında Bizanslılarla Fatimîlerin Sicilya'da, Rametta civarındaki savaşı, Fatimîlerin zaferi ile sonuçlanmış, 966 yılında ise Sicilya'ya tam olarak hâkim olmuşlardır. Fatimî Sicilya valileri, adada kanallar açtırıp ziraatı geliştirmişlerdi. Refah seviyesi yükselmiş, fakat bu refah adada karışıklıkları önleyememişti. Müslümanlar, Hristiyanlar yanında imtiyazlı sayılmazlardı, her iki unsur da inancını muhafaza ederek yaşıyordu. Fatimîler, Hristiyanlara ağır vergiler yüklememişler, sadece cizye almakla iktifa etmişlerdi.

Fatimî nüfuzunun Sicilya ve Mağrib bölgelerinde son bulduğu devir, halife el-Mustansır'ın devridir. Bunun sebebi de el-Mustansır'ın iç isyanlarla meşgul olması, ülke ekonomisinin bozulması ve vebanın yayılması sonucu Mısır'ın zayıflamasıdır.

Aynı anda imam²⁰ (devletin dinî lideri²¹) ve halife ünvanını taşıyan ilk Fatimî halifesi Ubeydullah, Abbasî halifesinin konumundan farklı olarak devletin gerçek lideri idi. Fakat bu durum, ancak el-Mustansır'ın zamanına kadar sürmekte, sonraki dönemde tıpkı Bağdat'taki Büveyhoğulları gibi Mısır'da da gerçek iktidar vezirlerin elinde toplanmaktadır²².

²⁰Ali'dan sonraki gelen imamların konumuna ilişkin bkz. Watt, Reappraisal, 642, 653-4

²¹Çağatay, Fatimîler, 75

²²Makrizî, el-Mevâiz, II, 355 vd., de bu gerçeği ve bundan doğan olumsuz etkileri vurgulamaktadır; bkz. ayrıca Suyûtî, Hüsnü'l-Muhadere, 19; Sevim, Belgeler, 106; burada, bir vezirin görevinden

Önemli bir rol oynayan diğer halife el-Hâkim (996-1021)'dir. el-Hâkim, Yahudilere ve Hristiyanlara uyguladığı dinî zulüm ve kurallarla ünlü olmuştur. Bu halife bugün Suriye ve Lübnan dağlarında varlığı devam eden Dürzî mezhebinin asıl kurucusu olarak sayılmaktadır²³.

Devletin lideri olarak belirli bir oranda gücünü kaybeden ilk halife el-Mustansır'dır (1036-1094). Kaynaklar, halifenin gücünün ve otoritesinin Mısır'ın bütün eyaletlerinde bir daha tanınmadığı, yalnız Kahire ve etrafında halâ tek ve geçerli hükümdar olarak tanındığını bildirmektedirler. Bütün diğer eyaletler, ya ordu komutanlarının (örn. "ordu sultanı" olarak adlandırılan ve Delta eyaletlerinde valilik yapan bir Türk Emîri) ya da Devletin yüksek bürokratlarının eline geçmişti. Örneğin; Bedr'in bizzat kendisi Suriye ve Yukarı Mısır'ın valisi idi²⁴. Çünkü el-Mustansır'ın halifeliği sırasında Ermeni veziri Bedr devletin gerçek lideri olmuştur (Sıbt'e göre, üçüncü defa; 1066-68 yılları arasında üç defa Dimaşk valisi idi. Fakat bu durum, bazı dönemlerde halk tarafından kolayca kabul edilmedi. Çünkü Sıbt da Bedr'in hâkimiyetine karşı bir isyanın başlatıldığına işaret etmektedir²⁵). Aynı biçimde oğlu el-Efdal da güçlü bir lider olacaktır. el-Mustansır'ın ölümünden sonra küçük oğullarından el-Musta'lî, el-Efdal tarafından desteklenmiş ve böylece halife olmuştur²⁶. Öte yanda el-Mustansır'ın en büyük oğlu Nizar halifenin meşru halefi olduğunu iddia etmiştir²⁷. Nizar, propagandacı Hasan-ı Sabbah tarafından desteklenmiş, fakat bir yıl sonra herhangi bir başarı elde etmeden İskenderiye'de el-Efdal tarafından öldürtülmüştür. O dönemde Hasan-ı Sabbah İran'daki Alamut kalesinde bir propaganda merkezi kurmuş ve Nizar'ın halifelik haklarını ileri sürmeye devam etmiştir. Böylece Hasan-ı Sabbah, ünlü kişiler ve Sünnî devlet adamlarına karşı birçok defa başarılı olan suikast girişimleriyle şöhret kazanan "Haşîşîyyun" fırkasının kurucusu

azledilmesi, fakat bir müddet sonra aynı göreve tekrar çağrıldığı, şimdiye kadar tarihte görülmeyen bir olay olması dolayısıyla önemlidir

²³ EI 2, "Druzes" mad.

²⁴ Sevim, Belgeler, 150

²⁵ A.g.e., 146

²⁶ Makrizî, el-Mevâiz, II, 356

²⁷ A.g.e., 423; el-Musta'lî'nin desteklenmesinin, halifenin en büyük oğlu, yani Nizar ile karşılaşan ve atından inmeyen, fakat bu nedenle Nizar tarafından çok ciddi bir şekilde kınanmış olan el-Efdal'ın bir intikam hikâyesi olduğu hemen hemen bütün kaynaklarda tekrarlanmıştır

olarak kendisini dünyaya tanıtmıştır. 1092 yılında öldürülen Melikşah'ın veziri Nizamülmülk bu fırkanın en ünlü kurbanlarından birisidir²⁸.

Bütün bu dinî ihtilaf ve çatışmalar Fatimî devletinin çöküşüne yol açmış ve bu hareketi zayıflatmıştır. Devlet bünyesindeki ayaklanma ve Haçlılara karşı süren savaşlar arasında kalmış olan son Fatimî halifesi el-Adid ile vezir Şâver, Nureddin'den yardım talep etmişlerdir. Bunun üzerine Nureddin, Eyyubî ordu kumandanı Şirkuh'u Mısır'a göndermiş, Şirkuh'un ölümünden sonra ise yeğeni Salâhüddin el-Adid'in veziri olarak tayin edilmiştir. Salâhüddin, 1171 yılında son Fatimî halifesi el-Adid'i idam ettirip bu sülâleye son vermiştir. Böylece bütün İslâm dünyasında Abbasî halifesi tekrar tek dinî (ve dünyevî) hâkim olarak tanınmıştır.

3) Büveyhoğulları Devleti

Büveyhî devletinin asıl kurucusu ise Ali b. Büveyh (İmadüddevle) olmuştur. Büveyhîler, hicrî IV. yüzyılın başlarında, geçmişlerini kuşatan gizlilikler içinden, tarih sahnesine çıktılar. Onların hayatlarını kaleme alanlar, bu ailenin soy kütüğü ve ataları hakkında farklı şeyler söylemişlerdir. Tarihçilerin çoğu, onların İran Sasanî kısıralarından Behramgûr'un soyundan geldiklerini söylerler. Bu tarihçilere göre Büveyhîler, Deylemliilerden değildir, ancak Deylem bölgesinde yerleşmişlerdir.

Büveyhîler, 100 yıldan uzun bir süre Irak'ta mutlak iktidar sahibi olmuşlardır. Devletin kurucusu, Ali b. Büveyhî'nin Muizzüddevle lâkaplı kardeşi, Bağdat'ta halifelik adına isminden başka bir gücü kalmamış olan Abbasî halifesini bir tarafa iterek, tüm devlet yetkilerini eline almıştır²⁹. Aynı şekilde Muizzüddevle'nin halefleri de Abbasî halifelerine muhalif davranmışlardır. Fakat Büveyhî emîrlerinden hiçbiri, nüfuzu, güç ve kudreti ve hükümlanlık sahasının genişliği bakımından, Adududdevle'nin mertebesine ulaşamamıştır. Gerçekten de Büveyhî hanedanının kudreti, en yüksek noktasına Adududdevle zamanında ulaşmıştır. 5,5 yıl süren saltanatı esnasında, uyguladığı siyaset sayesinde ülkeyi iç ve dış düşmanlardan korumaya

²⁸ el-Hüseynî, Ahbar, 66; 1135 yılında başka ünlü bir kurbanın, Abbasî halifesi el-Müsterşid'in, öldürülmesi için bkz. İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 348

²⁹ Lambton, Reflections, 128

muvaffak olmuş ve saltanatının temellerini sağlamlaştırdıktan sonra adaleti yaymıştır³⁰.

Celalüddeve'nin döneminde (1025-43), Büveyhî ordusundaki Türk kumandanların nüfuzunun arttığı, bunların Abbasî devletinde işlerin yürütülmesinde sonderecede etkili oldukları, hattâ Büveyhî hükümdarlarının tayinlerine de müdahale etmeye başladıkları görülmüştür.

Son iki Büveyhî emîri, Ebû Kâlicâr ve Melikü'r-Rahîm dönemlerinde, Büveyhî devletinin kuvvet kaybetmeye başladığı görülmüştür. Melikü'r-Rahîm, Selçuklu tehlikesini ülkesinden uzaklaştırmak için kardeşlerinden yardım istemek yerine, onlarla mücadele yolunda gücünü tüketmiş ve kuvvetli rakibi Selçukluların, Bağdat'ı ele geçirmelerine zemin hazırlamıştır.

4) Bizans İmparatorluğu

Bizans'a en parlak devrini yaşatan II. Basileus'un ölümü (1025), imparatorluğun bir dönüm noktası oldu. Zira bu imparatorundan sonra tahta geçen hükümdarlar devirlerinde, Bizans'ta bir gerilme ve anarşi hüküm sürdü. Bu devir, Alexios Komnenos'un tahta geçiş tarihine (1081) kadar devam etti. Çeşitli uluslardan sağlanan ücretli askerler, Bizans ordusunun çoğunluğunu oluşturdu.

Dış olaylara gelince, Güney-İtalya'da yerleşen Normanlar, Bizans'ı işgale başladılar. Mısır Fatımîleriyle iyi ilişkiler sürüp giderken Anadolu'yu fethetmekte olan Selçuklularla çatışmalar devam ediyordu. Sonraki imparator Romanus Diogenus, Anadolu'daki Selçuklu fetihlerini durdurabilmek amacıyla askerî hazırlıklara başladı. Nihayet 26 Ağustos 1071'de Malazgirt'te yaptığı savaşta, sultan Alp Arslan karşısında yenilgiye uğradıktan sonra tutsak da alındı. Böylece bu imparatorluğu sona ermiş oldu. Bundan sonraki dönemlerde de Selçuklu fetihleri sebebiyle Bizans'ın özellikle Anadolu'daki hâkimiyeti çökmeye devam etmiştir.

Fatımîlerin Bizans ile münasebetleri, Mısır'ın fethedilmesinden sonra daha yoğun bir şekilde gerçekleşmiştir. Halife el-Aziz, 987 yılında Bizans

³⁰ Fakat o zamanda, Büveyhoğulların ile Fatimî Devleti arasındaki kötüye giden ilişkileri, Fatimî şiirlerinde bile yansıtmaktadır; buna ilişkin bkz. Smoor, Fatimid Poets, 239; Fatimî edebiyâtına dair genel bilgiler için bkz. Hamdani, Discovery, 61

topraklarına saldırması için bir donanma gönderdi. Fakat daha sonra Bizans imparatoru, Mısır'a elçiler göndererek barış teklif etti. Talepleri kabul edildi ve yedi yıllık bir antlaşma yapıldı.

O devirde Fatimîlere bağlı olan Suriye, Bizanslılarla olan anlaşmazlığın odak noktasıydı. Halife el-Hâkim, Bizanslıların güneye inmelerini engellemek için iki sefer düzenledi. İlkinde, savaşı Taberiyye yakınlarında denizde, ikincisinde ise Famiya (Ephameya) yakınlarında karada kazandı. Bizans imparatoru, ordularının yenilgisini öğrenince Fatimî halifesiyle barış yapmak için elçi gönderdi. el-Hâkim bu elçiyi ihtişamlı bir törenle karşıladı ve iki taraf arasında on yıl savaşmamak üzere bir barış antlaşması imzalandı.

İki devlet arasında aktedilen anlaşmalara rağmen, Bizanslıların, zaman zaman anlaşmaları bozup Fatimîlerin düşmanlarıyla birlikte Suriye bölgesine saldırdıkları görülmektedir. el-Mustansır'ın devrinde ise münasebetler tekrar iyileşmiş ve yeni anlaşmalar yapılmıştır.

5) Büyük Selçuklu Devleti

Selçuklu İmparatorluğu'nun kurulduğu zaman, İran ve ötesi ile İspanya istisna edilecek olursa, İslâm dünyasının geri kalan kısımları Şîî devletlerin elinde bulunuyordu. Mısır'a yerleşen Fatimî Devleti ise, bu akidenin hem mümessili, hem de yayıcısıdır.

Selçuklular, 23 Mayıs 1040'da Gaznelilere karşı kazandıkları ünlü Dandanakan Meydan Savaşı'ndan sonra³¹ Horasan'da bağımsız bir devlet kurdular. Tarihî bakımdan³² çok büyük ve önemli sonuçlar doğuran bu zaferden sonra Selçuklular, Merv kentinde topladıkları Türklerin, çok eski devirlerden beri sahip oldukları dünya hâkimiyeti ülküsü uyarınca, gerek doğuda, gerekse batıda fetihlere girişmeyi kararlaştırdılar. İlk Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in önderliğinde, batı yönünde yapılan fetihler³³, dünya ve özellikle Orta-Doğu tarihi bakımından büyük bir değer kazanmıştır³⁴.

³¹ Selçukluların önceki tarihi için bkz. Cahen, Malik-nâme, 31-55

³² Bkz. Kafesoğlu, Dünya, 268 vd.

³³ Bu fetihlerin kültürel boyutu için bkz. Kâhya, Bilim, 63-4

³⁴ Bkz. Kafesoğlu, İlk Selçuklu Akını, 273-4

6) Gaznevî Devleti

Gazneliler (962-1136) Samanlı Devletinden ayrılmıştır³⁵. Gaznevî Devletinin kurucusu Alptekin, Samanîler sarayında hizmet görmüş Türk kölelerden biridir. Adıgeçen Alptekin'in bir kölesi ve damadı olan Sebüktekin, Gazneliler devletinin gerçek kurucusu olarak kabul edilir. Sebüktekin nüfuzunu, merkezi Peşaver olan devletini kurduğu topraklarda ve Maverâünnehr bölgesindeki isyanları bastırmasına karşılık 994 yılında Samanlı hükümdarı Nuh b. Mansur tarafından valiliğine tayin edilmiş olduğu bu bölgede etkili kılmış, Horasan'ı ele geçirmekle de İran'a yaymıştı. Sebüktekin'in oğlu Mahmud, Nişapûr valisi tayin edilmişti. Sonradan Mahmud, Nişapûr'u saltanatının merkezi olarak seçti ve hutbeyi Abbasî halifesi el-Kadir (991-1031) adına okuttu.

Gazneli Mahmud'un icraatlarının biri de, Rey ve Cibâl bölgesinden Büveyhîlerin hâkimiyetini silmesidir. Mahmud, Selçukluların atası olan Selçuk'un büyük oğlu Arslan'ın liderliği altında Buharâ bozkırlarında yerleşmiş olan Türklerle de savaştı. Onların lideri Arslan'ı tutsak alıp Hindistan'da Kalincar kalesine gönderdi. Bunun üzerine bu Türklerin hemen tamamı 1030 yılı civarında buraları terkederek Horasan'a yerleştiler.

Mahmud'un oğlu Mesud, Hemedan ve İsfahan'ı da devletine katarak Büveyhîlerin bu iki şehirdeki hâkimiyetini ortadan kaldırmıştı. Ancak, Hindistan seferiyle meşguliyeti sebebiyle Selçukluları ortadan kaldırmaya zaman bulamadı. Onun bu meşguliyeti, Selçukluların kuvvetlerini arttırmalarına ve Gazne topraklarında yayılmasına sebep olmuştur. Önceleri Mesud'a yenilmek, Selçukluların iradelerini zayıflatmamıştı, aksine gayretlerini arttırdılar. Merv ve Nişapûr başta olmak üzere, Belh hariç Horasan eyaletinin büyük bölümünü ele geçirdiler. Ancak Selçuklular çok geçmeden 1040 yılında Dandankan'da Mesud'a karşı büyük bir zafer kazandılar.

³⁵ Ayrıntılar için bkz. Zachoder/Kaynak, Horasan, 511 vd.

7) Suriye Selçukluları

Tutuş'un oğlu Haleb Selçuklu hükümdarı Rıdvan, Suriye Selçuklularının en önemli kişilerinden birisi ve Haleb Selçuklu devletinin kurucusu olarak, siyasî gücünü uzun süre devam ettirmeyi başarmıştır. Fatimîler ile Rıdvan³⁶ arasındaki ilişkileri incelemek ilginçtir. Zaman zaman Fatimî hâkimiyetini güçlendiren çeşitli karşılıklı anlaşmalar da yürürlüğe girmiştir. Böyle bir anlaşma 1097 yılında Rıdvan tarafından da yapılmıştır. Bu anlaşma ile, Fatimî devletinin bu bölgedeki egemenliği tanınmış ve Fatimî halifesinin adı Haleb'te okunan hutbede zikredilmiştir. Bir ay boyunca geçerli olan ve Rıdvan'ın ordu kumandanlarının karşı çıkması nedeniyle uygulanamayan bu anlaşma, buna rağmen Bâtınîye fırkasının Haleb'te güçlenmesi ve bütün Kuzey-Suriye'de yayılmasına sebep olmuştur. 1113 yılına kadar bu fırkanın etki alanı giderek genişlemiş; aynı yıl Rıdvan'ın ölümünden sonra Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar, fırkanın faaliyetlerine son verilmesini emretmiştir. Fırkanın birçok mensubu İran'a kaçmış ve Deylem eyaletindeki Alamut kalesinde Hasan-ı Sabbah liderliği altında faaliyet ve propagandalarına devam etmişlerdir.

Suriye Selçuklularının ikinci kolu, Rıdvan'ın kardeşi Dukak liderliğinde olan Dimaşk Selçukluları idi. Devletin bu kolu, yalnız kısa bir süre varlık göstermiş ve Haleb Selçuklu Devleti'ne, siyasî alanda etkili olamamıştır. 1104 yılında Dukak'ın halefi olan oğlunun ölümünden sonra iktidara gelen oğlunun atabeği Tuğtekin, Dimaşk Emîrliğinin asıl kurucusu sayılmalıdır. 1128 yılında Tuğtekin vefat etmiş; Dimaşk Selçuklu Emîrliği, oğlu ve halefi Börî tarafından devam ettirilmiştir. Emîrliğin en önemli düşmanı Haçlılar olmuştur. Tuğtekin değişik anlaşmalar yoluyla bölgeyi sakinleştirmeye ve Dimaşk'ın nüfusuna güvenli bir hayat sağlamaya çalışmıştır.

8) Anadolu Selçukluları

1075 yılında Süleyman Şah tarafından Anadolu topraklarında bir Selçuklu devleti kurulmuştur. Süleyman Şah 1084 yılında Antakya'yı fethetmiş³⁷ ve böylece hâkimiyetini Suriye sınırlarına kadar yaymıştır. Bu

³⁶ Sauvaget, Alep, 92; fakat krş. bkz. Hodgson, Order, 90, dipnot 21

³⁷ Buna ilişkin bkz. Kremer, Geographie, 7

Selçuklu devletinin Batı sınırı, Tarsus-Malatya-Erzurum hattı idi. Birkaç sefer sırasında Selçuklu güçleri Kızılırmak nehrine kadar da ilerlemişlerdir. Yalnız o dönemde, bu bölgede herhangi bir yerleşme henüz planlanmamıştır.

9) Mervanoğulları

Mervanoğulları'nın merkezi Diyarbekir'di. Kaynaklar, 1021 yılından sonra Fatimî halifesi el-Zâhir tarafından şehrin hükümdarı Nasrüddevle (bu kişi aynı zamanda Mervanoğullarının en ünlü şahsiyetiydi. Bütün kaynaklar, Meyyâfârikîn valisi iken 53 yıl boyunca halka karşı gösterdiği adaletli ve dürüst davranışı dolayısıyla onu methetmektedir) el-Mervanî'ye hil'atlar ve diğer armağanlarla gönderilen elçilerin, adıgeçen hükümdar tarafından kabul edildiklerine dair bilgi vermektedirler³⁸. Bu olay, Fatimîler ve Doğu-Anadolu'da kimi bölgesel güçler arasında daha sonra görülecek işbirliğine yönelik ilk örnek olarak değerlendirilmelidir.

10) Mezyedoğulları

Mezyedoğulları, Hille'de hüküm sürmüş bir hânedân. Mezyedîler, Asad kabilesine mensupturlar. Mezyedoğulların hükümdarlığı, XI. asrın başında başlayıp, 1163 yılında Abbasî halifesi el-Müstencid tarafından onlara karşı bir ordu sevk edilerek, iktidarlarına son verilmiştir. Bu olaydan sonra Mezyedîler, dört tarafa dağılıp tarih sahnesinden silinmişlerdir.

Bu ailenin en ünlü kişi Dübeys, müttefiki el-Besâsirî ile Selçuklu sultanı Tuğrul ve onun taraftarı Kureyş b. Bedran'a karşı savaştılar. İsyanı sırasında Dübeys, daima el-Besâsirî'nin tarafını tutmuş, fakat sonunda Tuğrul Bey ve Abbasî halifesine karşı zafer kazanamamıştır.

Bu işbirliği, XI. yüzyılda ilerleyen Selçuklu hâkimiyetini durdurmak amacıyla, Fatimîler ile Suriye ve Irak'ta kurulmuş Şiî inançlı küçük beylikler arasında yapılmıştır³⁹.

³⁸ İbn Şeddad, A'lâk, 352; Sevim, Belgeler, 103; Meyyâfârikîn'de valilik yapan Mervanoğulları'na Fatimî halifesi ez-Zâhir tarafından gönderilen armağanlar ve hil'atları yazar burada hatırlatmaktadır

³⁹ Cahen, Pre-Ottoman, 25

11) Artukoğulları

Mervanoğullarından sonra Güney-Doğu Anadolu'ya (yani Diyarbakir bölgesinde) Artukoğulları adlı bir Türk sülâlesi hâkim olmuştur. Sülâlenin kurucusu Artuk da Melikşah'adına hâkimiyetini sürdüren bir ordu kumandanı idi. Musul'a kadar bütün Güney-Doğu Anadolu ve Cezire'de Artuk ve halefleri güçlü valiler olmuşlardır. Sonuç olarak 1121 yılında Irak Selçuklu sultanı Mahmud tarafından Diyarbakir bölgesi ikta olarak Artukoğlu İlgazi'ye verilmiş, bunun üzerine İlgazi ve oğlu Timurtaş Haleb'i de devletlerine katmışlardır.

12) Mirdasoğulları

Mirdasoğulları adlı Arab asıllı bir kabile, Mervanoğulları'ndan sonra Haleb'e hâkim olmuştur. Mirdasoğulları, Haleb valisi olarak, 1071 yılında yeğeni Mahmud tarafından öldürülen Atiyye'yi tayin etmişlerdir. Atiyye'nin ölümünden sonra ise Mahmud vali olarak Haleb'te hâkimiyeti ele geçirmiştir. Sonraki vezir Bedrülcemalî'nin yardım talep etmesi üzerine, Hanoğlu Harun, Mahmud'un valiliğine son vermek istemiş, fakat başarılı olamamıştır.

Mahmud, Fatimîlerden ayrılıp Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi olanın, kendi yöresel hükümranlılığı için sonderecede gerekli olduğunu bu zamanda anlamıştır. Bu sebeple, bir toplantıda, Mısır Fatimî Halifeliğinden ilişki kesilip Selçuklu ve Bağdad Abbasî halifeliğine tâbi olmaya karar verildi. Bunun üzerinde emîr Mahmud, Haleb ve yörelerindeki camilerde Fatimîler adına okutulan hutbesi kaldırıp Bağdad Abbasî halifeliği ve Selçuklu sultanlığı adına Sünnî hutbe okutmaya başlatmıştır.

13) Musul Emîrliği

X./XI. yüzyılda, Benû Ukayl adlı Şii Arab kabilesi Musul'da hükümrân olmuştur. XI. yüzyılın sonuna doğru Selçuklu kumandanı Aksungur el-Porsuki⁴⁰ adlı şahsın hâkimiyeti altına girmiştir⁴¹. Bu kişi, 1125 yılında Haleb'i fethetmiş ve şehri 1128 yılında Haleb ve Musul valisi olarak tayin edilen

⁴⁰ Sevim, Azimî, 846--9

⁴¹ Sevim, Buğye, terc., 126

İmadüddîn Zengi'ye bırakmıştır. İmadüddîn'in 1146 yılında öldürülmesinden sonra, hükümdarlık oğlu Nureddin'e kalmıştır. Sonradan Nureddin, Musul ve Halep valisi olmuştur.

14) Endelüs Emevîleri

Endelüs'te I. Abdurrahman tarafından kurulan Emevî (756-1209) Devleti'nin asıl kurucusu, III. Abdurrahmanü'n-Nâsir (912-961) idi. O dönemde devlet, düşmanlarla çevrili idi. Kuzeydeki Franklar, güneye doğru topraklarını genişletmek istiyorlardı. Onların bu hırsları Müslümanların, Barselona'yı fethetmelerinden sonra daha da artmıştır. Ülkenin kuzeyindeki dağlık bölgelerde bulunan Hristiyan krallıklar da ülkeyi tehdit etmekteydiler. Bunlara bir de Abbasîlerle Fatimîler arasındaki rekabet eklendiğinde, Endelüs Emevîleri için Fatimîlerin ne büyük bir tehlike olduğu anlaşılır.

III. Abdurrahman, devletini maddi ve manevi yönden kuvvetlendirmek için çalışmıştır. Kendisi ilk defa 929 yılında halife ünvanını kullanmaya başlamış, böylece İslâm aleminde üç ayrı halifelik ortaya çıkmıştır : Doğuda Abbasî hilâfeti, Mağrib ülkelerinde Fatimî hilâfeti ve Endelüs'te Emevî hilâfeti. İçerde ve dışarda devletin itibarı ve kuvveti artan III. Abdurrahman, Abbasî hilâfetinin zayıflaması üzerine kendi halifeliğini ilân etmiştir.

15) Fas'taki İdrisîler

Mağrib-i Aksa'da İdris b. Abdullah (b. Hasan b. Hasan b. Ali) tarafından kurulan İdrisîler (788-932) Devleti, Şiîler tarafından Kuzey-Afrika (el-Mağrib el-aksa)'da ilk kurulan Şiî devletidir⁴². İdrisîler Devleti, 910 yılında bugünkü Cezayir'de kurulan Fatimî Devleti'nin yükselme dönemini içeren 917 yılında Fatimîlere tâbi oldu. 975 yılında, Fatimî halifesi el-Kaim Emevîlerle birlikte İdrisî Devleti'ne son vermişlerdir.

⁴² Genel bilgi için bkz. Marçais, Berberie, 116-29

16) Ağlebîler

Kuzey-Afrika'da ikinci Şîî devleti, Harun er-Raşîd'in İbrahim b. Ağleb'e ikta ettiği İfrikiyye'nin (bugünkü Tunus) fiili olarak bağımsız oluşuyla kurulan Ağlebîler Devleti'dir (800-908).

İbrahim, hâkimiyeti takriben bir asır devam eden (800-909) bir devlet kurdu. İbrahim'in halefleri emîr ünvanıyla iktifa etmelerine rağmen, Abbasî halifelerinin buradaki nüfuzu sadece hutbede isimlerinin okunması ve sikkede yazılması ile sınırlı kalmıştır. Yani Ağlebîler, Abbasîlere sadece sözde bağlı idiler.

904 yılında Ağlebîlerin tahtına geçen III. Ziyadetullah, günlerini eğlence ve sefahatla geçirmiştir. Bu durum, Şîî propagandacı Ebû Abdullah eş-Şîî'nin fetihlerini ilerletmesine yardım etti. Bu tür olaylar, Ebû Abdullah'ın Ağlebîleri kendi hâkimiyeti altına almasına, bu bölgelerde nüfuzunu artırmasına ve sonraki Fatimî devletinin ilk halifesi olan Ubeydullah el-Mehdî'nin ortaya çıkma zamanı geldiğini açıkça söylemesine imkân vermiştir.

17) İhşîdîler

Mısır'da süren İhşîdîlerin hâkimiyetinin süresi kısadır. İhşîdîler, Fergana Ahşidleri neslindendir. Bu aileden ilki olan Togaç, Şam valiliğinde bulunmuş, fakat Abbasî halifesinin gazabına uğramıştı. Togaç'ın oğlu Ebûbekr Muhammed, önce Şam, 935'den sonra da Mısır'da faaliyet göstermişti. Aynı yılda bağımsızlığını ilan ederek, 941'de Suriye'yi, 942'de Mekke ve Medine'yi hâkimiyetine kattı. Fakat 946'da vefat edince oğulları devleti idare edemediler, devlet, bir hadım olan Kâfûr'un eline geçti. Bunun ölümü üzerinde Muhammed'in torunu Ebû'l-Fevâris Ahmed iş başına geçti ise de, Afrika'dan gelen Fatimîler, Mısır ve Suriye'yi zapt ederek İhşîdoğulları Devleti'ne 969 yılında son verdiler.

18) Haçlı Devletleri

Haçlı seferlerinin düzenlenmesinde en büyük etken kilise idi. Papa II. Urban, 1095 yılında Fransa'nın Clermont şehrinde düzenlediği bir toplantıda,

Hristiyan dünyasının Doğu'yu kurtarmak için sefere çıkmasını gerektiğini söyledi. Sonra, birkaç bin kişiyle harekete geçtiler. 1096'da ilk Haçlı ordusu Almanya'daki Köln şehrinden ayrıldı. Alman, İtalyan ve Fransızlardan oluşan bu grup, sonuçta İstanbul'a geldi. Anadolu'da yola devam ederken, bu Haçlı grubunun büyük bir kısmı I. Kılıç Arslan tarafından yok edildi.

İkinci Haçlı ordusu, 1098 yılında Urfa Haçlı Kontluğu'nu kurdu. Aynı yılda Haçlılar, Antakya'ya hâkim oldular.

Haçlılar, daha sonra Akdeniz kıyısını izleyerek güneye Kudüs'e doğru ilerlediler. Kudüs ise bu sıralarda Mısır Fatimî Devleti'nin yönetiminde idi. Fatimîler, 1096 yılında Kudüs'ü ele geçirdiler. O yılda, Kudüs valileri Artukoğulları Sökmen ile kardeşi İlgazi, Kudüs'ü Fatimî veziri el-Efdal'a teslim etmek zorunda kaldılar. Şehri savaşla almasına rağmen el-Efdal, Sökmen ve İlgazi'ye hil'at vermiş ve maiyyetleri ile birlikte kendilerini serbest bırakmıştır⁴³. Haçlılar, Orta-Çağ'ın en müstahkem kalelerinden birine sahip olan bu şehri kuşatarak 15 Temmuz'da işgal ettiler. Böylece, Kudüs'te Latin Devleti'nin ilk krallığını kurdular⁴⁴.

Yalnız Şii Fatimî devletinin ortadan kaldırılması değil, Yakın-Doğu bölgesinde yerleşmiş olan Selçuklu devletlerinin bertaraf edilmesi de birinci ve ikinci Haçlı Seferlerinin en önemli amaçlarından birisi idi.

19) Zengiler

İmadüddin Zengi'nin oğlu Nureddin Mahmud'un en önemli görevi, Sünnî mezhebinin yeniden güçlendirilmesini sağlaması olmuştur. Bu görev, iç çekişmelere ve birçok ayaklanmaya sahne olmasına rağmen İslâm dünyasına tehdit oluşturmaya devam eden Fatimî devletinin çöküşünde de etkili olmuştur. Ülkelerindeki ayaklanmaları bastırmak için Haçlılardan da yardım talep eden Fatimîler (1167 yılında Şâver adlı Fatimî veziri ile Kudüs kralı Amaury bir anlaşmaya varmışlardı), sonunda yardım için Nureddin'e başvurmak zorunda kalmışlardır. Nureddin, 1169 yılında Şirkuh adlı kumandanını Mısır'a göndermiş; Şirkuh, son Fatimî halifesi el-Adid'e vezir tayin edilmiştir. Şirkuh'un ani ölümünden sonra yeğeni Salâhüddin onun

⁴³ Sevim, Sökmen, 505

⁴⁴ Sevim/Merçil, Devletleri Tarihi, 155-6

yerine geçmiştir. Salâhüddin Mısır'daki Fatimî hâkimiyetine son vermek için bir saray isyanı hazırlamış ve bu isyanın sonucu olarak 1171 yılından itibaren Mısır'da hutbe, tekrar Abbasî halifesinin adına okunmuştur. Bu, Fatimî devletin sonu olmuştur.

İslâm medeniyetinin gelişiminde adigeçen devletlerin büyük rolü olmuştur. Önceden İslâm kültür ve medeniyetinin merkezi sadece Bağdat iken, bu devletlerin kurulmasıyla medeniyette, ilim ve kültürde Kurtuba, Kahire ve Buhara gibi Abbasîlerin başşehriyle rekabet eden yeni merkezler ortaya çıkmıştır. Bu şehirlerden her biri, âlimler, şairler ve ilim tahsili, ya da para kazanmak amacıyla bu merkezler arasında gidip gelen kâtiplerin toplanma merkezleri olmuştur. Buna ilaveten, bu devletlerin kuruluşu İslâm medeniyetinin karakterini değiştirmemiş, aksine bu medeniyete büyük faydalar getirmiştir.

I. BÖLÜM

TUĞRUL BEY DÖNEMİNDEKİ İLİŞKİLER

1.) Arslan el-Besâsirî Olayının Nedenleri : Irak'taki Abbasî Hâkimiyetinin Gittikçe Güçlenmesi; Fatimî Devleti Tarafından Verilen Maddî Destek

el-Besâsirî tarafından teşvik edilen isyanın nedenleri nelerdir ve hangi niteliktedir ?

Şüphesiz bu tür olayların (tarihte her zaman olduğu gibi) birçok nedeni vardır. Sebeplerden birisi, bütün Irak'ta Abbasî halifeliğinin genel olarak canlandırılması ya da güçlendirilmesidir⁴⁵. Bu etken, el-Kaim'in selefi el-Kadir (991-1031)'in hâkimiyeti sırasında başlayan halifelerin dinî otoritesinin tekrar güçlendirilmesine bağlıdır. Bu nedenle 1011 yılında el-Kadir'in hâkimiyet süresinde ilân edilen ve Fatimî nesebinin sahte olduğunu iddia eden birinci Bağdat manifestosunun bu dönemde ortaya çıkması kimseyi şaşırtmamalıdır. Halife, Büveyhoğullarının Abbasî sarayı üzerindeki etkilerine karşı durma imkânını ve siyasî otoritesinin gittikçe güçlenmesini, belki de yukarıda söz edilen değişikliklere borçludur⁴⁶.

1055 yılında Tuğrul Bey'in Abbasî halifesinin başkentine gelişiyle, halife için son zafer yakın olmaya başlamıştır. Türklerin Orta-Doğu'da yerleşmek amacıyla başlattıkları Batı'ya yönelik giriştikleri fetih hareketi, bu bölgede faaliyet gösteren Şii güçlerini zayıflatmış ve kesin çöküşlerine yol açmıştır. Bu fetih hareketi, aynı zamanda, Fatimîlere ya da Büveyhoğullarına karşı koymaya çalışan Abbasî halifesine de ayrı bir kuvvet vermiştir .

el-Besâsirî'nin isyanı, o günlerde gücünün zirvesinde olan Fatimî devleti tarafından aktif bir biçimde desteklenmiştir. el-Mustansır'ın hükümdarlığının ilk yarısında Fatimîler, yalnız Mısır'a değil, aynı zamanda Filistin sahil şeridinde, hemen hemen bütün Suriye'ye, Arap yarımadası (Mekke ve Medine'de hutbe bir süre Fatimî halifeleri adına okunmuştur) ve

⁴⁵ Laoust, Schismes, 163-222

⁴⁶ Klemm, Mission, 126-8

Mezopotamya'nın çoğu bölgelerine hâkim olmuşlardır. Bağdat'a yönelen Fatimî tehlikesi hem ekonomik hem de dinî niteliktedir. Kuzey-Afrika'dayken Avrupa ile başlatılan ekonomik bağlantılar Kahire hükümdarları tarafından muhafaza edilmiş ve genişletilmiştir. Kızıl Deniz'in iki kenarındaki ve Yemen'deki limanların kontrolü, Fatimî ticareti ve propagandasının Hindistan'a kadar yayılmasına yol açmıştır. Ayrıca, hayati önem taşıyan ve Arap körfezinden başlayarak ve Kızıl Deniz'in limanlarına kadar geniş bir alanı kapsayan transit ticaretin büyük bir kısmı da Mısır'a doğru çevrilmiştir. Elbette bu siyasî ve ekonomik başarı Abbasî halifesi ve onun tarafından temsil edilen ortodoks Sünnî mezhebi için bir tehdit boyutunu almıştır.

Yukarıda söz edilen bölgelerde Fatimî hâkimiyetinin yalnız dinî bir vesile ile değil, aynı zamanda geniş maddi imkânlar yoluyla sağlanmış olduğu bütün kaynaklarda yazılmış ve çağdaş araştırmalarla ispatlanmış bir gerçektir. Bu maddi nedenlere dayanan güç siyaseti, dinî propagandaya ayrılmış olan büyük kaynakların kullanılması sayesinde o günlerin güçlü Mısır devleti tarafından, inancını yaymak amacıyla geniş boyutlarda uygulanmıştır.⁴⁷

Abbasî halifesinin ordusundaki Türk unsurlar tarafından halka uygulanan baskı, başkentte Fatimî dinî propagandasının başarılı olmasına yol açan bir diğer nedendir. Türkler, halifenin özel koruma birimleri olarak görev yapmışlar ve halife ya da Sünnî mezhebine bağlı olan herhangi bir kurumun tehlikede olduğunu gördükleri anda, Şiî inançlı olanlara baskı uygulama şeklinde kendi güçlerini göstermişlerdir⁴⁸.

a) Arslan el-Besâsirî Olayı

Selçukluların ilk sultanı Tuğrul Bey dönemindeki Fatimîlerle Selçuklular arasında en önemli çatışmalara 1055-1060 yılları arasında rastlanmaktadır. Bu çatışmalar sırasında, Abbasî halifesi el-Kaim Bi-emrillah'ın (1031-1075) Bağdat askerî valisi Ebû'l-Hâris Arslan el-Besâsirî⁴⁹, Abbasî halifesini tahttan indirip, Fatimî halifesi el-Mustansır'ı Bağdat'a hâkim kılıp⁵⁰ dolayısıyla Irak'ı

⁴⁷ A.g.e., 129-32; May, Religionspolitik, 170 vd.

⁴⁸ Klemm, Mission, 132

⁴⁹ İbn al-Adim, Bugyat, Arapça metni, 1

⁵⁰ Yaltkaya, Mezahib, 116 vd.

Fatimî devletine katmak istemişti. Arslan el-Besâsirî⁵¹ İran asıllı, Şiî inançlı bir Türk idi. Muhtemelen Büveyhoğulları tarafından uygulanan baskı nedeniyle, Abbasî halifesi, onu Bağdat askerî valisi olarak tayin etmiştir. el-Besâsirî'nin isyanı yalnızca Fatimî devleti tarafından değil, Mezopotamya ve Suriye'deki birkaç şehrin valisi tarafından da desteklenmiştir. Bu durum bize o sıralarda sürekli yayılan ve büyüyen Fatimî devletinin etkisini açıkça göstermektedir. Bu olaydan önce bile 1044'de, Dübeys b. Mezyed ve Nasrüddevle b. Mervan tarafından yönetilen Hille, Vâsıt, ve Diyarbekir'de Ebû Kâlicâr adına hutbe okunmaktadır⁵².

1047 yılında Tuğrul Bey ve Büveyh veziri Ebû Kâlicâr⁵³ arasında bir sulh anlaşması yapılmıştır. Bu anlaşma yalnız Türklerin istilâlarının durdurulması amacıyla değil, aynı zamanda güçlerin iki tarafa eşit bir biçimde dağıtılması amacıyla akdedilmiştir.⁵⁴

1051 yılında Bağdat'ta Mezopotamya ve Irak'taki Fatimî devletinin etkisini zayıflatmayı amaçlayan ikinci bir bildiri ilân edilmiştir. Birincisinde olduğu gibi bu bildiride de, halifelik üzerinde hak ileri süren Fatimî iddiaları reddedilmiş ve Fatimîlerin nesebinin sahte olduğu söylenerek halifelik tahtını gaspetme niyeti vurgulanmıştır. Bildiride (1011 yılında ilân edilendeki gibi, bu bildiri de 1010 yılında Musul'da Fatimî halifesi el-Hâkim'in adına hutbe okunmasına karşı bir tepki olarak değerlendirilebilir⁵⁵) Fatimîlerin menşelerini peygamberin ailesinde değil, fakat eski İran dinlerini (dualism) takip eden İbn Deysan adlı kişide aramak gerektiği ileri sürülmüştür. Ayrıca bu bildiride, adıgeçen dini takip eden ve onu bu şekilde gizlice yaymak isteyen Fatimîlerin, eski İran'ın geleneklerine göre bir krallık kurmak amacıyla oldukları öne sürülmüştür.

1054 yılında Bağdat'taki halife ordusunun çeşitli birliklerinde ortaya çıkan ilk büyük isyan Türkler tarafından teşvik edilmiştir.⁵⁶ Bu isyan sırasında el-Besâsirî, halifenin sarayını kuşatmaya çalışır, fakat başarılı olamaz ve

⁵¹ Sevim, Buğye, terc., 1-10

⁵² İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 40

⁵³ EI 2, "Abu Kalijar" mad.

⁵⁴ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 44

⁵⁵ Busse, Buyiden, 86

⁵⁶ A.g.e, 93; Abbasî ordusunda Türk ve Dailam askerleri arasındaki çatışmalar, iki yüzyıldan beri zaman zaman ortaya çıkmaktaydı; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 66

isyan bastırılır.⁵⁷ el-Besâsirî'nin bu faaliyetleri, Dübeys b. Mezyed tarafından desteklenmiştir. Bu isyan, 1054 yılında Tuğrul Bey adına Enbâr'da okunan hutbeye⁵⁸ ve böylece Selçukluların oluşturduğu tehlikenin durdurulmasının imkânsızlığına bir tepki olarak değerlendirilebilir.

Sıbt'e göre, el-Besâsirî isyanın başından itibaren Mısır'dan maddi destek almıştır⁵⁹. Ayrıca Mısır'daki halifenin, Musul ve civarını devletin bir parçası yapmayı amaçladığını, Fatimî veziri el-Yâzurî ile Musul valisi Kureyş b. Bedran arasında birkaç defa bu konuda yazışmalar yapıldığını bilmekteyiz⁶⁰. 1054 yılında, Ebû Nasr b. Ebû Imrân, yani Müeyyed fî'd-din⁶¹ başkanlığındaki bir Mısır heyeti, para, hil'at ve Fatimî iddialarına yardımcı olan öteki eşyaları getirmiştir. Bunun neticesi olarak el-Besâsirî, Fatimî halifesine sadakat yemini etmektedir⁶².

Musul ve Hille valileri Kureyş b. Bedran ile Dübeys b. Mezyed de el-Besâsirî ile gizli bir anlaşmaya varmaktadırlar. Ancak bu anlaşmanın yapıldığı ortaya çıktıktan sonra Kureyş, sultana yazdığı bir mektupta her şeyi inkâr etmektedir⁶³. Hamdanî bu ve benzer olayların asıl sebebinin, "Suriye'deki Arab Bedevî emîrleri arasında, Abbasî hilafetine baskı yapmayı ve çökertmeyi amaçlayan bir anlaşmanın gerçekleşmesi" yolundaki Fatimî politikası olduğunu söylemektedir⁶⁴.

Köymen'e göre, bütün Irak'ta Abbasî halifesinin adına hutbe okunan Bağdat'tan başka hiçbir yer kalmamıştır⁶⁵. Bu durum ayrıca özellikle el-Kaim'in veziri İbnü'l-Müslime'nin döneminde zaman zaman ortaya çıkan ve adigeçen kişinin liderliğinde Şii gruplarına⁶⁶ yapılan zulmün sebebi olur⁶⁷. 1057'de Bağdat'ın bazı semtlerinde çıkan yangın buna karşı gösterilen bir tepki olarak değerlendirilmelidir. Sıbt, Garsu'n-ni'me'ye dayanarak

⁵⁷ A.g.e., 66-8

⁵⁸ Busse, Buyiden, 120

⁵⁹ Sevim, Belgeler, 28

⁶⁰ Bu vezirin şahsiyeti, yükselmesi ve pek çok yetkiyi kendi elinde toplayarak nasıl iktidara geldiği konusunda bkz. Sevim, Belgeler, 49-50, Klemm, Mission, 49-53

⁶¹ A.g.e., giriş kısmı, 17

⁶² Sevim, Belgeler, 29

⁶³ A.g.e., 32

⁶⁴ Hamdani, Background, 23

⁶⁵ Köymen, Selçuklu Devri, 234

⁶⁶ Halkın çoğu zaman Şii mezhebine meyiletmesine dair bkz. Cahen, Chronique chiite, 259

⁶⁷ Köymen, Selçuklu Devri, 39; burada, Kerh adlı Şii semtindeki Şii hakimlerin liderinin evine saldırıldığını ve kendisinin vezirin emriyle öldürüldüğünü görüyoruz

"Bağdat'ın Batı semtleri yanmıştır ... bunun öfke ve intikam sebebiyle başlatılan bir olay olduğu delillerden belli olmuştur ... Halife Camii dışında Bağdat'taki diğer bütün camiler kapatılmış"⁶⁸ demektedir.

İbn Müeyesser'e göre el-Besâsirî tarafından Bağdat'ın alınması, bu şahsın hükümdar olmak arzusu yolunda yalnızca bir ilk adım idi. el-Besâsirî'nin asıl amacının Suriye ve son olarak da Mısır'ın fethedilmesi olduğunu Mısırlı tarihçi bize anlatmaktadır.⁶⁹ el-Besâsirî'nin her zaman, elçiler tarafından getirilen Fatimî halifesinin emirlerine göre hareket etmediği ve olayları kendi isteğine uygun olarak çözdüğü gerçeği, yukarıda sözü edilen düşünceyi daha da aydınlatmaktadır. Bunun sonucu olarak el-Besâsirî birkaç defa Mısırlı hükümdar tarafından kınanmıştır.⁷⁰ İbnü'l-Kalânîsi'ye göre el-Mustansır, el-Besâsirî'ye bir mektup göndermiş ve bu mektupta el-Besâsirî'ye yeminine sadık kalmasını emretmiştir.⁷¹

Bu olaylar karşısında çaresiz kalan Abbasî halifesi 1055 yılında, Tuğrul Bey'e yazdığı bir mektupta Bağdat'ta kendisine yardım etmek üzere davet etmiştir.⁷² Fakat bu ilk yazışma değildir : 1037 yılında gönderilen bir mektupta da halife, Nişâpûr'un yağmalanmaması için Tuğrul'a emir vermişti. Aynı şekilde, 1042 yılında Rey'in fethedilmesinden sonra, Abbasî halifesi fethedilen bölgeler için kendisine haraç ödenmesini talep etmişti. Halife daha 1045 yılında, yeni vezir İbnü'l-Müslime'nin tavsiyesi üzerine, Tuğrul Bey'i davet etmiş; böylece vezir İbnü'l-Müslime, Selçuklularla yapılan işbirliğinde asıl rolü oynayan kişi konumunda olmuştu.⁷³

el-Müeyyed, Abbasî halifesi ile ilerleyen Türk kuvvetleri arasında yapılan yazışmaların dışında, Bizans tarafından Tuğrul Bey'e gönderilen bir mektuptan da söz etmektedir. Bu mektubun, Bizans ve Türk kuvvetlerinin, Mısır'ın fethedilmesini birlikte ele alma konusunda bir anlaşmayı içerdiği sanılmaktadır. Fakat el-Müeyyed'in eserini yayınlayan M. Kamil Hüseyin hiçbir

⁶⁸ A.g.e., 43

⁶⁹ İbn Müeyesser, Ahbar, 7

⁷⁰ A.g.e., 10; Köymen, Selçuklu Devri, 235-6

⁷¹ İbnü'l-Kalânîsi, Zeyl, 87; Köymen, Selçuklu Devri, 234

⁷² el-Azimî, Tarih, Türkçe terc., 13; Sevim. Bakış, 744; krş. el-Hüseyinî, Ahbar, 18; burada tarih 449/1057 yılı olarak zikredilmiştir; Hamdani, Background, 7-8

⁷³ Busse, Buyiden, 122-3; Hüseyin, Siret, 180; burada el-Müeyyed, 1045 yılında Tuğrul'u Bağdat'a davet etmek üzere İbnü'l-Müslime tarafından gönderilen elçi İbn Mâmun'un idam edilmesinden bahsetmektedir

kaynakta böyle bir anlaşmadan söz edilmediğini vurgulamaktadır. Bu mektup, muhtemelen, 1054 yılında el-Mustansır'ın emri üzerine yazılan ve Bizans imparatorundan, Mısır'daki yaygın kıtlık ve veba sebebiyle gıda maddesi göndermesini talep eden mektuptur⁷⁴.

1055 yılında Tuğrul Bey Abbasî halifesinin başkentine varmış ve kendi adına hutbe okutmuştur⁷⁵. Bu bağlamda Sıbt, sadece bir sene sonra, yani 1056 yılında, Mûsâ el-Kâzım türbesinde ve şehrin tüm Şiî semtlerinde hutbenin Abbasî halifesi adına değiştirilmiş olduğunu, bunun yanı sıra Sahâbeyi öven şiir ve ilâhiler besteleyen bir grup oluştuğunu söylemektedir⁷⁶. Sultanın gelmesinden önce başkenti terk eden el-Besâsirî (Busse'ye göre el-Besâsirî, dine karşı işlediği suçlar ve Fatimîlerle yapılan işbirliği nedeniyle halife tarafından uygulanan baskı sonucunda Bağdat'ı terk etmek zorunda kalmıştır⁷⁷), Abbasî halifesinin emri üzerine Tuğrul Bey tarafından takip edilir⁷⁸. Bu emrini gerçekleştirmesi için halife, Tuğrul Bey'e hil'atlar vermeyi uygun görmektedir. Musul ve Vâsıt yolunu takip eden sultan, ordu komutanlığı görevini kendisini temsilen Kutalmış'a verir. Halifelikte hak iddia eden Fatimîlerin taleplerini bastırmak için sultan, el-Cezire'ye ve Diyarbekir'e kadar gitmek zorunda kalır. Orada, kendisine ve Abbasî halifesine biat eden halk tarafından büyük coşku ile karşılanır⁷⁹.

1056 yılının Kasım ayında, Rahbe'de saklanan Arslan el-Besâsirî⁸⁰, Musul valisi Kureyş b. Bedran ve Hille valisi Dübeys b. Mezyed adlı müteffikleriyle birlikte Sincar civarında Kutalmış Bey'in komutasındaki Selçuklu ordusunu yenmiştir⁸¹. Musul'un el-Besâsirî tarafından sonraki işgali, Fatimî Devleti hükümdarı el-Mustansır adına hutbe okutmak ve para bastırmak suretiyle Fatimî halifesinin hâkimiyetine geçtiğinin ilanı, bu zaferin ilk neticesi oldu. Bu zafer haberi, Kahire'de sonderecede sevinç uyandırmıştır. Sultan Tuğrul Bey, bu zaferden haber alır almaz Bağdat'ı terk etti, kendisi Vâsıt'a yöneldi ve İbrahim Yınal'ın yardımını bekledi.

⁷⁴ A.g.e., 94-5, ayrıca 95'deki dipnot 1; Hamdani, Background, 22

⁷⁵ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 70

⁷⁶ Sevim, Belgeler, 37

⁷⁷ Busse, Buyiden, 123

⁷⁸ Sevim, Belgeler, 80-3

⁷⁹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 78

⁸⁰ Sevim, Buğye, terc., 4; Sevim, Belgeler, 34-7

⁸¹ Cahen, Qutulmuch, 21

Bu arada el-Besâsirî, Musul'u işgal etti. Fakat Tuğrul Bey'in durumu, İbrahim Yınal'ın 20 bin kişilik ordu ile katılmasından dolayı iyileşti, ve kısa bir zamandan sonra Musul, sultanın eline geçti. Onun üzerine el-Besâsirî, Rahbe'ye dönmek zorunda kaldı⁸².

Bu zaferin diğer bir sonucu, el-Besâsirî'ye karşı gönderilen Kutalmış'ın, mağlup olmasından ve özellikle el-Besâsirî'nin Musul'u eline geçirmesinden sonra, müttefiki Kureyş ve Dübey'sin aracılığıyla karşı tarafa geçtiği görülmektedir.

Bu arada Mısır halifesi tarafından gönderilen para ve hıl'at ile destek alan el-Besâsirî, Rahbe'de saklanmıştır. Orada, sözü edilen para ve hıl'atları teslim eden, Mısır Fatimî halifesinin elçisi el-Müeyyed ile buluşmuştur⁸³. Sonradan Tuğrul tarafından esir alınan ve sürüldüğü Rey kalesinde ölen Büveyhoğullarının son veziri Melikü'r-Rahîm⁸⁴ kaçışında el-Besâsirî'ye eşlik etmiştir⁸⁵.

1057-58 yılları arasında el-Müeyyed, Haleb'te ikamet etmiştir. Bu dönemde şehrin kapılarını Mekînüddevle b. Mülhem liderliğinde ilerleyen Fatimî kuvvetlerine açmada başarılı olmuştur⁸⁶.

1058 yılında el-Besâsirî Bağdat'a dönmüş ve Abbasî halifesinin başkentini işgal etmiştir⁸⁷. Hadîse-Ani'ye götürülen⁸⁸ halife orada bir yıla yakın bir süre boyunca hapsedilmekte ve bu arada veziri, el-Besâsirî'nin taraftarları tarafından öldürülmüştür⁸⁹. Aynı yıl içinde Abbasî halifesinin başkentinde el-Mustansır adına hutbe okunmuş⁹⁰ ve para bastırılmıştır⁹¹. Sancakların rengi de siyahtan beyaza çevrilmiştir.

el-Besâsirî'nin bu zaferi, şahsi kariyerinin zirvesi olarak değerlendirilebilir⁹². Bu zaferi takip eden yıllarda bu Türk asıllı ordu

⁸² İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 78-9

⁸³ Hüseyin, Siret, 121-2

⁸⁴ el-Hüseyinî, Ahbar, 18-19

⁸⁵ Hasan, İslâm Tarihi, 430-1

⁸⁶ Hüseyin, Siret, 173, 175

⁸⁷ İbnü'l-Kalânîsî, Zeyl, 88; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 84; İbn Müeyesser, Ahbar, 10; el-Hüseyinî, Ahbar, 20

⁸⁸ İbnü'l-Ezrak, Tarih, 152-3; Hüseyin, Siret, 181-2

⁸⁹ el-Hüseyinî, Ahbar, 20; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 84; İbn Müeyesser, Ahbar, 10

⁹⁰ İbnü'l-Ezrak, Tarih, 156

⁹¹ Sevim, Buğye, terc., 3

⁹² Sevim, Belgeler, 62

kumandanı, Fatimîler adına Suriye'de birkaç şehiri daha fethetmiştir⁹³. Bağdat'ın alınmasıyla Fatimî devletinin en geniş sınırlara ulaştığı da bu değerlendirme kapsamında ele alınabilir. Bu olay Fatimîlere, Bağdat'tan sonra Bizans'ın fethi ve oraların da devletlerine katılması ümidini vermiştir.

el-Mustansır'ın sarayında çalışan ve o günlerde Mısır'da baş dâî olan el-Müeyyed'in 'Siretü'l Müeyyed fi'd-din' adlı otobiyografisi, olayların temelleri ve etkileşimi hakkında bize geniş bilgi vermektedir. İsyan sırasında, Fatimî sarayı ile el-Besâsirî arasında elçilik yapan el-Müeyyed, el-Besâsirî'ye maddi ve manevi destek almak için Fatimî halifesinin huzuruna çıkmıştır. Fakat el-Müeyyed tarafından muhafaza edilen belgelerin açıkça gösterdiği gibi, Fatimî halifesi, el-Besâsirî'nin Abbasî halifesine yaptığı muameleyi, hutbe okutmasını ve bu hutbelerde el-Mustansır'ın adının zikredilmesini beğenmemiştir⁹⁴.

Otobiyografinin içerdiği başka önemli bir belge, halife el-Mustansır tarafından el-Besâsirî'ye gönderilen anlaşımdır : Genel bir girişten ve peygambere, ailesine ve bu aileden doğan imamlara yöneltilen övgülerden sonra, el-Mustansır, el-Besâsirî'ye her zaman Fatimî imamlarının taraftarı olarak kalmasının zorunluğunu hatırlatmaktadır. Türk olmasına rağmen el-Besâsirî, daha önce gösterdiği faaliyetlerden dolayı güvenilir bir insan olduğunu ispatlamasından ötürü, İsmailî propagandasının yayılması ve Fatimî siyasetini devam ettirmek için seçilmiş ve yine bu sebeple halife, el-Besâsirî'yi lider olarak tayin etmiştir.⁹⁵

Bu tür belgelerden anlaşılacağı gibi, el-Müeyyed, Türklere hoş bakmamıştır⁹⁶. Bu nedenle de Türkler tarafından Fatimîlere verilen desteği kabul etmeyip, el-Besâsirî ile çok yakın bir ilişkiye girmemiştir (onun için Türklerden daha kötüsü yoktur; fakat bir istisna olarak Abbasî halifesi ve veziri İbnü'l-Müslime'yi onlardan da kötü görmektedir. el-Müeyyed'e göre bu iki kişinin zulmü nedeniyle el-Besâsirî'nin kuşatması Bağdat halkı tarafından kurtuluş olarak kabul edilmiş ve Tanrının bir lütfu olarak görülmüştür⁹⁷). Fakat

⁹³ Makrizî, el-Mevâiz, II, 356

⁹⁴ Hüseyin, Siret, 178-84; Bağdat'ın işgali hakkında burada bilgi bulunmaktadır.

⁹⁵ A.g.e., 122-4

⁹⁶ A.g.e., 94-5; burada el-Müeyyed, Abbasî halifesinin veziri İbnü'l-Müslime'ye de aynı şekilde küfür edip onu her tür kötülüğün kaynağı olarak görmektedir

⁹⁷ A.g.e., 180

askerî zaferlerinden ve Fatimî sülâlesi adına yaptığı fetihlerden dolayı el-Müeyyed, halife el-Mustansır'ın isteklerine göre hareket etmek zorunda kalmıştır. Bundan dolayı el-Besâsirî'ye gönderdiği bir mektupta el-Müeyyed adigeçen kişiyi methetmekte ve ona "Arslan el-Mustansırî" adını vermektedir⁹⁸.

Bağdat'ın el-Besâsirî tarafından alınmasından bir yıl sonra Tuğrul Bey, şehirdeki Fatimî hâkimiyetine son vermek üzere Hemedan'dan hareket etmiştir. Bağdat'a gelmeden önce Tuğrul Bey, el-Besâsirî'ye bir mektup yazarak, Abbasî halifesinin serbest bırakılmasını talep etmiş, ancak el-Besâsirî, "hutbe, yalnız el-Mustansır'ın adına okunmalıdır" cevabını vererek bu talebini reddetmiştir⁹⁹. Bütün bunlara rağmen Tuğrul Bey, Bağdat'a dönüşünde Abbasî halifesi el-Kaim'in serbest bırakılmasında başarılı olmuş ve böylece halife, tekrar sarayına dönmüştür. Sultan Tuğrul halifeye saygı göstermiş, buna karşılık el-Kaim de minnettarlığını göstermek için Tuğrul Bey'e birçok hil'at ve benzeri armağanlar vermiştir. Bağdat halkı da halifenin serbest bırakılmasından duyduğu sevinci açıkça göstermiştir. Bunun sonucu olarak Abbasî halifesinin başkentinde çeşitli gruplar arasında ortaya çıkmış olan çatışmalar da kısa bir süre için son bulmuştur.

İsyanların bir tanığı olarak bize 1055-58 yılları arasında Bağdat'ta cereyan eden olaylar hakkında en ayrıntılı bilgiyi veren tarihçi Hatib el-Bağdadî'dir. Eserin günlük bir rapor gibi yazılmasından dolayı, bu yazar olayları adım adım izlememizi mümkün kılmaktadır¹⁰⁰.

b) Türklerin Ön-Asya'da Yerleşmesi Sebebiyle, Büveyhî Hanedanı ve Fatimî Devleti Arasında Varılan Uzlaşma; Dâî el-Müeyyed'in Rolü

Mezhep ve inançları aynı temele dayanmasına rağmen, Büveyhoğulları ile el-Besâsirî arasında fazla ilişki olmamış ve Şîî vezirler hiçbir zaman el-Besâsirî'ye şartsız bir destek vermemişlerdir. Bu vezirlerin asıl amacı Fatimîlere ya da başka Şîî gruplara destek vermek değil, Abbasî halifesi

⁹⁸ A.g.e., 151

⁹⁹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 85; Hüseyin, Siret, 182-3; burada el-Müeyyed, muhtemelen Abbasî halifesinin salıverilmesini ele almak için elçilerin gönderilmesinden bahsetmektedir

¹⁰⁰ Hatib, Tarih, 399-404

üzerinde kendi güçlerini sağlamak olmuştur¹⁰¹. Ancak Gazneliler ve Selçukluların Batı'ya göç etmelerinden sonra Abbasî halifesinin gücü yukarıda zikredilen şekilde tekrar artmış ve Büveyhoğulları için ayrı bir tehlike oluşturmıştır¹⁰². Bu nedenle son vezirlerin zamanında Büveyhoğulları, ancak Abbasî halifesinin izin verdiği ölçüde görev yapabilmişler ve kendilerini tehdit altında bulmuşlardır¹⁰³. Fakat, Busse'ye göre Büveyhoğulları sülâlesine son vermek istemeyen Abbasî halifesi, daha ziyade Selçuklular ile Büveyhoğulları arasında bir güç dengesini ve birbirine bağlı bir vasal statüyü kurmaya çalışmıştır¹⁰⁴.

Yukarıda zikrettiğimiz gibi Türkler, Abbasî halifesi tarafından Sünnî mezhebinin savunucusu olarak görülmüş ve halifenin İslâm ülkelerinde gerçek hâkimiyetini sağlayan hamisi konumunda olmuşlardır. Türkler, aynı zamanda Fatimîlerin en büyük düşmanı olmuşlardır. Bu nedenle Orta-Doğu'daki iki güç, Fatimîler ile Büveyhoğulları arasında, zaman zaman pek de istenmeyen zoraki bir beraberliğin vukubulduğu anlaşılmaktadır. Bu yaklaşmanın ilk adımı Adududdevle'nin vezirliği sırasında görülmüş, Adududdevle, Fatimîlerin Ali'ye dayandırdıkları nesebini kabul etmiştir. Ancak daha önce belirtildiği gibi bu yakınlaşma uzun sürmemiş, kendi devleti güçlü bir hale geldikten sonra Adududdevle, Fatimîlerin iddialarını reddederek hem Sünnîlerin, hem de diğer Şîîlerin (örn. Karmatîler) duygularına göre hareket etmiştir¹⁰⁵.

Bu bağlamda (Fatimî ile Büveyhoğullarının arasındaki uzlaşma) dâî el-Müeyyed tarafından oynanan önemli rol, bütün kaynaklarda vurgulanmıştır¹⁰⁶. Ne var ki, Orta-Doğu'da Şîî etkisi ve Büveyhoğulları sülâlesine son vermeye çalışan Türkler, bu yolla Abbasî halifeliğini tekrar canlandırmışlar ve böylece el-Müeyyed'in misyonu da başarısızlıkla neticelenmiştir¹⁰⁷.

¹⁰¹ Busse, Buyiden, 51

¹⁰² A.g.e., 62

¹⁰³ A.g.e., 103

¹⁰⁴ A.g.e., 124

¹⁰⁵ A.g.e., 54-5

¹⁰⁶ Klemm, Mission, 161-3

¹⁰⁷ Bu müddet sırasında vukubulan olaylara ilişkin ayrıntılı bilgiler için bkz. İbnü'l-Kalânîsî, Zeyl, 5-

c) Arslan el-Besâsirî'nin Ölümünden Sonraki İlişkiler

1160 yılında Tuğrul Bey tarafından (el-Müeyyed'e göre, el-Besâsirî'yi takip etmek için Tuğrul'un Humartekin adlı ordu komutanı 5 bin atlı askerin eşliğinde yola çıkmış ve sonunda el-Besâsirî oklanarak öldürülmüştür¹⁰⁸) öldürtülen el-Besâsirî¹⁰⁹ den sonra bile Mezopotamya'da etkili olan Fatimî ve diğer Şiî grupların faaliyetleri hemen durdurulamamıştır. Sıbt b. el-Cevzî, Rahbe'de valilik yapan el-Besâsirî'nin küçük oğlundan bahsetmektedir¹¹⁰. Mısır hükûmeti tarafından teşvik edilen birçok isyana aktif bir şekilde katılan bu kişi, adıgeçen isyanlarda Benû Kelb kabilesi yanında yer almış ve Haleb'te hâkimiyeti ellerinde bulunduran bürokratlarla çatışmıştır¹¹¹. Ayrıca Sıbt'ın eserinde, el-Besâsirî'nin bir oğlunun (muhtemelen yukarıdaki sözü edilen aynı kişidir) 1067 yılında Dimaşk'ta öldüğünü görmekteyiz. el-Besâsirî'nin bu oğluna Bedrûlcemalî tarafından işkence edilmiş ve halk onu ok yağmuruna tutmuştur. el-Besâsirî'nin başka bir oğlu ise Nasrûddeve b. Hamdan tarafından Mısır'dan kovulmuş ve altı gün sonra Dimaşk'a varıp orada anlaşılabilir bir şekilde ölmüştür¹¹². el-Besâsirî'nin ölümünden sonraki Fatimî etkisinin kuvvetli bir şekilde devam etmemesine rağmen (bundan dolayı el-Besâsirî, Irak'taki Fatimî başarılarını sağlayan destek olarak görülmeli), Abbasî halifesinin ana topraklarındaki Şiî etkisi çok yavaş bir azalma göstermektedir. Ancak 1076 yılında Dimaşk'ın Selçuklular tarafından fethedilmesinden sonra Arab ülkelerindeki Fatimî etkisinin kesin olarak kaybolması ve kendi ülkesi Mısır'a geri çekilmesinden söz edebilmekteyiz¹¹³.

2. İbrahim Yınal İsyanı

İbrahim Yınal isyanına¹¹⁴ manevi ve maddi destek veren Fatimîlerin rolü mutlaka vurgulanmalıdır. Burada en önemli etkenlerden birisi, Tuğrul

¹⁰⁸ Hüseyin, Siret, 183; el-Besâsirî'nin ölümünden bahsederken el-Müeyyed, onun için "Tanrı rahmet eylesin" demiştir

¹⁰⁹ Sevim, Buğye, terc., 7; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 86; İbnü'l-Ezrak, Tarih, 157

¹¹⁰ Sevim, Belgeler, 83-4

¹¹¹ A.g.e., 89-90

¹¹² A.g.e., 148-9

¹¹³ İbn Müeyesser, Ahbar, 11-24

¹¹⁴ İbnü'l-Kalânîsî, Zeyl, 90; el-Hüseyinî, Ahbar, 19

Bey'in yerine İbrahim Yinal'ın Selçukluların tek hâkimi olarak tanınacağına dair Fatimîler tarafından verilen sözdür¹¹⁵. Sıbt'e göre, bu isyanın dışardan beslendiğine dair en önemli delil el-Besâsirî ve İbrahim Yinal arasındaki gizli yazışma olmaktadır¹¹⁶. Fakat Abbasî halifesinin o dönemdeki veziri İbnü'l-Müslime'nin bu belgelerin varlığından haberdar olması dolayısıyla, İbrahim Yinal Irak'ı terketmeyi ve Hemedan'a gitmeyi tercih etmektedir¹¹⁷. Suyûtî'nin "Tarih" adlı eserine göre, minnettarlığını göstermek için İbrahim Yinal, el-Besâsirî'yi Tuğrul Bey'in makamına geçirmeyi önermektedir¹¹⁸. Fakat el-Besâsirî tarafından 1057 yılında Musul'un fethedilmesinden anlaşıldığı gibi, el-Besâsirî Türklere fazla güven duymamakta ve bu nedenle gücü bizzat kendi elinde toplamak istemektedir¹¹⁹. Bu nedenle, bu mesele bir taht mücadelesi ile sınırlı kalmayıp, Selçuklu-Fatimî mücadelesi niteliğini de taşımaktadır¹²⁰.

el-Müeyyed'in otobiyografisinde de İbrahim Yinal'ın isyanı hakkında bazı bilgiler bulunmaktadır. el-Müeyyed, Haleb'e gelip orada yerleştikten sonra, sultana karşı kendi kardeşi tarafından başlatılan bir isyandan bahsetmektedir (el-Müeyyed sultandan daima saygılı bir şekilde söz etmekte, ona uzun bir hayat ve hâkimiyet dilemektedir)¹²¹. Fakat otobiyografisinde bulunan başka bir bilgiye göre, Tuğrul, başlatılan isyandan haberdar olmayıp tamamen şaşkın bir durumda kalmış ve ancak Selçukluların tek ve haklı hâkim olduğunu iddia ettikten sonra durumun ciddiyetini anlamıştır¹²². el-Müeyyed, İbrahim Yinal'ın Musul'dan (yani Hemedan'a yola çıkmadan önce) el-Besâsirî ve Kureyş b. Bedran'a bir mektup yazdığını söylemektedir. Bu mektupta Yinal, Tuğrul bertaraf edilip kendisinin Selçukluların tek hâkimi olmasından sonra adigeçen kişilere bu hâkimiyetten bir pay düşeceğini açıkça ifade etmiştir. Hutbe ve cuma namazları ise, hilâfet ve imamlığa sahip olan Fatimîlerin adına okunacaktır. Bu yüksek ve kapsamlı hâkimiyetin başka

¹¹⁵ İbnü'l-Kalânîsî, Zeyl, 87; Köymen, Selçuklu Devri, 60

¹¹⁶ Sevim, Belgeler, 54

¹¹⁷ İki lider arasındaki Hemedan bölgesine ilişkin çatışmalar hakkında bkz. İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 51-2

¹¹⁸ Suyûtî, Tarih, 277

¹¹⁹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 82

¹²⁰ Köymen, Tuğrul Bey, 52

¹²¹ Hüseyin, Siret, 171

¹²² A.g.e., 179

bir belirtisi, hutbede İbrahim Yinal'ın adının ancak Fatimî halifesinin adından sonra zikredilmesidir¹²³.

Bu mektubun kapsamını öğrendikten sonra el-Besâsirî ve Kureyş b. Bedran, İbrahim Yinal'ın elçisini el-Müeyyed'e göndermektedirler. Bunun sebebi, mektuptaki mesajı öğrenmek ve onu araştırmak idi. el-Müeyyed tarafından pek iyi davranışlar yapılmayan bir sûfî olarak vasıflanan elçi, el-Müeyyed'in geniş kapsamlı bilgisi karşısında büyülenmiş ve gönüllü olarak, para ve hil'atların gönderilmesi ile ilgili konulardaki ve ayrıca İbrahim Yinal tarafından Fatimî halifesine ne tür ünvanlar verileceğine dair bütün sorulara cevap vermiştir¹²⁴. Fakat sonuç olarak İbrahim Yinal başarılı olamamış ve Selçuklu devletini çökertmek amacıyla, Fatimîler, el-Besâsirî ve Kureyş b. Bedran ile yaptığı işbirliğinden hiçbir netice doğmamıştır.

Tuğrul Bey, 1059 yılında Yinal'ı idam ettirerek isyana son vermiştir. Bu zamandan sonra, özellikle Tuğrul ve Çağrı Bey'lerde 'lider' anlayışında giderek bir değişiklik olmakta; bu değişiklik daha sonra liderler ile, göçebe hayattan ve eskiden beri kabul edilen değerlerden vazgeçmek istemeyen kabilenin diğer kısımları arasında bir bölünmeye yol açmaktadır.

¹²³ A.g.e., 175

¹²⁴ A.g.e., 176, 179; burada tekrar, sûfî kıyafetinde Haleb'te ziyaretine gelen İbrahim Yinal'ın elçisinden bahsetmektedir

II. BÖLÜM

ALP ARSLAN DÖNEMİNDEKİ İLİŞKİLER

1. M.S. I. yüzyıldan Orta Çağa kadar Orta-Doğu'nun Odak Noktası olarak Suriye'nin Önemi

Orta Çağ'da, Suriye olarak adlandırılan bölge, Akdeniz'in doğu sahili ile kuzeyde Anadolu, doğuda Fırat nehri ve güneyde ise Arap çölü ile çevrili olan bölgedir. Burası İslâm fethinden sonra¹²⁵ müslümanlarca, Bilâdü's-Şam veya yalnızca eş-Şam¹²⁶ olarak adlandırılmıştır. Müslümanların Suriye'ye girmeleri, Hz. Muhammed'in ölümünden sonra gerçekleşmiştir¹²⁷. Hz. Ebûbekir zamanında bir araya gelen bazı bedevî kabileleri, Hz. Muhammed'in vermiş olduğu bir emre uyarak Suriye'ye girdiler. Bizans kuvvetlerine karşı birkaç başarı da elde ettiler. 635 yılında, Halid b. Velid'in kumandasındaki Arap kuvvetleri Dimaşk'ı fethetmişlerdir. Ancak Araplar, fethettikleri Dimaşk'ı 636 yılında terk etmek zorunda kaldılar. Bizans ordusunun Theodoros'un kumandası altında Dimaşk'a gelmesi, Arapları şehri tahliye zorladı. Yermük'te 636 yılının sonbaharında yapılan savaştan sonra şehir ikinci defa Müslüman Araplar tarafından kuşatıldı. Aynı yılın Kasım ayında şehir tekrar Müslümanlara teslim oldu.

Suriye'nin akıbeti, Yermük savaşı ile belli olmuştu. İslâm kuvvetleri, ciddi bir direnişle karşılaşmadan Kuzey-Suriye ve Fenike sahilini fethettiler. Muaviye zamanında bütün Suriye birleştirildi. 661 yılında Muaviye, Dimaşk'ı yeni bir devletin merkezi haline getirdi. Dimaşk, Emevî hâkimiyeti sırasında büyük imar faaliyetleri gördü. Fakat Emevî Devleti'nin zayıflaması ve karışıklıklar içinde çökmesi de en fazla merkez Dimaşk'ı etkiledi. Irak'tan gelenler şehri yakıp yıktılar. Abbasî hâkimiyeti altına giren Suriye artık bir eyalet oldu. Dimaşk ise, merkez olmaktan çıkmıştı.

Abbasî hâkimiyetine dayanamayan Suriyeliler'in ihtiyaçlarını elde etme çabaları bir sonuç vermedi. Bir yandan da Bizans'ın Suriye üzerinde baskısı

¹²⁵ Bu sırada Suriye'nin önemi için bkz. Dahan, Origin, 108

¹²⁶ Hilou, Topographische Namen, 1-3

¹²⁷ Müslümanların gelişinden önceki Suriye hakkında bilgi için bkz. Bianquis, Damas, 5-14

artmıştır. Bunu önlemek için daha önce Mısır'a egemen olmuş bulunan ve kendisi bir Türk köle (mamluk) olan Ahmed b. Tulun Suriye'ye girdi. Tulun ailesinin egemenliği ancak bir yarım yüzyıl sürdü. Maverâünnehr'deki İhşîdî hükümdar sülâlesinden Togaç b. Cuffun'un Dimaşk'a vali olması sırasında bölge İhşîdîler'in hâkimiyetine geçti. Fakat bunların hâkimiyeti de kısa sürdü. Mısır'ı ele geçiren Fatimîler Suriye'ye de girdiler. Dimaşk bu süre zarfında Karmatîlerin eline geçti. Bunların Fatimîler tarafından mağlup edilmesinden sonra şehrin büyük bir kısmı yandı ve tahrip edildi.

Haleb Emîrliği dışında Kuzey-Suriye'nin hâkimiyetini ele geçiren Bizans, Antakya dahil, bölgeyi uzun bir süre için eline tuttu. Suriyeliler, kendi başlarının derdine düşmüş Fatimîlerin ilgisizliğinden yararlanarak yavaş yavaş Mısır egemenliğinden kurtulmak için çalışma imkânına kavuştular. Siyasî karışıklıklar içindeki Suriye'de bedevîlerin nüfuzu arttı. Kayslı Benû Kilâb kabilesine mensup olan Mirdasoğulları 1023 yılı dolaylarında Haleb'e yerleştiler ve aralıklarla 1079 yılına kadar hâkimiyetlerini sürdürdüler.

2. Türklerin Suriye'ye İlk Girişinin Tarihî Önemi

Suriye topraklarında planlanmış ve süreklilik taşıyan ilk Türk yerleşmesi Hanoğlu Harun tarafından gerçekleştirilmiştir. Aynı biçimde kaynaklar, Suriye'de yerleşmesini bütün zorluklara rağmen gerçekleştiren Hanoğlu Harun'un, bu bölgede görülen ilk Türk olduğunu vurgulamaktadır¹²⁸.

1058 yılından sonra bütün kaynaklarda İbn Han et-Türkî olarak adlandırılmış olan Hanoğlu Harun, yaklaşık 1000 atıyla Doğu-Anadolu'ya girip Diyarbakır'a yerleşmiştir. Bu şahıs, bugünkü Türkiye'nin Güney-Doğu bölgesine ilk giren Türk olup, o bölgede ileride gerçekleştirilecek olan diğer yerleşimlere zemin hazırlayan kişi olarak görünmektedir. O devirde Diyarbakır, Büyük Selçuklu devleti'ne tâbi idi ve Mervanî hanedanı tarafından yönetilmekteydi¹²⁹. Buraya yerleştikten sonra Hanoğlu Harun, o sırada Bizans denetimi altında bulunan Diyarbakır'ın Güney-Doğusu'ndaki bölgelere girip oraları da fethetmeye çalışmıştır¹³⁰. Bizans imparatoru Constantin Dukas X.,

¹²⁸ İbnü'l-Adîm, Zübde, III, 295; İbnü'l-Kalânîsî, Zeyl, 92 vd.

¹²⁹ Diyarbakır'ın tarihi ve kaynaklarına dair bkz. İlhan, Studies, 199-209, 214-29

¹³⁰ Sevim, Kuzey-Suriye, 374

kendi topraklarından daha büyük bir toprak kaybını önlemek amacıyla Harun'u kendi ordusunda hizmet veren paralı bir asker yapmaya çalışmış, ancak Harun bir müddet sonra bu hizmeti bırakarak ve Atiyye'nin yardımına koşmuştur. Harun, Arab kabilelerin arasında vukubulan birkaç çatışmada aracılık etmiş ve Atiyye'nin yeğeni Mahmud ile işbirliği yaparak ilk defa 1064 yılında Haleb'i fethetmeye çalışan Benû Kilâb kabilesinin bir başka koluna karşı Mirdasoğullarını desteklemiştir.

a) Harun'un Mahmud ile Birleşmesi

1060 yılında Simal b. Salih b. Mirdas'ın oğlu Atiyye'nin tahta geçişine kadar, Haleb'teki tüm hükümdarlar Fatimî devletine bağlı idiler. Hamdani'ye göre Fatimî egemenliği gerçek bir egemenlik değildir ve Mirdasoğullarının döneminde Haleb bağımsızlığına kavuşmuştur¹³¹. İlk defa 1060 yılında Mahmud, şehrin Fatimî valisi Ebû Ali b. Mülhem'i kaleden kovmaya muvaffak olmuş ve böylece Haleb'in gerçek bağımsızlığının temelini kurmuştur¹³². Atiyye'nin hükümdarlık yaptığı devirden itibaren Haleb bağımsız olmakla birlikte Mahmud'un hâkimiyetinin başladığı dönemde hutbe hâlâ Fatimîlerin adına okunmaktaydı¹³³.

Harun, amcası Atiyye'ye karşı Haleb'te tek hâkim olma teşebbüsü gösteren Mahmud'u desteklemektedir. Mahmud, muhtemelen vasiyetname yoluyla Simal b. Salih b. Mirdas'ın halefi olarak tayin edildiği için amcasına karşı isyan etmekte, fakat başarılı olamamaktadır¹³⁴. Daha sonra Mahmud, Benû Kilâb adlı Arab kabilesi ile birlikte Haleb'i kuşatmış ve (yukarıda zikredilen) neticeyi belirleyen çatışma vukubulduktan sonra amcasını yenmiştir. Böylece Mahmud, Haleb'te tek hâkim olarak kabul edilmekte ve amcasıyla bir sulh anlaşması yapıp, onun bazı topraklarını da kendi hâkimiyeti altına sokmuştur¹³⁵.

Mahmud'un Haleb hâkimiyetini ele geçirmesinden sonra kendi etki alanının daraltılacağından endişe eden Fatimî halifesi el-Mustansır, Atiyye ile

¹³¹ Hamdani, Background, 20

¹³² Sevim, Belgeler, 89

¹³³ el-Azimî, Tarih, Türkçe terc., 19

¹³⁴ İbnü'l-Kalânîsî, Zeyl, 291 vd; Sevim, Suriye Selçukluları, I, 32-3; Sevim, Belgeler, 120

¹³⁵ İbnü'l-Adîm, Zübde, III, 293-4

işbirliği yaparak hâkimiyeti Mahmud'un elinden alma emri verdiği veziri Bedrülcemalî'yi Suriye'ye göndermektedir¹³⁶. Ne var ki, 1066 yılında vukubulan mücadele Bedr tarafından kazanılamamıştır. Aynı şekilde Harun ve onun müteffik kuvvetleri, Bizans imparatoru Romanus Diogenus'un ilerleyen ordu kuvvetlerine karşı da başarılı olup, 1068 yılındaki bir çatışmada imparatoru yenmektedir. Sonra Mahmud, Harun'a karşı çıkmış ve bu nedenle Harun 1070 yılında Sur Fatimî valisi Aynüddeve ile askerî bir işbirliği yapmaya yönelmiştir. Hâlâ Akkâ valisi olarak vazife yapan Bedr, Harun'un daha fazla ilerlemesini ve başka bölgeleri fethetmesini önlemek istemiş, ancak başarılı olamamıştır. Ne var ki Harun Aynüddeve tarafından öldürülmüştür.

Yukarıda zikredilen olaylar ve çatışmalar, bize, çok ayrıntılı bir şekilde, Fatimî ve Sünnî taraftarlar arasında Filistin ve Kuzey-Suriye'deki etki alanları konusunda sürdürülen mücadelesi göstermektedir. Harun tarafında olan Türkmenler, onun 1071 yılındaki ölümünden sonra Bedrülcemalî'nin hizmetine girmişlerdir.

b) Mirdasoğulları ve Fatimîler

Selçukluların Kuzey-Suriye topraklarına girmeleri dolayısıyla Fatimî etki alanı, ilk defa büyük ölçüde geriye itilmiştir. Türkler, Harun ile işbirliği yaparak Fatimî hâkimiyetini bertaraf etmek isteyen Aynüddeve'yi desteklemektedirler. Kendisi, ilerleyen Türklerin etkisini kullanmak istemiştir. Aynı şekilde Mahmud, Haleb'te bağımsızlığına kavuşmak için hem Türklerin ilerlemesini, hem de Fatimî ve Bizans kuvvetlerinin zayıflanmasını kullanmaktadır. 1070 yılında Mahmud'un Fatimîlerin etkisinden kurtulmak için gösterdiği gayretler ve dinî meselelerde Abbasî hilâfetine bağlı olan Selçukluların hizmetine girmesi bu bağlamda yorumlanmalıdır¹³⁷. Sibt tarafından verilen bilgiye göre, aynı şeyi Atiyye için söylemek de mümkündür. Atiyye, 1060 yılındaki hâkimiyetinin başlangıcından sonra sultan Tuğrul'un Bağdat'taki askerî zaferlerini, bu zaferlerden dolayı halk tarafından ona gösterilen saygıyı ve dolaylı bir şekilde Abbasî halifesinin artan itibarını

¹³⁶ 1063-64 yılları arasında Dımaşk valisi olarak görev yaptığı dönemde; bkz. Sevim, Belgeler, 118

¹³⁷ Sevim, Suriye Selçukluları, I, 35-7

bilmektedir. Ne var ki, korkudan Selçuklu sultanının hizmetine girmesi, hiçbir önemli sonuç veya değişiklik doğurmamıştır¹³⁸.

Bundan hemen sonra Haleb'te hutbe, el-Kaim ve Alp Arslan adına okunmaktadır¹³⁹. 1071 yılında, Haleb hâkimiyeti Mahmud'dan Alp Arslan'a geçmekte ve bu şekilde Alp Arslan, Kuzey-Suriye bölgesinin fiilî hâkimi kabul edilmektedir¹⁴⁰. Daha sonra, Alp Arslan, hâlâ Fatimî devletine bağlı olan Dimaşk şehrinin fethedilmesini Mahmud'a emretmektedir¹⁴¹.

3. Sultan Alp Arslan

Komşu devletlere karşı kazanılan savaşlardan dolayı Ön-Asya'da Türklerin yerleşmesinin mümkün kılındığı bu süreçte, lider Alp Arslan'ın rolü fevkalâde önemlidir. Burada, sultanın Mısır'ı Fatimî hâkimiyetinden çıkarma niyetinden söz etmek yeterlidir. Bilindiği gibi, bu seferde Alp Arslan asıl amacına ulaşamamış, fakat onun yerine Bizans imparatorluğuna karşı önemli bir zafer kazanmıştır. Alp Arslan'ın hâkimiyeti, bütün kaynaklarda adil ve dürüst olarak tasvir edilmiştir¹⁴². Şüphesiz bu gerçek ve kısa zamanda elde edilen başarılar, Alp Arslan'ın, Selçukluların en büyük sultanı olarak değerlendirilmesinin temel nedeni olmuştur¹⁴³. Suyûtî'ye göre, Bağdat'ta sultan olarak ilk defa Alp Arslan'a biat edilmiş, fakat bu kayıt yalnızdır¹⁴⁴. Abbasî halifesi, Selçuklu sultanlarının her hareketini muhtemelen hep şartsız bir şekilde desteklemiş de değildir. Ne var ki bu davranış zamanla siyasî baskılar sonucu değiştirilmiş ve Abbasî halifesi sonunda kendi otoritesi yanında bağımsız bir başka otoriteyi de kabul etmek zorunda kalmıştır.

¹³⁸ Sevim, Belgeler, 89; Hamdani, Background, 28-9

¹³⁹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 108; bu tarihçiye göre Mahmud, bütün bölgede yayılan etkilerinden endişe duyduğu için Selçukluların yanına meyletmiştir; Hamdani, Background, 29

¹⁴⁰ İbnü'l-Kalânîsî, Zeyl, 99; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 109

¹⁴¹ İbn Müeyesser, Ahbar, 19-20

¹⁴² el-Hüseynî, Ahbar, 32

¹⁴³ Ayrıca sultan Alp Arslan'a şikayet edenlerin hikâyesi; kimi insanlar, Nizamülmülk'un kötü davranış ve hareketleri hakkında şikayet etmişler, bunun üzerine sultan veziri kınamıştır; ayrıntılar için bkz. el-Hüseynî, Ahbar, 30; Sevim, Buğye, terc., 22

¹⁴⁴ Suyûtî, Tarih, 278; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 98'e göre, bu olay 1063 yılında vukubulmuştur

a) Alp Arslan'ın Mısır Seferinin Nedenleri

Alp Arslan 1063 yılında Büyük Selçuklu Devletinin sultanı olduktan ve ülke içindeki birtakım huzursuzlukları ortadan kaldırdıktan sonra, 1064 yılında, Anadolu'ya bir sefer düzenledi¹⁴⁵. Bu sefer, 'Rum gazası' olarak nitelendi¹⁴⁶. Oğlu Melikşah ve vezir Nizamülmülk ile birlikte birçok fetih yapan sultan, aynı yılın sonunda İran'a dönmüştür.

Bütün bu akınlara bir son vermek üzere Bizans İmparatorluğu'nun başına getirilen cesur Romanus Diogenus (1067-71) vakit keybetmeden harekete geçti. Türk akınları belirttiğinden beri ilk defa bir imparator bu akınlara mukabele etmek üzere sefere çıkmıştır. Bu, geç de olsa, tehlikenin Bizans tarafından kavrandığını göstermektedir.

1070 yılının başlarında, Mısır'ın fethi için Fatimî Devleti'nin vezaret makamında bulunan Hamdanoğlu Nasrüddevle tarafından davet edilen Alp Arslan (davet mektubunda vezir, Mısır'ı kendisine teslim edip Sünnî Selçuklu yönetiminin kurulmasını sağlayacağını bildirdi)¹⁴⁷, Azerbeycan üzerinden tekrar Bizans ülkelerine girdi. Selçuklu fetih planlarına da uygun olan bu çağrı üzerine Alp Arslan, ordusuyla hareket edip Doğu-Anadolu'da vaktiyle amcası Tuğrul Bey'in alamadığı Malazgirt¹⁴⁸ müstahkem kalesini zaptetti; sonradan sultan, Suriye'ye doğru yoluna devam etti¹⁴⁹.

Sultan Alp Arslan, Suriye'de, biraz önce Fatimî vasallığından çıkıp Selçuklu egemenliğini tanımış olan Arab Mirdasoğulları ailesinin yönetiminde bulunan Haleb bölgesine geldi. Haleb'in kuşatması sırasında, bu uç şehrini kılıçla fethetmek istemeyen sultan, Mirdasoğulları hükümdarı Mahmud'dan şehrin anahtarlarını teslim aldı. Böylece sultan, bu Arab devletini Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun vasalı kılmıştır. Bu zamanda Bizans imparatoru'nun Doğu-Anadolu'ya doğru ilerlemekte olduğu haberini alır almaz sultan, bir kısım kuvvetlerini oğlunun kumandasında Haleb'te bıraktı. Mısır'ın

¹⁴⁵ Hamdani, Background, 27

¹⁴⁶ Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, III, 14

¹⁴⁷ Sevim, Bakış, 745

¹⁴⁸ Bu savaştan sonraki değişiklikler için bkz. Kafesoğlu, Meseleleri, 478 vd.

¹⁴⁹ Sevim, Belgeler, 166-72

fethine, vasalı Mirdasoğlu Mahmud'a emretmişti¹⁵⁰. Böylece sultan Alp Arslan'ın Mısır seferi gerçekleşmemiş oldu.

Yukarıda bahsedilen çağrı¹⁵¹ yanında, Alp Arslan'ın Mısır seferi için diğer birkaç sebep de önemlidir : Fatimî Devleti, aktif bir dış siyaset sürdürmektedir. Fatimî hâkimiyet alanının genişlemesine yol açan bu dış siyaset, elbette ilerleyen Türk kuvvetlerinin fetih planlarına aykırı düşmektedir¹⁵². Bu bağlamda meselenin dinî boyutu, Şii-Sünnî arasındaki üstünlük mücadelesi, ihmal edilmemelidir¹⁵³. Diğer bir sebep ise, Tuğrul Bey'in hükümdarlığı sırasında başlatılan¹⁵⁴ fakat Alp Arslan döneminde de gerçekleştirilmeyen Mısır'ı fetih planıdır.

Hamdani'ye göre, Mısır'ın fethinin Türkler tarafından gerçekleştirilmiş olması, Orta-Doğu'da önemli sonuçlar doğurmuştur. Mısır'ın fethi gerçekleştirilmiş olsaydı, ya Haçlı seferleri o yıllarda başlardı, ya da hiçbir zaman başlayamazdı¹⁵⁵.

¹⁵⁰ Sevim/Yücel, Türkiye Tarihi, 61

¹⁵¹ Sevim, Buğye, terc., 13-6

¹⁵² Hamdani, Background, 1, 17 vd.

¹⁵³ Sevim, Suriye Selçukluları, I, 37-40

¹⁵⁴ İbn Müeyesser, Ahbar, 7; Hüseyin, Siret, 95

¹⁵⁵ Hamdani, Background, 30; ayrıca bkz. Hamdani, Considerations, 395-6

III. BÖLÜM

MELİKŞAH DÖNEMİNDE BAŞLAYAN İLİŞKİLER

1. 1095 Yılına kadar, Dâî Hasan-ı Sabbah'ın Faaliyetleri

Arab tarihçileri tarafından Hasan-ı Sabbah'ın rolünün çok fazla vurgulanmamasına rağmen, onun insanlığın en ünlü kişilerinden birisi olduğu kesindir¹⁵⁶. XI. yüzyılda, Büyük Selçuklular devletinin, Fatımîler ülkesi hariç, İstanbul'dan Kaşgar'a kadar bütün İslâm ülkelerini yüksek hakimiyetleri altında birleştirdikleri sırada, bu devletin en kuvvetli zamanında ve tam orta yerinde, Rey, İsfahan v.s. havalisinden başlayarak, bir Bâtînî devlet kurmaya ve Büyük Selçuklu devletini kökünden sarsmaya çalışan bir şahıs ortaya çıktı. Bu kişi, Sünnî tarihçilerin çok garip rivayetleri ile şahsiyeti esrarengiz bir hal alan, fakat gerçekte sonderecede kuvvetli bir zekâyâ sahip olup¹⁵⁷, aynı zamanda yüksek bir teşkilâtçılık vasıflarını taşıyan Hasan-ı Sabbah, tam adı ile el-Hasan b. Ali b. Muh. el-Sabbah el-Himyerî idi. Hasan-ı Sabbah aslında Yemen Himyerî kabilelerine mensup idi. Babası, muhtemelen bugünkü Tahran'ın yakınlarında bulunan Rey şehrinde yerleşmiş ve Hasan da orada doğmuştu. Kendisi ilk önce Şîîlerin İsnâ-âşerî mezhebinden idi, daha sonra Fatımîlerin bu civardaki dâîleri ile görüşüp, İsmailî mezhebine geçti.

Bu kişi, yalnız ünlü liderlere karşı yöneltilen suikastler dolayısıyla değil, aynı zamanda İsmailî mezhebindeki ilk önemli (fakat gerçekte ikinci olan) bölünmeye yol açan doktrinin savunulması açısından meşhur olmuştur. Bu yeni doktrinin temelini¹⁵⁸, Fatımî halifesi el-Mustansır'ın 1094 yılındaki ölümünden sonra halefinin şahsiyeti hakkında doğan ihtilaf oluşturmaktadır. Hasan-ı Sabbah, 1079 yılında Mısır'da bulunmuştur. Bu ikamet sırasında Fatımî halifesi tarafından ona para ve dinî meselelerle ilgili bazı emirler verilmiştir. Özaydın'a göre¹⁵⁹, Irak ve İran bölgelerinden sorumlu olan dâî İbn

¹⁵⁶ Köymen, Selçuklu Devri, 208 vd.

¹⁵⁷ Kafesoğlu, Sultan Melikşah, 129

¹⁵⁸ Şehristânî, el-Milel, "el-davetü'l-cedide" bölümü, I, 421-48

¹⁵⁹ Özaydın, Selçuklu Tarihi, 73

Attâş, Hasan-ı Sabbah'ı Kahire'ye göndermektedir. Çünkü onun olağanüstü vasıflarından dolayı fırkanın ilerideki lideri olacağı herkesçe kabul edilmişti. Hasan-ı Sabbah, halifenin huzuruna çıkınca ona halefi hakkında soru sormakta, el-Mustansır da, en büyük oğlu Nizar'ı kendi halefi olarak tayin etmektedir¹⁶⁰ (fakat buna karşı, bazı kaynaklarda verilen bilgiye göre, Hasan-ı Sabbah hiçbir zaman Fatimî halifesi ile şahsen görüşmemiştir¹⁶¹). Hasan-ı Sabbah, Nizar'ın tarafını tutarak onun lehinde propaganda yapmaya başlamıştır. Bunun üzerine el-Musta'î'nin kayın babası olan başkumandan Bedrülcemalî'nin takibine uğramış ve Kahire'de bir buçuk yıl kaldıktan sonra Mısır'dan kaçmak mecburiyetinde kalmıştır. 1081'de İsfahan'a gelip, orada gizlendi. Daha sonra, çok eskiden beri Şîî veya Şîîliğe meyli olan Kuzey-İran'da kuvvetli bir propaganda faaliyetine girişti. Nizamülmülk'ün kendisini takip ettirmesi üzerine¹⁶² de Elburuz dağları üzerinde, sarp ve aşılmaz kayalıklar ve derin vadilerin içinde bulunan Alamut kalesini ele geçirip orayı kendisi ve taraftarları için bir sığınak ve dayanak yeri haline getirdi. Hasan-ı Sabbah, Melikşah ve Nizamülmülk'ün tazyik ve takiplerine rağmen orada tutundu ve Alamut İsmailî devletinin temeli böylece atılmış oldu. Mezhebini yaymak için çalışmalarına buradan devam ederek, yetiştirdiği fedâîler ile birçok ileri gelen devlet adamını öldürttü ve Selçuklu ülkesinin çeşitli yerlerinde ihtilaller çıkarttı.

Hasan-ı Sabbah, Mısır ve kendi merkezi Alamut (1090 yılından sonra bu kale, dinî-siyasî propagandanın yayıldığı bir üs haline gelmiştir¹⁶³) arasında süreklilik vasfı olan münasebetler kurmak istemekte ve bu bağlamda, Mısır halifesinden maddi ve diğer ihtiyaçlarını temin etmek için sık sık Mısır'a elçi göndermektedir¹⁶⁴. Kafesoğlu'ya göre, Hasan-ı Sabbah'ın Selçuklu Devleti'nin bünyesindeki gizli faaliyetleri, Fatimî halifeliği tarafından aktif bir şekilde desteklenmiştir¹⁶⁵. Bundan kesinlikle anlaşılmaktadır ki

¹⁶⁰ İbn Müeyesser, Ahbar, 27; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 11; İbn Tağrıberdi, en-Nucûm, V, 142 (yeni bsk.); burada yazar, babası tarafından resmi halefini olarak ilan edilen Nizar'a sonradan yapıldığı haksızlıktan bahsetmektedir

¹⁶¹ Bowen, Sar-Gudhasht, 773; Bowen, makalesinde bahsettiği eserde bile, şahsen görüşme olayından söz edilmediğini vurgulamaktadır

¹⁶² Kafesoğlu, Sultan Melikşah, 196-7

¹⁶³ Irak ve İran bölgelerinde o devirdeki Bâtınîyye fırkasının faaliyetlerine dair bkz. İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 200-3

¹⁶⁴ İbn Müeyesser, Ahbar, 65-6

¹⁶⁵ Kafesoğlu, Sultan Melikşah, 128

Hasan-ı Sabbah'ın faaliyetleri ilk dönemde İsmailî hareketinin genel olarak ilerlemesini sağlama vasıflı olmuştur. Kendisini daha geç bir dönemde Nizarî fırkasının bir destekleyicisi olarak görmeye başlamış ve el-Mustansır'ın 1094 yılındaki ölümünden sonra Nizar'ın lehine aktif bir biçimde propaganda yapmıştır.

Köymen'e göre, İsmailî inancının Hasan-ı Sabbah tarafından geliştirilen bu yeni yönünü yaymak amacıyla uygulanan metot yalnız dinî değil, aynı zamanda siyasî bir nitelik taşımaktadır. Köymen, ayrıca, bu yöntemin orijinal karakterini de vurgulamaktadır¹⁶⁶. Çünkü bu yöntemin nihaî amacı, güçlü bir devletin yapısını ve kuruluşlarını bertaraf etmek değil, fakat İsmailî inancını tehdit eden bu devletlerin liderleri veya diğer etkili siyasî şahıslarını tek tek zararsız hale getirmektir¹⁶⁷. Hodgson'a göre bu yeni yöntem o döneme tam olarak uymuştur. Çünkü Melikşah'ın ölümünden sonra onun yerini alacak tek ve güçlü bir Selçuklu hükümdarı yoktu¹⁶⁸. İ. Kafesoğlu da, "... Büyük sultanın vefatını müteakip başlayan dahilî mücadeleler Bâtınîlerle ciddi şekilde uğraşmaya vakit bırakmadığından, Hasan-ı Sabbah Alamut'a yerleşti ve kurduğu İsmailîye devleti Hülâgu zamanına kadar yaşadı"¹⁶⁹ diyerek ifade etmiştir. Hillenbrand, Selçuklu-Fatimî mücadele hem ideolojik, hem de Suriye ve Filistin ülkelerin topraklarına ait bir boyutu taşıdığını söylemekte, çünkü Selçuklular ile Fatimîler arasındaki savaşlar, en çoğu zaman Suriye ve Filistin bölgelerinde vukubulmuştur¹⁷⁰.

Melikşah tarafından 1076 yılında Bahreyn Karmatîlerine karşı başlatılan ilk seferden sonra (bu seferde, Melikşah'ın başarılı ordu kumandanı Artuk¹⁷¹, Sünni-Bağdat halifeliğine karşı ayaklanma halinde bulunan Karmatîlerini itaat altına alma işiyle görevlendirilmiştir¹⁷²), 1092 yılında, Selçuklular, İsmailîleri askerî güç yoluyla yenmek için ikinci bir teşebbüste bulunmuşlardır. Melikşah, iki yere birden sefer başlatmıştır. Bunlardan birisi Alamut'a, diğeri Kûhistan'a karşı idi¹⁷³. Fakat ikisi de yenilgi ile sonuçlanmış,

¹⁶⁶ Köymen, Selçuklu Devri, 210

¹⁶⁷ Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, V, 150

¹⁶⁸ Hodgson, Ismaili State, 440

¹⁶⁹ Kafesoğlu, Sultan Melikşah, 134-5

¹⁷⁰ Hillenbrand, Muslim Principality, 3

¹⁷¹ Sevim, Selçuklu Komutanları, 46-71; Sevim, Sultan Melikşah, 217

¹⁷² Sevim, Artuk Bey, 129

¹⁷³ Hodgson, Ismaili State, 430

Alamut'a yapılan seferde İsmailî taraftarları Rûdbâr ve Kazvîn'den, kuşatılan kalelere yardıma gelmişlerdir. Aynı yılın Kasım ayında, sultanın ölüm haberi gelir gelmez, Kûhistan'daki İsmailî merkezinin kuşatılması kaldırılmıştır.

Kimi yazarlara göre, Melikşah'ın ölümünden sonraki 'fetret devri'¹⁷⁴ olarak anılan dönemde Hasan-ı Sabbah'ın faaliyetleri yoğunlaşmış ve fırkaya yeni müritler kazanılmıştır. Muhammed Tapar tahta çıkana kadar Selçuklu kuvvetleri tarafından fırkaya karşı hiçbir önemli zaferin elde edilmemesi, büyük bir ihtimalle, bu yazarların gösterdikleri sebepte aranmalıdır. Melikşah'ın 1092 yılında ölümünden sonra halefi sultan Berkjaruk, kardeşi Muhammed Tapar'a karşı sürdürülen mücadele ile meşgul olmuş ve İsmailîlere çok az zaman ayırabilmiştir¹⁷⁵. Büyük bir ihtimalle o, belli zamanlarda düşmanlarına karşı yapılan İsmailî suikastlarını hoş bile görmüştür. Alamut'ta bulunan ve fırkanın taraftarlarının faaliyetlerini kaydeden şeref belgesinde, Hasan-ı Sabbah'ın döneminde yaklaşık elli suikast kaydedilmiştir. Bunun birincisi, Nizamülmülk'ün öldürülmesi idi¹⁷⁶. Bu dönemde Haleb'te Rıdvan'ın faaliyetleri de artmakta ve özellikle Dimaşk hâkimiyetinin kaybedilmesinden sonra bir tarafta Fatimî etkilerinin, öbür tarafta Kuzey-Suriye ve İran'da Nizarî faaliyetlerinin arttığını görmekteyiz¹⁷⁷.

a) el-Mustansır'ın Ölümünden sonra İsmailî Hareketinin Bölünmesi : Musta'li - Nizar

1092 yılında ölümünden önce Melikşah, daha önce yapılan fetihlerine (örneğin Güney-Suriye ve Dimaşk, Ahse ve Bahreyn, Musul, Harran, Haleb, Diyarbakır, Anadolu kısmen, Elcezire ve Kuzey-Suriye, Kafkasya ve Doğu-Karadeniz, Sistan, Maveraünnehir ve Kaşgar, Hicaz ve Yemen) yenisi eklemek için Mısır'a karşı bir sefer düzenlemek istemiştir¹⁷⁸. Fakat veziri Nizamülmülk'ün bir Bâtinî müridi tarafından Hemedan'da öldürülmesinden dolayı¹⁷⁹ sultan, bu planı bir yana bırakmak zorunda kaldı¹⁸⁰. el-Hüseynî'nin

¹⁷⁴ Sanaullah, Decline, 67 vd.

¹⁷⁵ Hodgson, Ismaili State, 432

¹⁷⁶ Lewis, Assassins, 51

¹⁷⁷ Köymen, Selçuklu Devri, 213

¹⁷⁸ Ayrıntılar için bkz. Kafesoğlu, Sultan Melikşah, 31-128

¹⁷⁹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 161; İbnü'l-Ezrak, Tarih, 229; Ebû Şame, er-Ravzateyn, I, 25

¹⁸⁰ İbnü'l-Kalânîsî, Zeyl, 121

eserinden (İbnü'l-İsfahânî'ye göre), Melikşah'ın, devletin lideri olmak isteyen ve bu istikamette kimi teşebbüslerde bulunan veziri görevinden almak istediğini öğrenmekteyiz¹⁸¹. Böylece Haşîşîyyûn, yaptıklarıyla Melikşah'a, istenmeyen bir kişiden kurtulmada yardımcı olmuşlardır¹⁸². Fakat İsmailîler, vezirin bir marangoza yaptığı kötü muamele için öldürüldüğünü söylemişlerdir. Bu şekilde İsmailîler, dünyadaki adaletli düzen hakkında düşüncelerini ifade etmeye çalışmışlardır.

1094 yılında Bedrülcemalî ve Fatimî halifesi el-Mustansır'ın ölümünden sonra vezirin oğlu, el-Efdal, vezir olarak tayin edilmektedir. Vefat eden halifenin küçük oğlu el-Musta'î ile Nizar adlı ağabeyi arasında anlaşmazlıklar çıkmış, Nizar, el-Efdal tarafından tahta çıkarılan yeni halifeye biat etmeyi reddetmiş ve bu nedenle İskenderiye'ye firar etmeye mecbur kalmıştır¹⁸³. Şehrin, Aftekin et-Türkî adlı valisi Nizar'a sadık bir müttefik olmuş ve Nizar'ın davasını aktif bir şekilde desteklemiştir. Bunun sebebi muhtemelen Nizar'ın başarılı olduğu taktirde valiyi, vezir yapacağına dair verdiği söz olmuştur¹⁸⁴. Fakat sonraki yılda İskenderiye'de vukubulan ve sonucu belirleyen bir çatışmada el-Efdal zafer kazanmış ve Nizar bu çatışmada öldürülmüştür¹⁸⁵.

İbnü'l-Ezrak'ın eserinde yukarıda sözü edilen bölünme hakkında verilen bilgi, daha önce zikrettiğimiz bilgilerden biraz daha farklıdır. Hemen hemen bütün diğer kaynaklarda olduğu gibi bu yazar da, el-Mustansır'ın ölümünden önce oğlu Nizar lehine yaptığı halef tayininden söz etmekte ve Bedr'in ölümünden sonra vezir olarak tayin edilen, ayrıca çok güçlü bir kişiliğe sahip olan oğlunun el-Efdal, el-Musta'î'ye halife olarak biat edilmesini sağladığını bildirmektedir¹⁸⁶. Fakat İsmailî fırkasının sonraki bölünmesi hakkında İbnü'l-Ezrak şöyle devam eder : Kahire'yi terk etmesinden ve yeni vezirin gücünden saklanmasından sonra Nizar, kızlarından birisiyle evli olduğu Hasan-ı Sabbah ile buluşmuştur. Sonraki verilen ifadeye göre bu evlilikten doğan çocuğa,

¹⁸¹ el-Hüseynî, Ahbar, 69; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 162; aynı ifade Rippe, Sturz, 422, kullanmaktadır

¹⁸² Sevim, Buğye, terc., 59; burada İbnü'l-Adîm (başka bir kaynağa göre) çok yaşlı olduğundan Melikşah'ın vezirinden kurtulmak istediğini bildirmektedir; bu soruna ilişkin ayrıca bkz. Bundârî, Zübde, 63

¹⁸³ İbn Müyesser, Ahbar, 35

¹⁸⁴ A.g.e., 35

¹⁸⁵ İbnü'l-Kalânî, Zeyl, 128 vd.; İbn Müyesser, Ahbar, 37

¹⁸⁶ İbnü'l-Ezrak, Tarih, 267

Muhammed Mustafa (ya da el-Kaim¹⁸⁷) adı verilmiştir¹⁸⁸. Bu çocuğun da, kendi oğluna 'Nizar' adını verdiğini öğreniyoruz¹⁸⁹. Bu 'Nizar' adlı kişi, hâlâ Mısır'da saklanmakta ve İsmailî fırkasının doktrinleri çerçevesinde (İbnü'l-Ezrak'ın yorumuna göre) sonradan halife olarak biat edilen bir erkek çocuğu olmadan ölmektedir¹⁹⁰.

İbn Müyesser, bize İbnü'l-Seyrafî tarafından yazılan bir belge konusunda bilgi vermektedir. Bu belgede Hasan-ı Sabbah'tan, Nizarî müritliğinden vazgeçmesi ve el-Musta'î'nin hilâfetini kabul etmesi talep edilmektedir¹⁹¹. Fakat asıl İsmailî mezhebine dönmeleri için yapılan bu tür çağrılar, Nizar'ın taraftarları arasında herhangi bir netice doğurmamıştır.

1121 yılında el-Efdal da öldürülmüştür¹⁹². Kaynaklara göre, el-Efdal ve o devirde tahtta oturan halife el-Amir (selefi el-Musta'î zehirlenerek¹⁹³ öldürüldükten sonra bu kişi daha 5 yaşındayken halife olarak tahta çıkmıştı. el-Amir'in halife olması nedeniyle okunan biat metni İbnü'l-Seyrafî tarafından yazılmıştır¹⁹⁴) arasında anlaşmazlıklar çıkmıştır. Bu tür anlaşmazlıklardan, halife, vezirin öldürülmesini teşvik etmek için faydalanmıştır¹⁹⁵.

Kaynaklarda okuduğumuza göre, el-Efdal'ın öldürülmesi ve el-Amir aleyhine 1130 yılında gerçekleştirilen suikastın planları, para ve emir göndererek Hasan-ı Sabbah tarafından aktif bir biçimde desteklenmiştir¹⁹⁶. İbnü'l-Esir'e göre, halka karşı iyi ve dürüst bir hükümdar olmadığından dolayı el-Amir Bâtînî kuvvetleri tarafından öldürülmüştür¹⁹⁷. Mısır'da Nizar taraftarlarının faaliyetleri bu dönemde güçlenmeye ve aktif bir harekete dönüşmeye başlamış, fakat el-Amir'in öldürülmesinden sonra bu ülkede Nizar'ın hareketini destekleyerek taht için hak iddia eden başka bir kimse daha ortaya çıkmamıştır.

¹⁸⁷ Bütün bu adlar, ya peygamberin ya da oğlunun adları olarak bilinmektedir !

¹⁸⁸ A.g.e., 268

¹⁸⁹ A.g.e., 276 vd.

¹⁹⁰ Krş. Hodgson, Ismaili State, 437-8

¹⁹¹ İbn Müyesser, Ahbar, 68-9

¹⁹² İbnü'l-Kalânîsî, Zeyl, 203; İbn Müyesser, Ahbar, 57

¹⁹³ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 205

¹⁹⁴ İbn Müyesser, Ahbar, 40

¹⁹⁵ Gibb, Chronicle, 163-4

¹⁹⁶ İbn Müyesser, Ahbar, 65, 72; Lewis, Assassins and Ismailis, 577

¹⁹⁷ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 331-2

b) Nizar'ın Müritlerinin Yeni Bir Fırka Ortaya Çıkarması : Hasan-ı Sabbah'ın Liderliğinde Haşiyyûn

Hasan-ı Sabbah'ın amaçlarını gerçekleştirmek için Bâtînî'leri kullanmaya başlamasından sonra bu fırkanın müritleri İslâm dünyası ve özellikle Doğu-Anadolu, Suriye ve İran ülkeleri için bir tehdit oluşturmuşlardır¹⁹⁸. Bu nedenle Köymen, Bâtînî fırkasına karşı mücadelenin yalnızca bir devletin siyasî liderleri tarafından değil, uluslararası boyuttaki ortak bir düşmana karşı ancak herkesin katılmasıyla sürdürülebileceğine inanmaktadır¹⁹⁹. O devirde Bâtînî hareket Horasan'a kadar yayılmıştır. Bu bağlamda, Sancar ile Bâtînî güçler arasında yapılan 1126 yılına kadar süren antlaşma ile bu antlaşma sona erdikten sonra cereyan eden olaylar önem taşımaktadır. Hasan-ı Sabbah'ın 1124'teki ölümü, Bâtînî fırkası ile bölgedeki güçler arasında daha önce kurulmuş olan ilişkilerin zayıflamasına sebep olmuştur²⁰⁰.

Hasan-ı Sabbah bir düşünür ve yazar olmanın yanı sıra ayrıca aktif ve hareketli bir insan idi. Fyzee, İsmailîler hakkındaki makalesinde onu "marifetli ve girişken bir insan" olarak vasıflandırmaktadır²⁰¹. İsmailî hareketlerinin son dönemlerinde Hasan'a yeni doktrinin ilk kurucusu olarak büyük saygı gösterilmiştir. Bu yeni doktrin Mısır Fatimî devleti ile vukubulan bölünmeden sonra ortaya çıkmış ve Nizar'ın taraftarlarınca korunmuş ve geliştirilmiştir²⁰². Hasan, hiçbir zaman imam olduğunu söylememiştir, kendisine göre o yalnızca İmam'ın temsilcisiydi. İmam'ın ortadan kaybolmasından sonra o "hücce", yani doktrine göre, dönemin gizli İmam'ının delili ve bilginin kaynağı olmuştur. Böylece Hasan, geçmişte ortaya çıkmış ve gelecekte ortaya çıkacak olan imamlar arasında yaşayan bir bağ olarak misyonun lideri olmuştur.

İsmailî devletinin küçük boyutuna ve sınırlı ekonomisine rağmen, gerçek gücü çok büyüktü. İsmailîler zaman zaman asıl topraklarını genişletmişler, ve gösterdikleri diplomatik faaliyetler de çok kez kendileri için

¹⁹⁸ Kimilerine göre, onların Müslümanlara verdiği zarar Hristiyan ve Yahudîlerin verdiği zarardan daha büyüktür ! Bkz. el-Bağdadî, Mezhepler, 258

¹⁹⁹ Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, V, 152

²⁰⁰ A.g.e., 153-6

²⁰¹ Fyzee, İsmailis, 322

²⁰² Hodgson, Ismaili State, 433-7

yararlı ve kapsamlı olmuştur. Onların gücü Sünnîlere, olduğundan çok daha büyük görünmüştür. Onları yenmek için hiç bir Müslüman devletin tek başına yeterli güce sahip olmaması nedeniyle Sünnîler tarafından Moğolların çağırılmasına sebep olan İsmailîlere karşı duyulan derin nefret, İsmailî fırkasının şöhretinin göstergesidir.

Vefa ile itaatı vurgulayan ve mevcut dünyayı reddeden İsmailî doktrini, gizli ve isyancı bir muhalefetin elinde çok güçlü bir silah olmuştur. Mısır'daki Fatimî hilâfeti ise aslında İsmailî fırkası tarafından öne sürülen iddialar için bir engel oluşturmuştur. Çünkü Fatimî imamları bu dünyayı kabul edip daha çok siyasî alanda faaliyet göstermişlerdir. Hasan'ın doktrinlerinde imamın²⁰³ rolü çok soyut bir şekil almış, yalnız İsmailî hareketinin mevcudiyetine ve geçerliliğine dair bir garanti olabilmıştır. Fatimî devletinden kopuş ve bunun sonucu olarak asıl bağlılığın gizemli ve gizlenen bir İmam'a yönelmesi, İsmailî enerji ve tutkularını serbest kılmıştır. Bu tür tutkuları uyandırmak ve yönetmek Hasan-ı Sabbah'ın başarısı olmuştur.

Din ile ilgili işleri birlikte çözmek için, zaman zaman Dürzîler ile Haşîşîyyûn arasında karşılıklı bir işbirliği olmuştur. Fakat bu işbirliği elbette yalnız Kuzey-Suriye ve bugünkü Lübnan'da geçerliliğini muhafaza etmiştir. Muhtemelen bu tür hareketler, adigeçen bölgelerde Haşîşîyyûn'a bir tutunma noktası temin etmek amacıyla başlatılmıştır²⁰⁴.

2. Nizamiye Medreselerin Kuruluşu ve Amaçları

Nizamülmülk, 1091 yılında "Siyâsetnâme" adlı eserinin son bölümlerini yazmıştır. Tarihî küçük öykülerle nasihatlerden meydana gelen kitap, 50 fasıldan ibarettir. Son onbir bölüm, özellikle İsmailî fırkasından kaynaklanan ve kitabın yazıldığı sırada devleti kuşatan tehditlerin üzerinde durmaktadır.

Nizamülmülk kitabında, kitabın yazıldığı sırada bile devletin yapısına heterodoks mezheblerin taraftarlarının sokulduklarından yakınmaktadır. Bu kişiler, devletin yapısının çökmesinden kısmen sorumludurlar. Nizamülmülk, "Selçukluların ve Gaznelilerin hâkimiyetinin başlangıcında, bütün devlet memurları Horasan asıllı olup hepsi Hanefî ya da Şâfiî mezhebi mensupları

²⁰³ Bununla ilgili bkz. Ateş, Deliller, 27

²⁰⁴ Cahen, Syrie, 189

idi, Irak ve Deylem asıllı olan kâfirler hiçbir zaman Türklerin hizmetine girmemişlerdi"²⁰⁵ demektedir. Bu şikâyetlerin yanı sıra Nizamülmülk'ün sultan üzerindeki etkisinin azaldığı da anlaşılmaktadır. Bu, aşağıdaki biçimde dile getirilmiştir :

"Fakat - ondan daha kötüsü - yapılan hilelerin bir neticesi olarak Dünyanın Sahibi, mütevazi kölesinden bıkmış ... Benim, kendi işlerimle meşgul olduğum söylenir; bu nedenle alçak gönüllü düşüncelerim artık kabul edilmiyor. Bir gün, bu dünyadan göçtüğüm zaman, Dünyanın Sahibi, yapılan adaletsizlik ve hiyaneti farkedecek ve yıkıma götüren faaliyetleri anlayacaktır. O zaman Dünyanın Sahibi, muzaffer imparatorluğuna gösterdiğim saygı ve bağlılığın gerçek boyutunu öğrenecektir. Çünkü ben, onların karakterlerini ve kötü planlarını sezmiş ve her fırsatta Sahibime bu planları iletmişim ... ve onları gizli tutmamıştım. Fakat mütevazi köleniz, bu konuda söylediklerine inanılmadığını gördüğü için söylediklerini bir daha tekrarlamamıştır"²⁰⁶.

Nizamülmülk elbette vezirlik makamından doğan önemini ve ona verilen yetkilerin kapsamını bilmekte (görevi dolayısıyla vergi toplamak için en yüksek ve en kapsamlı yetki de ona aittir) ve imparatorluğun düzenini, imparatorluğun memurlarının sağladığını söylemektedir. Bu memurların başı da tabii vezirdir²⁰⁷. Ancak devlet erkânına da, aynı zamanda aşağıdaki öğüdünü vermektedir :

"Memurların, sırdaşların ve özellikle vezirin işleri gizli bir şekilde takip edilmeli, böylece işlerin düzenli bir şekilde yapılıp yapılmadığı öğrenilmelidir. Çünkü imparatorluğun ve sultanın kaderi vezire bağlıdır. Vezir iyi bir karaktere ve makul fikirlere sahip olduğu zaman imparatorluk büyür, ordu ve

²⁰⁵ Darke, Government, 165

²⁰⁶ A.g.e., s. 194; Nizamülmülk'ün gerçek gücü için bkz. Cahen, Turkish Invasion, 153-4

²⁰⁷ Darke, Government, 175; Kafesoğlu, Sultan Melikşah, 197

köylüler memnun, sakin ve barış içinde yaşarlar. Dolayısıyla da sultan kaygısızdır. Fakat vezir marifetsiz bir kişi olduğu zaman imparatorluğa tamir edilemeyecek zararlar verilir. Sultan sürekli kaygılı ve sıkıntılı olur, ülke düzensizlik içinde kalır²⁰⁸.

Nizamülmülk'ün bütün bu söylediklerinden, Selçuklulara bağlı bir kişi olduğu belli olmaktadır. Ona göre Selçuklular, dünyada varolan bütün hükümdarlardan daha üstün becerilere sahiptirler ve bu nedenle de daha üstün hükümdarlar niteliğindedirler. Daha genel bir şekilde ifade edildiğinde, Nizamülmülk'ün Türk hâkimiyetine bağlı olan, bu hâkimiyetin gerçek bir destekleyicisi olduğu aşağıdaki alıntıdan belli oluyor : "Güçlü bir orduya sahip olmaktan çok, sağlam düşüncelere sahip olmak, bir sultan için daha iyi bir şeydir. Dünyanın Sahibi bu iki şeye de mâlik olduğu için Allah'a çok şükür"²⁰⁹.

Nizamülmülk'ün kitabını yazdığı dönemde, Selçuklu devletini kuşatan tehditlere dinî bölünmelerden doğan sonuçlar neden olmuştur. Nizamülmülk'e göre, İslâm dinine, heterodoks dinî hareketlerden daha büyük bir düşman yoktur. Ayrıca Selçukluların dünyevî imparatorluğunun daha kötü bir rakibi de yoktur²¹⁰. Vezire göre İslâm'da görülen, inançtan dönme ve kâfirlik hareketleri, ilk defa Mazdak²¹¹ tarafından başlatılan inançtan ve İran kaynaklı benzer dinî hareketlerden etkilenmiştir. Bu bağlamda vezir öncelikle Mazdak tarafından "servet, insanların arasında dağıtılmalı, çünkü hepsi Allah'ın köleleri ve Adem'in halefleridir. İnsanların ne ihtiyacı varsa, ortak maldan karşılanmalıdır. Böylece hiç kimse, herhangi bir yoksulluk ve eksiklik duymayacaktır"²¹² biçiminde açıklanan görüşleri bir örnek olarak zikretmektedir. Bu temelden ilerleyerek Nizamülmülk :

"...Yukarıda söylediklerimden Mazdak'ın dininin ilkeleri anlaşılmış ve bu dinin ... Bâtınîlerin doktrinleriyle benzerliği açıkça gösterilmiştir. Bütün bu dinlerin tek hedefi, İslâm'ı çökertmektir. Müslümanları kendi taraftarları yapmak için

²⁰⁸ Darke, Government, 23-4

²⁰⁹ A.g.e., 90-1

²¹⁰ A.g.e., 194

²¹¹ Bununla ilgili bkz. Turan, Selçukluların Tarihi, 226-30

²¹² Darke, Government, 197

başlangıçta kendilerini Peygamberin (aleyhisselam) ailesine bağlı ve erdemli kişiler olarak göstermektedirler. Yeterli gücü ve yeterli sayıda taraftarı kazandıktan sonra onlar, şeri'atı ortadan kaldırmaya çalışmaktadırlar. Kâfirler bile Muhammed'in (aleyhisselam) ailesine daha büyük merhamet göstermektedirler.

Onların faaliyetleri ve söylediklerinin hikâyesi burada verilmiştir, çünkü onlar şu anda bize gizli bir tuzak hazırlamaktadırlar. ... Bütün dünya, Dünyanın Sahibi'nin (Allah saltanatını devam ettirsin) egemenliği altında ve bütün insanlık onun kölesi olmasına rağmen, halâ tek düşünceleri servet toplamadır. İnsanları, onlara düşen haklı paydan yoksun bırakarak bunun tasarruf olduğunu söylemektedirler; ... Bir gün Dünyanın Sahibi (Allah hâkimiyetini genişletsin) kölesinin söylediklerini hatırlayacaktır ... kötü niyetler ve entrikalar meydana çıktığı zaman. Çünkü o zaman Müslümanlar için büyük bir felaket olacak, ülke bir düzensizliğe girecek ve din kâfirliğe dönecektir. O zaman Dünyanın Sahibi, kölesi tarafından söylenenlerin hepsinin doğru olduğunu, bu kölenin hiçbir zaman nasihat vermeyi ve düşüncelerini söylemeyi reddetmediğini, ayrıca her zaman Muzaffer İmparatorluğuna (Allah temellerine güç versin) hizmet görevi ve bağlılığı gösterdiğini farkedecektir. ... Tanrı bu imparatorluk, meclis ve divana kıyamet gününe kadar, doğru inanca sahip olan yardımcıları sağlasın ...²¹³.

Nizamülmülk'ün Muhammed b. Ali adlı bir kişinin liderliğinde Irak'ın güneyinde meydana gelen Zenc isyanı hakkında verdiği bilgiler ise, "... bu kişi

²¹³ A.g.e., 244-5

tarafından başlatılan dinî hareket, her bakımdan Mazdak, Babak, Ebû Zekeriye, ... ve Karmatîlerin dininin aynısıdır"²¹⁴ denilerek yukarıdaki gerçeği teyid etmek, yani İslâm dininin başlangıcından beri birçok dış faktörden etkilendiğini göstermek için verilmiştir. Nizamülmülk'ün anlayışına göre, bu gerçek tüm İslâm ülkelerinde yalnızca dinî alanları değil, aynı zamanda siyasî faaliyetleri de olumsuz bir şekilde etkilemiş ve adigeçen ülkelerin çökmesine yol açmıştır.

"Suriye ve Batı ülkelerinde Bâtînîlerin ortaya çıkması" başlıklı bir bölümde Nizamülmülk, Fatimî sülâlesinin hikâyesini birkaç cümle içinde kısaca anlatmaktadır. Bahreyn ve el-Ahsa'daki Karmatî isyanları hakkında daha geniş bilgi verilmekte ve Karmatîlerin Mısır'daki Fatimîlerle ilişkileri kısa bir biçimde eserde yer almaktadır. Ne var ki Nizamülmülk'ün çeşitli fırkalar ve aralarındaki ilişkiler hakkında fazla derin bilgisi olmadığını da burada söylemek zorundayız. Bununla birlikte Nizamülmülk, "... Bâtînîler ... her şehir ve eyalette başka bir ünvan altında tanınmaktadırlar. ... Fakat tek hedefleri, İslâm dinini ortadan kaldırmak ve insanların yolunu şaşırtmaktır"²¹⁵ diyerek adigeçen fırkalara dair kendi anlayışını belirtmektedir.

Nizamülmülk'e göre heterodoks gruplardan kaynaklanan tehditler Alp Arslan döneminde bile hissedilmiştir. Bu nedenle de sultan, gizli nüfuz yoluyla yayılan bu tehditten uzak kalmaları için kendi taraftarlarını uyarmıştır :

"Türkler arasına tek tek nüfuz eden bu kişilerin herhangi bir görevi ya da devlet işlerini öğrenmelerine izin verilirse, o zaman Irak'ta herhangi bir isyanın başlaması ya da Deylemîlerin bu ülkeye saldırmaları anında bütün halk gizli ya da açık bir şekilde onlarla işbirliği yapmaya ve Türkleri bertaraf etmeye çalışacaklardır"²¹⁶.

Nizamülmülk'e (ve aynı zamanda Alp Arslan'a) göre, İslâm dinindeki doktrinlerden yalnız ikisi geçerlidir, bunlar da Şâfiî ve Hanefî mezhepleridir. Bunların dışındaki bütün diğer mezhebler, "beyhudelik ve kâfirliktir"²¹⁷. Şâfiî

²¹⁴ A.g.e., 233

²¹⁵ A.g.e., 238

²¹⁶ A.g.e., 166

²¹⁷ A.g.e., 99

mezhebi bile Alp Arslan tarafından kısmen reddedilmiştir. Bu nedenle Nizamülmülk, çok defa sultanın, "..... Ne yazık ki vezirim Şâfiî mezhebinin bir mürididir"²¹⁸ şeklindeki sözlerine, tahammül etmek zorunda kalmıştır.

Nizamülmülk eserini yazarken, heterodoks gruplar ve onların inançlarından doğan tehditlere maruz kalan imparatorluğun hükümdarlarını uyarmak istemiştir. Fakat Büyük Selçuklu devletinin sonu, adigeçen faktörden değil, diğer farklı dış faktörlerden kaynaklanmıştır.

Mısır'da, Fatimîlerden önce Nizamiye örneğine göre kurulan medreseler yoktu. 969 yılında faaliyete geçen el-Ezher de tam anlamda bir medrese değil, fakat daha çok dinî propaganda yapılmak üzere kurulan bir merkezdir.

1067 yılında Bağdat'ta Nizamiye medresesinin kuruluşu, heterodoks Şîî müritler tarafından uygulanan baskının ve ondan doğan tehditin daha açık bir şekilde hissedildiği bir zamanda olmuştur. 1060 yılında vukubulan el-Besâsirî'nin ölümünden sonra Bağdat'taki Şîî tesir alanı bir ölçüde de olsa sınırlanabilmiş ve el-Besâsirî'nin aracılığıyla Fatimîler tarafından gösterilen faaliyetler bir ölçüde geriletebilmiştir. Fakat bu sırada, Mezopotamya bölgesinde ortaya çıkan hemen hemen bütün küçük beyliklerin Şîî müridleri olduklarını söyleyebilmekteyiz. Bu nedenle, gerçek tehdidin henüz bertaraf edilmiş olmadığını, tam tersine dıştan gelen yeni teşviklere açık olmuştur. Nizar meselesinin açık bir destekleyicisi olmadan önce de Hasan-ı Sabbah, Irak ve Mezopotamya'da uzun süre Şîî propagandası yapmak ile meşgul olmuştur. Onun gibi, sayısı bilinmeyen dâîler adigeçen bölgede ve bütün Doğu-Akdeniz bölgesinde Şîî inancını yaymaya çalışmışlardır. Kimilerinin yalnızca kısa ve geçici bir süre için başarılı olmalarına rağmen, hepsinin amaçlarına varmada bir ölçüde muvaffak oldukları söylenebilmektedir. Bu bağlamda Nizamiye medresesinin kuruluşu, Şîî propagandasını durdurmayı amaçlayan Sünnîlerce gösterilen bir tür karşı tepki olarak değerlendirilmelidir. Nizamiye medresesinin eğitim sisteminin İsmailî doktrinlerinin öğrettiklerine paralel olduğu, böylece heterodoks hareketlerin kendi silahlarıyla mağlup edilmesinin amaçlandığı görüşü ileri sürülmüştür. Bu yöntem, muhtemelen

²¹⁸ A.g.e., 99

Nizamiye medreselerinin İslâm dünyasında başarılı olmasına yol açmış ve Sünnî inancın yeniden güçlendirilmesine büyük katkıda bulunmuştur.

Sonraki dönemlerde, İslâm ülkelerinde Nizamiye medresesi türünde birçok medrese daha kurulmuştur. Özellikle Nureddin'in hâkimiyeti döneminde bu tür medreselerin açılmasına dair büyük çabaların harcandığını bilmekteyiz. Nureddin'in Sünnî inancın tekrar güçlendirilmesi ve yayılması konusunda oynadığı başrolü dikkate alınca, bu konuya gösterdiği ilginin sonuçsuz kalmadığı açıkça görülmektedir.

IV. BÖLÜM

SURİYE - FİLİSTİN SELÇUKLU DEVLETİ

1. Emîr Atsız Devrinde Selçuklu Melikliği'nin Kuruluşu

XI. yüzyılda Suriye'de, yani Doğu-Akdeniz bölgesinde, iki güçlü devleti görüyoruz : Bizans imparatorluğu ve Fatimî devleti. Orta-Asya'dan geldikten ve adigeçen bölgede yerleştikten sonra Türkler, siyasî hâkimiyeti ele almışlar ve yalnızca hilâfeti Arapların elinde bırakmışlardır. Böylece, bizi ilgilendiren zaman döneminde, Türkler adigeçen bölgenin gerçek sahipleri olarak görülebilmektedirler²¹⁹.

Emîr Atsız tarafından Suriye'de yapılan fetihler, Mısır'da Fatimîlere karşı yöneltilen savaşlar ve Atsız'ın Tutuş tarafından öldürülmesi, kaynaklarda geniş bir şekilde yer almaktadır. Emîr Atsız, Suriye-Filistin Selçuklu devletinin gerçek kurucusu olarak sayılmaktadır. Fatimîlerin etki alanını daraltmak amacıyla Atsız, Fatimîler adına Türk bir vali tarafından idare edilen Kudüs'ü fethetmeye çalışmış ve burada kısa bir süre için hutbe Abbasî halifesi adına okunmuştur²²⁰. Fakat 1072 yılında Akkâ valisi olarak tayin edilen Şöklü, Dimaşk valisi Muallâ ile Benû Kilâb'ı Atsız'a karşı sürdürülen mücadelede desteklemiştir²²¹. Bu sırada, Güney-Doğu Anadolu'yu fetheden Kutalmışoğulları da Şöklü'yü desteklemekte ve bu bölgede geçerli olan Fatimî egemenliğini tanımaktadırlar. Şöklü, 1075 yılındaki Taberiye Savaşı'nda öldürülmüştür.

a) Dimaşk'ın Atsız tarafından Fatimîlerden Alınması

Atsız ilk defa 1074 yılında Dimaşk'ı fethetmeye çalışmakta²²² (Dimaşk, 973 yılından beri Fatimîlerin elinde idi²²³), fakat bu kuşatmada

²¹⁹ Elisséeff, Nur ad-din, 278

²²⁰ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 110; Sevim, Suriye Selçukluları, I, 44

²²¹ İbnü'l-Kalânîsî, Zeyl, 99; Sevim, Suriye Selçukluları, I, 44-50

²²² A.g.e., 50

²²³ İbn Müyesser, Ahbar, 46 (el-Mu'izz'in hâkimiyet döneminde fethedilmiştir)

başarılı olamayıp, geri çekilmek zorunda kalmaktadır²²⁴. Atsız, nihai olarak 1076'da, sonradan Suriye-Filistin Selçuklu devletinin başkenti olan Dimaşk'ı fethetmektedir²²⁵. Sonradan göreceğimiz ve bütün kaynaklarda zikredildiği gibi bu olay, Suriye'deki Fatimî egemenliğinin gerçek sonu olmakta ve topraklarının kaybindan dolayı etki alanının daraltılması sebebiyle Fatimî devletinin kesin çöküşüne yol açmaktadır.

b) Atsız'ın Kahire'ye Başarısız Seferi

Dimaşk fethedildikten sonra aynı yıl Atsız, Kahire'yi kuşatmayı denemektedir. Önceleri başarılı olmakla birlikte²²⁶, sonradan ordusunun büyük bir kısmının (yaklaşık 700 atlı Türkmen) Fatimî hizmetine geçmesi nedeniyle Atsız, Mısır'ı terketmek zorunda kalmış²²⁷ ve Nil nehri deltasında vukubulan savaşta zafer elde edememiştir²²⁸. Bunun sonucu olarak Suriye ve Filistin'de birçok şehir tekrar Fatimî hâkimiyetini tanımıştır.

c) Melikliğin Vasal Statüsü

Köymen, 'Selçuklu Devri Türk Tarihi' adlı eserinde bize Büyük Selçuklulara tâbi olan vasal devletlere ve bu ilişkilerden doğan hukuki sonuçlara dair bilgi vermektedir. Esere göre, Selçuk ailesi fertlerinin elinde olan bütün topraklar (sultan, yarı-bağımsız bir devleti kurmaya fırsat vermek için fethedilmiş topraklardan bir kısmını ıktâ olarak kendi ailesinin fertlerine vermek zorunda kalmıştır), Büyük Selçuklu devletine birinci derecede tâbi olmaktadır²²⁹. Bu topraklarda kurulan devletler, yarı-bağımsız devletler olarak görülmekte; onların bağımlılığı ise okunan hutbede sultanın adının zikredilmesi ve paranın onun adına bastırılması yoluyla ortaya çıkmaktadır²³⁰.

²²⁴ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 110; Sevim, Suriye Selçukluları, I, 50

²²⁵ A.g.e., 51-2; İbnü'l-Ezrak, Tarih, 199, bu komutanın ismini 'Aksis' olarak yazmaktadır. Aynı şekilde İbnü'l-Esir'in (bkz. sonraki dipnot) eserinde de ad bu şekilde geçmektedir

²²⁶ Sevim, Suriye Selçukluları, I, 54; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 123; bu kaynağa göre, bu Türk'ten kurtulmak için Kahire halkı Tanrı'ya dua ettiğinden Atsız başarılı olamamıştır

²²⁷ Sevim, Suriye Selçukluları, I, 55

²²⁸ İbnü'l-Kalânisî, Zeyl, 109-11; İbn Müyesser, Ahbar, 25; Sevim, Suriye Selçukluları, I, 56

²²⁹ Köymen, Selçuklu Devri, 99-100

²³⁰ A.g.e., 115

Köymen, Rıdvan tarafından hutbenin Fatimî halifesi el-Musta'î'nin adına okutulduğu dönemde, Suriye'nin (geçici olsa bile) Büyük Selçuklu devletinin tâbiyetinden çıktığını vurgulamaktadır²³¹.

2. Suriye'nin, Melikşah tarafından Tutuş'a İkta Edilmesi

Başlangıçta Melikşah, kardeşi Tutuş'u Suriye-Filistin Selçuklu devletinin lideri olarak tayin edecekti, fakat Atsız ile görüşükten sonra Melikşah bu planlardan vazgeçmek zorunda kaldı²³². Sonuç olarak 1077 yılında Suriye bölgesi, Melikşah tarafından Tutuş'a ikta olarak verilmiş, ve bundan sonra Tutuş bütün Suriye'de hâkimiyetini kurmuştur²³³. Melikşah'ın amacı muhtemelen, Tutuş'un gelecekte Selçuklu sultanı olmak için ileri sürebileceği iddiaları zayıflatmaktır²³⁴.

1079 yılında büyük bir Fatimî ordusu Dimaşk'ı Türklerden geri almaya çalışmış, bu nedenle Atsız, Tutuş'tan yardım talep etmiştir²³⁵. Bu yardım talebine müspet cevap veren Tutuş, Fatimîler kesin bir şekilde Suriye topraklarından geri çekilmeye zorlanmıştır²³⁶. Bundan sonra Tutuş, Dimaşk'ın hâkimiyetini de eline almaktadır.

Tutuş, 1087 yılında Sur ve Sayda'yı fethederek bu iki şehrin hâkimiyetini Fatimîlerin elinden almıştır. Bu toprakların fethedilmesine yanıt vermek için 1089 yılında vezir Nasrüddevle'nin liderliğinde büyük bir Fatimî ordusu Filistin bölgesine girmekte ve Suriye ve Filistin'de kaybedilen egemenliği geri almaya teşebbüs etmiştir. Fatimî ordusu Filistin sahil şeridindeki birkaç şehri ve Dimaşk'ı kuşatmıştır. Dimaşk kuşatması başarısız olmakta, ordu sahil şehirlerinde valileri bıraktıktan sonra geri çekilmektedir. Bu bölgelerin bazıları, 1091 yılında Selçuklu kuvvetleri tarafından geri alınmıştır²³⁷.

²³¹ A.g.e., 116

²³² Sevim, Suriye Selçukluları, I, 59

²³³ Hitti, Syria, 37; İbnü'l-Kalânîsî, Zeyl, 112; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 126; Sevim, Suriye Selçukluları, I, 60

²³⁴ Cahen, Turkish Invasion, 161-2; Sevim, Tutuş, 411-13

²³⁵ el-Azimî, Tarih, Türkçe terc., 22; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 126; Sevim, Suriye Selçukluları, I, 59-60

²³⁶ A.g.e., 60; İbnü'l-Kalânîsî, Zeyl, 112

²³⁷ Elisséeff, Nur ad-din, 283 vd.; Sevim, Suriye Selçukluları, I, 99-103

3. Melik Rıdvan ve Haleb'teki Hâkimiyet

İlk çağlardan beri Haleb, çatışan çeşitli güçler arasında sürekli el değiştiren bir mal gibiydi. X. yüzyılın birinci yarısında, Haleb İhşîdîler tarafından yönetilmiş²³⁸; 944'ten sonra şehri Hamdanîlerden Seyfû'd-devle ele geçirmiştir. Bu kişi, aynı yıl Dimaşk'ı kuşattıktan sonra, Suriye'de kalan İhşîdî kuvvetleri ile bazı çatışmalarda zaman zaman kendi gücünü göstermek zorunda kalır²³⁹. 947 yılından sonra Haleb'de hâkimiyet Seyfû'd-devle'nin elinden çıkmaktadır. Dimaşk ve Haleb'in sahipliği konusundaki mücadele, Hamdanîler ve İhşîdîler arasında daha sonra da devam etmektedir.

Haleb'te Şîî etkisi Hamdanîler zamanında ortaya çıkmaya başlamıştır. Yaklaşık 950'de, kendi iddiasına göre Karmatîler tarafından gönderilmiş olan Mervan el-Ukayli adlı bir kişi, Haleb'i fethetmeye muvaffak olmuştur. Fakat aynı yıl öldüğü için Şîî etkisi kesintiye uğramıştır²⁴⁰. Sonradan, el-Hasan el-Ahvazî adlı bir Şîî dâî Haleb'te Seyfû'd-devle'nin valiliğini sona erdirmek ister, fakat bu kişi de başarılı olamaz ve sonunda öldürülür²⁴¹.

Sonraki dönem esnasında Haleb'e taarruz eden diğer bir kuvvet Fatimîlerdir; fakat şehri üç gün boyunca başarısız bir şekilde kuşattıktan sonra bu ordu da geri çekilmek zorunda kalmıştır²⁴². Fatimî devleti ile Haleb şehri arasındaki münasebetler, Mirdasoğullarının, yani Salih b. Mirdas'ın hâkimiyetinin başlangıcına kadar devam etmiştir. Salih b. Mirdas bile, kendisini, o devirde hükümdar olan Fatimî halifesi el-Hâkim'e bağlatmaya çalışmış, aile fertlerini evlendirerek yakın akrabalık bağı kurma yolunu denemiştir. Mirdasî hükümdarı, el-Hâkim adına Suriye topraklarında hâkimiyetini tesis eder ve el-Hâkim bu dönemde Haleb halkından vergi toplamaya da muvaffak olur. Şehirdeki adalet sistemi de Fatimîler adına yürütülmüş ve adli işlemlerde kararlar Fatimîlerin gözetimi altında verilmiştir²⁴³.

²³⁸ EI 2, "Kafur" mad.

²³⁹ İbnü'l-Adîm, Zübde, I, 111-5

²⁴⁰ A.g.e., I, 147-8

²⁴¹ A.g.e., I, 148-51

²⁴² İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 49

²⁴³ İbnü'l-Adîm, Zübde, II, 213-4

Haleb Selçuklu hükümdarı melik Rıdvan ilgi çeken bir kişi olduğundan dolayı, kaynakların büyük bir bölümü ondan bahsetmektedir. Kaynaklar, Rıdvan'ın Fatimîlerle yakınlaşmasının önemini, fakat aynı zamanda istikrarsız davranışlarını vurgulamaktadır. Gerçekten Rıdvan'ın davranışlarına yol açan nedenler belli değildir : hangi sebepten bütün Orta-Doğu'da tesiri zayıflamaya başlayan Fatimîlerin faaliyetlerini desteklemiştir ? 1076 yılında vukubulan Dimaşk'ın Fatimîlerden geri alınmasından sonra, neden dolayı İsmailî meselesinin hamisi rolünü oynamak istemiş ve bu şekilde Fatimî devletinin etkisinin güçlendirilmesini tekrar sağlamak istemiştir ? İsmailî mezhebinin kurallarını benimsemiş midir ? Kaynaklar ve çağdaş araştırmacıların eserleri bize bu sorulara ilişkin açık bir cevap vermemektedir. A. Sevim'e göre²⁴⁴, Rıdvan'ın bu tür faaliyetlere girişmesini, kendi siyasî başarısızlığında aramak gerekmektedir. Çünkü babasının başarılı ordu kumandanları tarafından terk edilmiş ve kendi hükümrancılık sahası Haleb bölgesine munhasır kalan melik Rıdvan, karşı tarafa itaat edip muhtemelen siyasî alanda herhangi bir başarı elde etmek istemiştir.

a) Rıdvan'ın, Fatimîlere Yanaşması : 1097 Yılındaki Anlaşma

1097 yılında Rıdvan, o dönemde Humus bölgesinde bağımsız bir beylik kurmuş olan eski veziri ve atabeği Cenahüddeve²⁴⁵ (bu kişi sonradan muhtemelen Rıdvan'ın teşviki ile Bâtınî müritleri tarafından öldürülmüştür²⁴⁶) ve kendi kardeşine karşı Fatimîlerin yardımını aramıştır. Elbette Fatimîler, verilen yardıma karşılık Rıdvan'dan Kuzey-Suriye'de egemenliklerinin tanınmasını talep etmişlerdir. Halife el-Musta'î tarafından gönderilen bir mektupta, Fatimîlerin hizmetine girmesi ve İsmailî inancını aktif bir şekilde yayması (yani tâbi olup adına hutbe okutması) Rıdvan'dan istenmiştir²⁴⁷. Bunun neticesi olarak 1097 yılında Rıdvan, Fatimîlerle yukarıda zikredilen şartlara uygun bir anlaşma yapmakta ve bundan sonra el-Musta'î, el-Efdal, ve Rıdvan'ın isimleri hutbede zikredilmektedir²⁴⁸. Fakat Rıdvan'ın etrafındaki

²⁴⁴ Sevim, Suriye Selçukluları, II, 52

²⁴⁵ Lewis, Biographies, 330

²⁴⁶ Özaydın, Selçuklu Tarihi, 76; Sevim, Suriye Selçukluları, II, 19

²⁴⁷ İbnü'l-Kalânîsî, Zeyl, 133; Sevim, Suriye Selçukluları, II, 20

²⁴⁸ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 184; Sevim, Suriye Selçukluları, II, 21

kişiler ve özellikle ordu kumandanları tarafından uygulanan baskı nedeniyle yaklaşık dört hafta sonra bu anlaşma feshedilmekte²⁴⁹ ve Rıdvan bu teşebbüs için Abbasî halifesinden özür dilemek zorunda kalmaktadır²⁵⁰. Böylece Rıdvan'ın faaliyetleri sonuçsuz kalmış ve ayrıca yaklaşık 20 sene önce Dimaşk hâkimiyetinin kaybedilmesi ile geriletelen Fatimî etkisinin yeniden kurulması söz konusu olamamıştır. Rıdvan'ın bölgede hâkimiyeti eline geçirmesinden sonra giderek önem kazanan Haleb, Fatimîler bakımından, kaybedilen Dimaşk'a karşı bir tazminat olarak düşünülmüş olmalıdır.

1105 yılında, Haçlılar Haleb'i kuşatır ve Selçuklu ordusunu ağır bir yenilgiye uğratır. Karşı hareket olarak Selçuklu kuvvetlerini Haçlılara karşı bir mücadeleye hazırlamak için birleştirmeye çalışan Rıdvan, bu teşebbüste de başarılı olamamıştır. Haleb hükümdarı, Haçlıların Suriye topraklarından geri çekilmelerini sağlamayı amaçlamıştır. Kendisinin, askerler arasındaki konumunun her gün biraz daha kötüleştiğini ve bu nedenle Haçlılar tarafından aralıksız yürütülen saldırılara karşı yeterli güvence vermediğini anlayan Rıdvan, 1110 yılında sultan Muhammed Tapar'dan yardım talep etmiştir. 1111 yılı başında sultan, Rıdvan'ın yardımına bir kuvvet göndermekte (ordunun ilerlemesi sırasında Haleb'teki Şiîler de büyük ölçüde bu kuvvete katılmışlardır²⁵¹) ne var ki ordu ve kumandanlar arasında anlaşmazlık çıkınca düşmana karşı silahlı mücadeleye girilememektedir.

Zaman zaman Rıdvan, bizzat kendisini ya da siyasî (veya dinî) inancını tehdit edebileceğini düşündüğü ya da gerçekten tehdit eden kişileri bertaraf etmeye çalışmış, bu durum Musul valisi Mevdud'un öldürülmesiyle açıkça ortaya çıkmıştır. Mevdut, Dimaşk atabeği Tuğtekin'i ziyaret ederken Bâtınî müritler tarafından öldürülmüştür²⁵². Elisséeff'e göre²⁵³, bu cinayeti teşvik eden kişi, muhtemelen Rıdvan olmuştur. Çünkü Sünnî inancına çok sıkı bağlı olan Musul valisi, güçlü kişiliğiyle, Rıdvan ve faaliyetlerine karşı bir tehdit olarak görülebilmektedir. Aynı zamanda, yazar, Musul valisinin bu suikastın

²⁴⁹ el-Azimî, Tarih, Türkçe terc., 31; Sevim, Suriye Selçukluları, II, 21

²⁵⁰ A.g.e., 21; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 185

²⁵¹ Köymen, Selçuklu Devri, 219; Sevim, Suriye Selçukluları, II, 49

²⁵² İbnü'l-Ezrak, Tarih, 280; Özaydın, Selçuklu Tarihi, 77

²⁵³ Elisséeff, Nur ad-din, 308-9

gerçek hedefi olmadığını, asıl hedefin Tuğtekin'in kendisi olduğunu vurgulamaktadır²⁵⁴.

b) Rıdvan'ın Hâkimiyeti sırasında, Haleb'te Bâtînî Mezhebinin Güçlenmesi

Rıdvan, Bâtînî fırkasının Haleb'e yerleşmesine çok yardımcı olmuştur. Bunun neticesi olarak da fırkanın müritleri tarafından şehirde bir propaganda merkezi kurulabilmiştir. Bu kurulan propaganda merkezi, fırkanın bütün Kuzey-Suriye'de kuvvetlenmesine yol açmış ve müteakip zamanda Reşîdüddin'in liderliğinde ortaya çıkan faaliyetlerin sebebi olmuştur. Rıdvan'ın ölümünden sonra, Bâtînî fırkasının müritleri Haleb'teki orduya girdikleri gibi belediye kuruluşlarının içinde de önemli görevleri ele geçirerek Haleb beyliğini içten çökertmeye çalışmışlardır. Dıştan gelen tehditler ise, Haçlıların saldırılarıyla savunulması gittikçe güçleşen Haleb'i aralıksız bir şekilde kuşatmaktadır.

c) Rıdvan'ın Ölümünden sonra, Sultan Muhammed Tapar tarafından Haleb'teki Bâtînî Mezhebine Son Verilmesi

Muhammed Tapar, Bâtînî fırkasının Haleb'teki faaliyetlerine son verme ve bu şekilde bu fırkanın etki alanını daraltma işini Rıdvan'ın oğlu Alp Arslan²⁵⁵'dan talep etmektedir²⁵⁶ (bu savaşta Muhammed Tapar'ın rolüne dair ayrıntılı bilgiler için bkz. el-Hüseynî²⁵⁷ ve Özaydın²⁵⁸). Alp Arslan, bu talebi yerine getirmeye muvaffak olamamakta; ordu kumandanları tarafından yürütülen bir isyan ve bunun neticesi olarak (muhtemelen Şîî inançlı olan) kumandanlarının hapsedilmesi bu başarısızlığın sebepleri arasında sayılabilmektedir. 1114 yılında Alp Arslan, atabeği Lülü²⁵⁹ ile diğer ordu

²⁵⁴ Kırş. Alptekin, Atabeglik, 68-9

²⁵⁵ Sevim, Buğye, terc., 97-100

²⁵⁶ Gibb, Chronicle, 144-6; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 278; Sevim, Suriye Selçukluları, II, 55

²⁵⁷ el-Hüseynî, Ahbar, 79 vd.; burada, Muhammed Tapar'ın İsmailî fırkasına karşı yürüttüğü faaliyetler hakkında genel bilgi verilmektedir

²⁵⁸ Özaydın, Selçuklu Tarihi, 85-6

²⁵⁹ Bkz. Sevim, Temürtaş, 584

kumandanlarının işbirliği sonucunda öldürülmektedir²⁶⁰. Aynı yıl, Şîf halkı birkaç kez isyan etmekte, kimi zamanlarda, Nizarî fırkasının müritlerinin diğer Şîf müritler tarafından öldürülmeleri gibi faaliyetler bir katliam şekline dönüşmektedir. Böylece, Şîf inancındaki bölünme açıkça ortaya çıkmaktadır²⁶¹.

1117 yılında, Suriye Selçuklularının Haleb kolu sona ermektedir. Bu bölgede, Artukoğulları Mardin kolunun emîri olan Artukoğlu İlgazi²⁶² tarafından hâkimiyet ele geçirilmektedir²⁶³. Bu dönemde, adigeçen bölgede Türklerin nüfusunda bir artış da hissedilmeye başlanmaktadır. Suriye Selçuklu Devleti'ne fiilen son vermiş olan İlgazi²⁶⁴ öncelikle, Hulvan bölgesini ıktâ olarak sultan Muhammed Tapar'dan almıştır. Sonra, Bağdat'taki kolluk kuvvetlerinin başı (askerî vali şihne) olacaktır; 1118-1119 yılları arasında, Meyyâfârikîn'de valilik yapmıştır. 1120 yılında İlgazi, Nuseybin'i fethetmekte ve daha sonra Mardin'de yerleşmektedir. Ölümüne kadar, Sünnî inancı tekrar güçlü bir hale getirmek ve İslâmı savunmak amacıyla Haçlılara karşı yürüttüğü mücadele, İlgazi'nin, Nureddin ile aynı amacın peşinde olduğunu açıkça göstermektedir²⁶⁵.

1122 yılında İlgazi'nin ölümünden sonra Kudüs kralı Baudouin II. Haleb'i fethetmeye ve bu şekilde kendi tesir sahasını genişletmeye çalışmıştır. Uzun bir kuşatmadan sonra Musul valisi Aksungur el-Porsuki²⁶⁶ (1126 yılında Bâtınîleri tarafından Musul'da öldürülmüştür²⁶⁷) Haleb halkına yardım etmeye koşturmaktadır²⁶⁸. Musul valisi, Hille valisi Dübeyş b. Sadaka'nın Haleb'i terketmesini sağlamaktadır. Adigeçen kişi güçten pay almak, yani Haleb'i kendisi fethetmek amacıyla Haçlılarla bazı ilişkilere girmişti²⁶⁹. Dübeyş 1130 yılında, Zengi tarafından Dımaşk'ta tutuklanmakta ve Musul'da hapsedilmektedir²⁷⁰. 1135 yılında sultan, Dübeyş'in öldürülmesini

²⁶⁰ Sevim, Suriye Selçukluları, II, 54

²⁶¹ Elisséeff, Nur ad-din, 428; Sevim, Suriye Selçukluları, II, 55

²⁶² Cahen, Urtukides, 227 vd.

²⁶³ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 279; Sevim, İlgazi, 671-2

²⁶⁴ A.g.e., 672

²⁶⁵ İbn Şeddâd, A'lâk, 428-32

²⁶⁶ Bu kişi, aynı ismi taşımasına rağmen İmadüddîn'in babası değildir; Alptekin, Zangi, 21; Sevim, Buğye, terc., 126-134; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 269

²⁶⁷ İbnü'l-Kalânîsî, Zeyl, 214

²⁶⁸ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 316

²⁶⁹ A.g.e., 316

²⁷⁰ İbnü'l-Ezrak, Meyyâfârikîn, 27

emreder²⁷¹; çünkü Bâtınî güçlerin kurbanı olan Abbasî halifesi el-Müsterşid'in ölümü muhtemelen Dübeys'in teşviki üzerine gerçekleştirilmiştir²⁷².

4. Dimaşk Selçuklu Melikliği

Burada, Dimaşk'ın Suriye Selçukluları tarafından fethedilmesinden önceki şehir ve tarihinden bahsetmek yerinde olacaktır.

X. yüzyılın ikinci yarısında Dimaşk, Suriye'nin güney bölgesindeki İhşîdî hâkimiyetini bertaraf etmekte başarılı olan Karmatîler tarafından fethedilmiştir. Bu zamanda hutbe, el-Mu'izz'in adına okunmuştur²⁷³. 973 yılında, Fatimî halifesi ile Karmatîler arasında Dimaşk'ın hâkimiyeti hususunda bir savaş başlamış; fakat bir müddet sonra, Dimaşk'ın kontrolü Karmatîlerin elinden çıkmıştır²⁷⁴. el-Mu'izz'in ölümünden sonra Fatimîler, el-Aziz'in liderliğinde 977 yılında Dimaşk'ı fethetmekte ve Bağdat'ta hükümdar olan Büveyhoğullarının vasalı, Dimaşk'ın Türk valisi Aftekin'i kovmaktadırlar. Sözde Fatimî halifesi el-Aziz'e tâbi olmasına rağmen, Dimaşk'a, 982 yılından itibaren o devirde Haleb valiliği yapan Seyfü'd-devle el-Hamdanî'nin Bekcûr adlı bir kölesi hükmetmiştir²⁷⁵.

X. ve sonraki yüzyılda, zaman zaman (ve genelde çok sık bir şekilde) Dimaşk'taki valiler görevden azledilip yerine yenileri tayin edilmiştir. Bu valilerin en ünlülerinden birisi, ilk defa 1041-48 yılları arasında valilik yapan Nasrüddevle b. Hamdan'dır²⁷⁶. 1053 yılında, Nasrüddevle ikinci defa vali olacaktır (Sıbt b. el-Cevzî'ye göre bu hâkimiyetin başlangıcı 1058 yılındadır²⁷⁷). 1060 yılında Mahmud tarafından Haleb'in fethedilmesi için yapılan teşebbüs sırasında Nasrüddevle, bu şehre yardım etmek istemiştir. Fakat bu teşebbüsten Mahmud galip çıkmakta ve bu nedenle Nasrüddevle, planlarından vazgeçmek zorunda kalmaktadır²⁷⁸. Nihayet 1067 yılında

²⁷¹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, s. 307-10'da verilen bilgiye göre bu kişi, uzun zamandan beri Abbasi halifesi için bir tehdit olarak nitelenmiştir

²⁷² İbnü'l-Ezrak, Meyyâfârikîn, 35

²⁷³ İbnü'l-Kalânîsî, Zeyl, 1

²⁷⁴ A.g.e., 3-4

²⁷⁵ A.g.e., 27-34

²⁷⁶ A.g.e., 83; bu gerçek, İbnü'l-Kalânîsî'yi bile şaşırtmaktadır ! Nasrüddevle b. Hamdan hakkındaki bilgiler için bkz. Klemm, Mission, 52, dipnot 7

²⁷⁷ Sevim, Belgeler, 64

²⁷⁸ İbnü'l-Kalânîsî, Zeyl, 90; Sevim, Belgeler, 64

Nasrüddevle, tâbi olduğu otoriteye, yani Mısır'daki Fatimî halifesine karşı bir isyan başlatmaktadır²⁷⁹. Nasrüddevle bu isyana katılmak için ordu kuvvetlerini bile teşvik etmeye çalışmakta, fakat onlar yalnızca isyana katılmamakla kalmayıp, Fatimî halifesinden Nasrüddevle'nin sürgüne gönderilmesini talep etmektedirler²⁸⁰. 1070 yılında Nasrüddevle, Sünnî inancının mensubu olmasına dayanarak, sultan Alp Arslan'dan Fatimî halifesine karşı koyabilmek için yardım talebinde bulunmakta ve böylece Haleb ve Kuzey-Suriye bölgesinde bir müddet için kaybolan Sünnî etkisini tekrar güçlendirme gayretini göstermektedir²⁸¹. Nasrüddevle 1073'te öldürüldükten sonra, ordu içindeki Türk unsurların başlattığı huzursuzluk hiç bitmemiş ve diğer emîrlar tarafından bu kargaşa sürekli kılınmıştır. Bu emîrlardan biri olan İldeniz, 1074 yılında halifeye yardım amacıyla çağırılmış olan Bedr'in kuvvetleri tarafından yenilgiye uğratılarak Suriye'ye kaçmak zorunda bırakılmıştır²⁸².

1062-3 yıllarında Bedrülcemalî, el-Mustansır'ın adına Dimaşk'ta hâkimiyetini sürdürmektedir²⁸³. 1067-1075 yıllarında ise Dimaşk'a vali tayin edilmediğinden, Bedr, şehirde ikinci kez iktidarı eline almaktadır²⁸⁴.

Melik Dukak ise, 1095 yılında babasının yerine Dimaşk tahtına oturmuştur. Fakat Dimaşk Melikliğinin kurulmasından²⁸⁵ önce genç Dukak, Rıdvan'ın yanında ve koruması altında Haleb'te oturmaya başladı. Fakat çok geçmeden, Dimaşk'ta kale ve kenti Tutuş adına nâip sıfatıyla hâlâ elinde bulunduran hâdim Sav-Tigin tarafından, gelip babasının yerine yönetimi ele almak üzere, davet edilmesi sonucunda, Haleb'den büyük bir gizlilik içinde ayrılmış ve gece-gündüz yol almak suretiyle Dimaşk'a hareket etti. Kardeşinin bu kaçışını haber almakta gerçekten geç kalmış bulunan melik Rıdvan, onu yakalatmak amacıyla arkasından birkaç atlı göndermişse de Dukak'ı ele geçirmek mümkün olmamıştır. Öte yandan Dimaşk'a ulaşan Dukak, hâdim Sav-Tigin tarafından karşılanmış ve bütün askerî birlik ve kumandanlarının onayı ile Dimaşk tahtına oturmuştur.

²⁷⁹ İbnü'l-Kalânîsî, Zeyl, 95

²⁸⁰ İbn Müyesser, Ahbar, 18-9

²⁸¹ A.g.e., 19-22

²⁸² A.g.e., 22-3; Sevim, Belgeler, 187

²⁸³ İbn Müyesser, Ahbar, 16; burada yıl, 1065 olarak zikredilmiştir

²⁸⁴ İbnü'l-Kalânîsî, Zeyl, 91-2

²⁸⁵ Kuruluşu için bkz. Sevim, Dimaşk, 299-302

Sonra Dukak, atabeği Tuğtekin ve melikliğin öteki ilerigelen askerî ve sivil erkânının birlikte verdikleri karar uyarınca Sav-Tigin öldürülmek suretiyle bertaraf edilmiştir. Böylece Tuğtekin (aslında bu kişi, Meyyâfârikîn'in valisi Ebû Tahir'in bir kölesi idi; Meyyâfârikîn'de siyasî faaliyetlere karıştıktan sonra 'atabeg' olarak Dimaşk'a gönderildi ve daha sonra da Meyyâfârikîn valisi olarak tayin edildi²⁸⁶), melikliğin bütün işlerinin yönetimini tek elinde toplamış ve Dimaşk'ta iktidarı ele geçirmiştir²⁸⁷.

Tuğtekin'in hâkimiyeti, 1104-1128 yıllar arasında sürmüştür. Kaynaklara göre, Tuğtekin, hâkimiyetinin başladığı yıl Dukak'ın küçük kardeşi Ertaş'ı, Dimaşk valisi olarak tayin etmiştir. Ertaş, Dimaşk'ta tek hâkim olma imkânından faydalanmak ve kendi hedeflerine erişmek amacıyla Kudüs kralı I. Baudouin'in yardımını bile talep etmiştir.

1105 yılında, Tuğtekin ile Haçlılar arasında ilk mücadele vukubulmuştur. Güçlü ve başarılı olmak isteyen Suriye ve Mısır ordu kuvvetleri burada ilk defa birleşik bir şekilde ortak düşmana karşı çıkmıştır. Fakat bu iki ordu, Kudüs kralı I. Baudouin'in kuvvetleri karşısında yenilgiye uğramıştır.

1111 yılında I. Baudouin, Sur'u kuşatmıştır. Bu şehrin valisi Enüştegin, açıkça Fatimîlerin tarafını tutarak, Mısır kuvvetlerinden yardım talep etmiştir. Bu yardımın gönderilmemesi üzerine Enüştegin, Tuğtekin'e dönmüş ve onun tarafından sağlanan yardımla 1112 yılının Nisan ayında Sur kuşatması nihai olarak kaldırılmıştır. Sonraki yıl, Kudüs kralı tarafından ikinci bir kuşatma için hazırlıklar yapılır. Bu sırada şehrin halkı gönüllü olarak sonradan bütün şehir ve etrafını kendi hâkimiyeti altına sokan Dimaşk valisine kapılarını açmıştır.

1128 yılında Tuğtekin'in ölümünden sonra oğlu Börî, Dimaşk'ta hâkimiyeti ele geçirmiştir. Gerçekte Dimaşk'a, İsmailî fırkasının bir hamisi olan Börî'nin veziri Tahir b. Sâ'd el-Mazdekânî tarafından hükmedilmektedir. Fakat şehirdeki İsmailîler, birkaç defa Nizarî müritlerine karşı gelmişler²⁸⁸; adigeçen fırkanın lideri Behrâm ise (faaliyetleriyle orada bir merkez yapmak amacıyla ona Banyâs kalesi verilmişti²⁸⁹), Nizarîler için Dimaşk'ı değil, Sur'u

²⁸⁶ İbn Şeddad, A'lâk, 398 vd.

²⁸⁷ İbnü'l-Ezrak, Tarih, 271

²⁸⁸ İki grup arasında ortaya çıkan çatışmalar ve bu güç boşluğundan faydalanmak isteyen Haçlılar tarafından başlatılan faaliyetler için bkz. İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 328-9

²⁸⁹ Gibb, Chronicle, 180; İbn Müyesser, Ahbar, 70; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 319

ele geçirmek istemiştir. Fakat bu amaçla gizli yapılan hazırlıklar başarısızlıkla sonuçlanmaktadır. Börî, yukarıda bahsedilen komployu öğrenerek, hareketi bastırmakta ve liderlerini idam ettirmiştir²⁹⁰. Mısır'da bile Behrâm'ın ölüm haberi sevinç ile karşılanır. Çünkü el-Musta'lî'nin halefleri Nizar'ın müritleri tarafından öne sürülen iktidar iddialarını daima bir tehdit olarak değerlendirmişlerdir²⁹¹. Nihayet 1132 yılında Börî, bir Haşîşîyyûn kurbanı olmuştur²⁹².

²⁹⁰ Elisséeff, Nur ad-din, 340

²⁹¹ Gibb, Chronicle, 191

²⁹² İbnü'l-Ezrak, Meyyâfârikîn, 22; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 337

V. BÖLÜM

MEZOPOTAMYA'DA ATABEGLERİN ORTAYA ÇIKIŞI, KONUMU VE ÖNEMİ

1. Atabegler'in, Orta-Doğu'daki Siyasî Duruma Etkisi

Mezopotamya'da ve Suriye'de atabeglerin yerleşmeleri ve atabegliklerin kurulması, Fatimî devletinin çöküşünü hızlandıran önemli bir faktör olarak görülmektedir. Böylece, Abbasî halifesi tarafından bile başarılamayan ve bütün Orta-Doğu'da değişik sonuçlara yol açan önemli bir siyasî olay gerçekleşmiştir. Babası, Melikşah²⁹³ 'ın bir kölesi olan İmadüddîn²⁹⁴ 'ın Musul'da sürdürdüğü ve halefi Nureddin'in daha da kuvvetli bir şekilde devam ettirdiği egemenlik dolayısıyla tarihçiler, bu kişileri methetmek için yazdıkları büyük eserlerle bu şahsiyetlerden çok etkilendiklerini belgelemişlerdir. Fatimîlerin (ve genelde Şii'lerin) tesirini, Selçuklulardan daha ciddi bir şekilde geriletmek isteyen Nureddin, bütün Orta-Doğu ülkelerinde Sünnî mezhebinin tekrar güçlendirilmesine sebep olmuştur. Çağlar boyunca bütün tarihçiler tarafından Nureddin'in bu rolü vurgulanmıştır. Nureddin'in faaliyetleri, öncelikle Ebû Şame'nin eserinde, ayrıca İbnü'l-Kalânîsî ve İbn Şeddad'ın eserlerinde, İbnü'l-Esir'in bölgesel tarihinde, İbnü'l-Ezrak'ın eserinde ve ayrıca Cahen tarafından "Chronique" olarak adlandırılan küçük ve yazarı bilinmeyen eserde geniş bir şekilde belgelenmiştir.

a) İmadüddîn'in Hâkimiyetinde Başlayan Atabeg Makamı'nın Güçlendirilmesi

1110-11 yılları arasında Zengi, Muhammed Tapar ile birlikte Kuzey-Suriye'de Haçlılara karşı sürdürülen mücadelede ilk başarılı neticeyi

²⁹³ Suyûtî, Tarih, 279, buna göre ilk defa Nizamülmülk atabeg olarak adlandırılmıştır; bu yüzden atabeg makamının doğuşu büyük ihtimalde Melikşah'ın zamanında olmuştur; Köymen, Selçuklu Devri,

²⁹⁴ Sevim, Buğye, terc., 157-171

alabilmiştir. Sonra, Musul'daki hâkimiyet döneminin başlarında (1127 yılında Zengi, Büyük Selçuklu sultanı Mahmud tarafından şehrin valisi olarak tayin edilmiştir) İmadüddîn, Musul'da bir Suriye-Mezopotamya devleti kurmaya çalışmaktadır²⁹⁵. Fakat Dimaşk valisi Tuğtekin, kimseye danışmadan kendi siyasî amaçlarından bazılarını gerçekleştirmek üzere İmadüddîn'in amaçlarını bozmuştur. Tuğtekin, Dimaşk'ı sakın bir şekilde terketmeye ve başka tahribata yol açmamaya dair verdikleri söze karşılık olarak Bâtînî fırkasının müritlerine Banyas kalesini vermiştir²⁹⁶. Fakat daha sonra Suriye'deki Nizari fırkasının lideri ve öldürülen Behram'ın halefi İsmail, sığınma hakkı elde etmek için adigeçen kaleyi geri vermiştir. Ayrıca İmadüddîn, kendi başına bazı siyasî faaliyetlere başlayan Tuğtekin'in oğlu Böri'yi kıskanmaktadır. İmadüddîn ve taraftarları tarafından öne sürülen Sünnî İslâm'ın tek temsilcisi ve savunucusu olma iddiası, zaman zaman liderler arasında anlaşmazlık ve küçük çatışmalara bile yol açmaktadır²⁹⁷.

Zengi'nin siyasetine gelince, halife ve sultanlarla ilişkilerinin her zaman aynı olmadığını görüyoruz. Alptekin'e göre Zengi'nin siyasî çizgisi, ilgili şahısların pozisyonuna, yani güç sahibi olup olmadığına göre belirlenmiştir²⁹⁸. Fakat bu gerçek şaşırtmamalıdır; çünkü Zengi Sünnî İslâm'ın liderliğini yapan halifenin emirlerine tâbi olmakla birlikte, ona karşı kendi siyasî faaliyetlerini serbestçe uygulamıştır. Siyasî sahada halifeye büyük bir otorite tanımanın, Zengi'nin kariyerinde engellere yol açacağı düşünülebilir. Fakat Zengi, aynı zamanda Selçuklu sultanlarına çok fazla bağlılık göstermiştir. Bütün yukarıda söylediklerimiz, bir 'atabeg'in pozisyonunun giderek değiştiğini bize göstermektedir. Başlangıçta, sultanın oğullarını eğitmek için vazifelendirilen (fakat aynı zamanda siyasî olarak sultana bağlılık gösteren ve hiçbir şekilde müstakil olarak vasıflandırılmayan kişi- bunun örneği, her zaman Melikşah'ın emirlerine bağlı olan ve böylece hareket eden Nizamülmülk'dır-) herhangi bir ordu kumandanına 'atabeg' ünvanı verilirdi. Zengilerin döneminde bu konumun kuvvetlendirildiği ve Nureddin'in devrinde atabeglerin Büyük

²⁹⁵ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII. cilt, 323-4

²⁹⁶ Elisséeff, Nur ad-din, 329-30

²⁹⁷ A.g.e., 342 vd.

²⁹⁸ Alptekin, Zangi, 31-46

Selçuklu sultanlarından yalnız töre gereği usûlen bağımlı bir hale geldiği anlaşılmaktadır.

b) Musul'da Hâkimiyet

Musul, Büyük Selçuklu sultanı Mahmud tarafından Zengi'ye ikta olarak verilmiştir²⁹⁹. Sonradan bu atabeg, el-Cezire bölgesini hâkimiyeti altına almıştır³⁰⁰. el-Cezire halkı, bölgenin Zengi tarafından fethedilmesine karşı hiçbir direniş göstermemiş ve Zengi herhangi bir askerî faaliyete gerek kalmadan doğrudan şehre girme imkânını bulmuştur³⁰¹. Haleb'teki hâkimiyetine gelince³⁰²; adigeçen şehri oğlundan geri alan Zengi bunun yerine, oğluna Sincar ve etrafındaki bölgeyi vermiştir. Zamanla Abbâsî halifesi, ileride onu tehdit edebilme imkânına sahip olacak Zengi'nin kuvvetli bir kişi olduğunu farketmekte ve bu nedenle Hille valisi Dübeys'i, ona karşı yöneltilen faaliyetlerde kullanmaktadır. Bu andan itibaren Zengi tarafından yürütülen siyasî hareketler, doğrudan halifenin hanedanına karşı yöneltilmiştir³⁰³.

1142 yılında kariyerinin zirvesinde olan Zengi, önce Diyarbekir'in fethedilmesini amaçlamakta, sonra da Mardin ve Meyyâfârikîn'i hâkimiyeti altına almayı düşünmektedir³⁰⁴. Fakat Zengi tarafından elde edilen en büyük başarı, 1144 yılında Urfa'nın fethedilmesidir³⁰⁵. 1098 yılında ilk Haçlı beyliğinin adigeçen bölgede kurulmasından sonra bir tür üs niteliği kazanan Urfa'nın düşüşü, Haçlılar için çok büyük bir yenilgi olarak değerlendirilmelidir³⁰⁶.

Öte yandan Musul ve Urfa'da, Zengi'ye karşı bir komplo hazırlanmaktadır. Bu kompionun sonucu olarak İmadüddîn Zengi, 1146 yılında bir ziyafet sırasında öldürülmektedir³⁰⁷. Katili muhtemelen Hristiyan

²⁹⁹ İbn Şeddad, A'lâk, 167

³⁰⁰ Zengi'nin hâkimiyeti sırasında adigeçen bölgelerin siyasî birleşmesi hakkında bkz. Ahmad, Zengid and Ayyubid Periods, 79

³⁰¹ İbn Şeddad, A'lâk, 221-2

³⁰² İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 326

³⁰³ Elisséeff, Nur ad-din, 345; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 337

³⁰⁴ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 7

³⁰⁵ Alptekin, Zangi, 63-6; Alptekin, Atabeglik, 130-2

³⁰⁶ Demirkent, Urfa Kontluğu, II, 139-54

³⁰⁷ Alptekin, Atabeglik, 132

bir köle idi. Fakat bu köle elbette, kendi adına değil, liderlerin emirlerine uyarak atabeği öldürmüştü³⁰⁸. Elisséeff'in eserine göre, bu olayı teşvik edenler ya Selçuklu liderleri, ya da dinî sebeplerden dolayı Zengi'yi bertaraf etmeye çalışan Musul'un Ukayloğulları valisinin bizzat kendisi idi³⁰⁹. Ayrıca, Zengi'nin öldürülmesinin ikinci Haçlı seferinin bir nedeni olduğuna dair dile getirilen düşüncenin tamamen yanlış olmadığı da burada belirtilmelidir³¹⁰.

2. Nureddin Mahmud ve Dönemindeki Siyasî Durum

İmadüddîn'in öldürülmesinden sonra halefinin kim olacağı büyük bir sorun olmuştur³¹¹. Meselenin aslı, İmadüddîn tarafından elde edilen mülkiyetin dört oğul arasında nasıl paylaşılacağı idi: babasının Musul'daki temsilcisi Seyfû'd-dîn Gazî, Nureddin, Harran valisi Nusretü'd-din ve sonradan Musul'da büyük kârdeşinin halefi olan Kutbü'd-din Mevdud³¹². Asıl sorun, Zengi tarafından fethedilen en önemli şehirler olan Musul ve Haleb'te Zengi'nin yerine kimin geçeceği konusunda ortaya çıkmıştır. Haleb'in durumuna gelince, kendisini babasının halefi olarak tanıtan Nureddin'in konumunun sağlam olduğunu ve şehrin valisi olma imkanını kolayca elde edebileceğini görmekteyiz³¹³. Nureddin, Haçlılara karşı başlatılan bütün askerî harekâtlara komuta ederek yalnız Kuzey-Suriye'de değil, bütün el-Cezire bölgesinde de kendi etki alanını genişletmişti³¹⁴. Fakat Musul'da Seyfû'd-dîn Gazî, şehrin valisi olarak tanınmış ve bu valilik, hilat'lar ve verilen yetkilere dair bir sicil gönderilerek Büyük Selçuklu sultanı Mesud tarafından kabul edilmişti. Hukukî açıdan, Seyfû'd-dîn'in Musul'da yaptığı valilik, Zengi ailesinde de geçerli olan ve miras olarak intikal eden haleflik ilkesini teyid etmekteydi³¹⁵.

Bu sırada Urfa'da, Zengi'nin ölümünden yaklaşık bir ay sonra, şehrin hâkimi Joscelin tarafından yönetilen bir isyan başlamıştır. Fakat Nureddin,

³⁰⁸ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 13; Alptekin, Zangi, 90-2

³⁰⁹ Ukayloğulları da Şîî inancının mensuplarındandır

³¹⁰ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 410 vd.

³¹¹ Alptekin, Atabeglik, 132-3

³¹² Elisséeff, Nur ad-din, 389

³¹³ Alptekin, Zangi, 91

³¹⁴ Elisséeff, Nur ad-din, 391

³¹⁵ A.g.e., 394

başarılı ordu kumandanı Şirkuh ile işbirliği yaparak şehrin tahrip edilmesini önlemeye ve Joscelin'in kaçıyla sonuçlanan isyanı bastırmaya muvaffak olmuştur. Böylece gerçekleştirilen Urfa'nın fethi, Nureddin için çok büyük bir önem taşımaktadır. Haleb etrafında elde edilen topraklara Urfa'nın sahipliğini de katan atabeg, kendi etki sahasını büyötmekte ve Urfa'yı isteyen büyük kardeşi Seyfü'd-dîn'i zayıf bir konumda bırakmaktadır³¹⁶.

Birkaç yıl boyunca iki kardeş arasındaki görev paylaşımı şu şekilde tespit edilmiştir : Seyfü'd-dîn, Musul ve etrafındaki toprakların hâkimi ve aynı zamanda Zengi ailesinin hükümdarı olarak tanınmış; Nureddin ise, Haleb'in sahipliğine razı olmuş ve bu dönemde en önemli görev olarak Haçlılara karşı sürdürölen cihadı üstlenmiştir.

1149 yılının sonunda, Mardin'in emîri Timurtaş'a karşı yürütölen bir mücadele sonuçlandıktan sonra Seyfü'd-dîn Gazî Musul'da vefat etmiştir. Hâlâ olgunluk çağına gelmemiş olan tek bir oğul bıraktığı için, Seyfü'd-dîn Gazî'nin küçük kardeşi Kutbü'd-dîn, etrafındaki ordu kumandanlarının yardımıyla, Musul'da hükümdar olarak tanınmaktadır. Fakat bu olay, Seyfü'd-dîn'in halefi olma iddiası, bazı ordu kumandanlarınca desteklenmiş olan İmadüddîn'in en küçük oğlu Nusretü'd-dîn Emîr Emîran hapsedildikten sonra gerçekleşmektedir³¹⁷. Nureddin, kardeşi tarafından başlatılan bu faaliyetleri Zengi ailesinin en büyük oğlu olmasından doğan haklı isteğine karşı çıkan bir tehdit olarak değerlendirmiş ve kardeşine karşı bir sefer düzenlemiştir. Fakat yeniden ortaya çıkan Haçlı saldırılarından dolayı, ortak düşmana karşı ayakta kalabilmek için iki kardeş bir barış andlaşmasına varmak zorunda kalmaktadırlar. Bu andlaşmaya göre, Haçlı kuvvetlerine karşı kutsal savaşa devam edilmesini sağlayan İmadüddîn tarafından toplanan maddi kaynaklar, şimdi tamamen Nureddin'in eline geçmekte ve onun tarafından bu amaçla kullanılmaktadır³¹⁸.

³¹⁶ A.g.e., 399

³¹⁷ A.g.e., 438

³¹⁸ A.g.e., 442

a) Nureddin ve Orta-Doğu'da Sünnî Mezhebinin Güçlendirilmesi

İslâm dünyasını tekrar güçlendirmek için Nureddin, 'cihat' fikrini ciddi bir şekilde desteklemiştir. Hâkimiyetinin başlangıcında, bazı durumlarda Fatimîlere (ve genel olarak bütün Şîî inancına) karşı bir tür müsamaha göstermiştir. Fakat hâkimiyetinin son döneminde, Şîî meselesini bir daha hiçbir şekilde desteklememiş ve onun yerine şartlara göre Haçlılar ve onların sorununa yaklaşmıştır³¹⁹. Fakat özellikle Suriye topraklarında, küçük bölgesel beyliklerin hükümdarlarının kimi zaman Nureddin'e karşı Haçlılarla anlaşmaya vardıklarını görmekteyiz. Bu nedenle, Nureddin'in, esas amacına varmak için önce bütün bu küçük Suriyeli beyliklerin birleştirilmesinden başka bir alternatifi kalmadığı belli olmaktadır. Nureddin'in buradaki esas amacı, Şîîler arasında ve Haçlı kuvvetlerinin içinde olmasa bile, en azından Arap asıllı Hristiyanların arasında Sünnî inancın yayılmasıdır³²⁰.

Haleb'te yaşayan Şîî halka karşı da sert tedbirler alınmıştır³²¹ (bu şehirde Şîî inancının başlangıcı, Hamdanîler dönemine rastlamaktadır³²²). 1149 yılından sonra Nureddin, Suriye'de hemen her yerde duyulan Şîî ezanını büyük ölçüde değiştirmiştir³²³. Nureddin ayrıca, fekihlerin ve sûfîlerin faaliyetlerini büyük bir ölçüde desteklemiştir. Haleb'teki Şîî halkı belli bir nispette azalmakta, liderleri tutuklanmakta, müritler firar etmekte ya da Zengi'nin ordu kuvvetleri tarafından sürgün edilmişlerdir³²⁴.

Şîîlere karşı sürdürülen savaşta Nureddin, Sünnî inancı yayan medreselerin kuruluşunu desteklemiştir. 1149 yılında Haleb'te kurulan Nuriyye medresesi (Şafiîler), bu medreselerdendir. Bunu takip eden yıllarda Haleb ve Dimaşk'ta birkaç medrese daha kurulmuştur. Bu bağlamda, sûfîlerin toplandığı yer olarak "hankâh"'ın konumu da önemlidir. Çünkü sûfîlerin ibadeti, her zaman, Sünnî inancının güçlendirilmesi demektir³²⁵.

³¹⁹ Cahen, Syrie, 376-7; krş. İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 14-7; burada, Urfa'nın tahrip edilmesi ve bazı bölgelerin Haçlıların elinden geri alınması anlatılmaktadır

³²⁰ Elisséeff, Latin Kingdom of Jerusalem, 166-70

³²¹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 13

³²² Elisséeff, Nur ad-din, 428

³²³ Ebû Şame, er-Ravzateyn, I, 57

³²⁴ Elisséeff, Nur ad-din, 429-30

³²⁵ Elisséeff, Latin Kingdom of Jerusalem, 171

1157 yılında, Nureddin'in kardeşi Nusretü'd-din Haleb'i fetheder. O dönemde şehirde yeniden Şii faaliyetleri ortaya çıkar ve bunun neticesi olarak da ezan değiştirilir³²⁶. Fakat ezan, Nureddin tarafından Haleb'te hâkimiyet ele geçirildikten sonra ikinci bir defa değiştirilecektir.

1150 yılında Fatimîler, Nureddin'e bir mesaj göndermişlerdir. Amaç, Haçlılara karşı ortak bir girişimde bulunmaktır. el-Zâfir'in veziri İbn Sallâr, Suriye ile Mısır'ı birleştiren ortak proje düşünmektedir. Bu proje, tarihte ilk Suriye-Mısır birleşmesi olarak görülebilmektedir. Suriye tarafındaki elçi, Usame b. Munkiz'dir³²⁷. Fakat birkaç sebepten dolayı Suriye-Mısır birleşme projesi hiçbir zaman gerçekleştirilmemiş ve 1151 yılında, Fatimîler, çok güçlü Haçlı kuvvetlerine karşı Nureddin'den ikinci defa yardım talep etmişlerdir. Kendileri de bir katkıda bulunmak üzere donanmalarının bir kısmını, Suriye ve Filistin sahil şeridindeki şehirlere göndermişlerdir. Fatimîler tarafından başlatılan bu faaliyetlerle muhtemelen, Fatimîlerin elinden çıkmış olan şehirleri geri almak da amaçlanmıştır.

1153 yılında Filistin'deki son Fatimî üssü Askalan, Haçlılar tarafından kuşatılmıştır. Buna karşı son ve umutsuz bir hareket olarak Fatimî halifesi el-Zâfir, peygamberin torunu Hüseyin'in başını Kahire'ye getirtmiş ve başı, daha önce özellikle bu amaçla inşa edilen bir türbeye koymuştur. Muhtemelen bu, Fatimîlerin kendilerine ve insan güçlerine tam inanmamaları ve ilâhî güçlerden yardım beklemeleri anlamına gelmektedir³²⁸. Şehre yardım etmek için İbn Sallâr, ileride vezirlik yapacak olan Dirgam (1163 yılında vezir tayin edilmiştir) ile damadı Abbas'ı göndermiştir. İbn Sallâr, çok güçlü ve otoriter bir kişi olduğu için Abbas, ondan şikayetçi olmuştur. Bunun üzerine Usame b. Munkiz, vezirin öldürülmesini teklif etmiş ve vezir, halifenin çok yakın bir arkadaşı olan Abbas'ın oğlu Nasr³²⁹ tarafından öldürülmüştür. Bu hadiseden, halifenin o dönemde güçsüz ve iradesiz bir kişi olduğu ve söz hakkına sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum, el-Zâfir'in hilâfedinin kendi veziri İbn Sallâr tarafından yönetilmesinden belli olmaktadır. Halbuki İsmailî doktrinine

³²⁶ İbnü'l-Kalânisi, Zeyl, 349

³²⁷ Elisséeff, Nur ad-din, 446

³²⁸ İbnü'l-Ezrak, Meyyâfârikîn, 114

³²⁹ İbnü'l-Kalânisi, Zeyl, 319

göre, bunun tersi söz konusudur !³³⁰. Böylece Abbas, İbn Sallâr'ın halefi olmuştur³³¹.

Beklenmeyen olaylar sonucunda Askalan, Haçlıların eline geçmiştir³³². Şehrin kaybedilmesinden sonra Fatımîler, Filistin'deki hâkimiyetlerini kesin olarak kaybetmişlerdir. Böylece yaklaşık 20 sene sonra Nureddin tarafından gerçekleştirilecek olan Mısır'ın fethedilmesine yol açılmış olacaktır³³³.

1154 yılında nihayet Dimaşk'ı zaptetmeyi başaran Nureddin³³⁴ (şehir, Böri'nin elinden alınmış³³⁵, böylece Tuğtekin ile başlayan hanedan son bulmuştur³³⁶); dolayısıyla Haçlılar tarafından Dimaşk'ın fethedilmesini önleyebilmiştir. Atabeg, şehir halkını kendi hâkimiyetini tanımaya zorlamıştır. Bu olaydan sonra Nureddin, Suriye'nin birleştirilmesini tamamlamış (bu birleşme, Haleb ve Dimaşk'ın hâkimiyetini bir elde toplamıştır³³⁷) ve bundan sonra müteffikleriyle ortak girişimlerde bulunmuştur³³⁸. Ancak Elisséeff'in eserinde verilen bilgilere göre³³⁹, ne Abbasî halifesi, ne de Selçuklu sultanı, Zengi ailesinin bir ferdinin liderliğinde böyle bir birleşik Suriye projesinin gerçekleştirilmesini istememişlerdir. Böylece Nureddin, Haçlı seferlerinin hedefi olarak görülmekte³⁴⁰; Grousset, atabeği, Kudüs'ün ilk gerçek egemeni olan hükümdar I.Baudouin'e bile benzetmektedir³⁴¹.

³³⁰ İbnü'l-Ezrak, Meyyâfârikîn, 80-1

³³¹ Elisséeff, Nur ad-din, 475-7

³³² A.g.e., 474-81

³³³ A.g.e., 480-1

³³⁴ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 45; Elisséeff, Nur ad-din, 485-8

³³⁵ İbnü'l-Ezrak, Meyyâfârikîn, 119

³³⁶ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 45

³³⁷ Elisséeff, Nur ad-din, 490

³³⁸ A.g.e., 484 vd.

³³⁹ A.g.e., 406

³⁴⁰ Gibb, Career, 520; Elisséeff, Nur ad-din, 493

³⁴¹ Grousset, Epopée, 137

VI. BÖLÜM

FATİMİ DEVLETİ'NİN ÇÖKÜŞÜNDE ATABEGLERİN ROLÜ

1. Fatimî Vezirinin Yardım Talep Etmesi

el-Mustansır'ın hâkimiyeti sırasında başlayarak Fatimî devleti, aralıksız bir şekilde ülkenin idaresini paylaşmak isteyen çeşit grupların çatışmaları ve (birçok zaman silahlı) mücadeleleri arasında bölünmüştür³⁴². Bu korkutucu hâdiselerden birisi 1154 yılında vukubulmuştur. O yıl, o dönemde hükümdar olan halife el-Zâfir, veziri Abbas'ın oğlu Nasr tarafından öldürülmüştür³⁴³. Abbas, el-Zâfir'in 5 yaşındaki oğluna biat ettirmiş, fakat vezirin hâkimiyeti sırasındaki bazı olaylar nedeniyle halifenin ailesi bu karara razı olmamış ve Orta-Mısır valisi Talâî b. Ruzzik'ı yardıma çağırmıştır. Kahire'de vukubulan silahlı bir çatışma sonucunda Abbas, Sina yarımadasına kaçmış³⁴⁴; orada Haçlılar tarafından tutsak alınıp hayatı sona ermiştir³⁴⁵. Yerine geçen yeni vezir İbn Ruzzik, belirli bir haraç ödeyerek Haçlılarla bir barış anlaşması yapmaya çalışmıştır. Fakat bu plan, ordu kumandanları tarafından kabul edilmemiştir. Çünkü ödenecek paranın, kumandanların ıktâ gelirinden alınması öngörülmüştü³⁴⁶. Böylece kumandanlar, Haçlılara karşı başarılı bir deniz savaşı etmişlerdir. Halifenin çevresinin de Haçlılara karşı olması nedeniyle karşılıklı görüşmeler bir süre sonra kesilmiştir³⁴⁷.

Mısır, iç ve dış meselelerini bir türlü tek başına çözemediğinden (bu gerçek, zamanla ülkede herkes tarafından anlaşılmıştır³⁴⁸), Fatimî sülâlesinin son halifesi el-Adid'in tahta geçmesinden iki sene önce 1158 yılında Talâî b. Ruzzik ilk defa, Nureddin'den yardım talebinde bulunmuştur³⁴⁹.

³⁴² el-Azimî, Tarih, Türkçe terc., 7, 10

³⁴³ İbn Müeyesser, Ahbar, 93'de verilen bilgiye göre ez-Zâfir, şehrin zengin olan tüccarlarının birisine ait olan bir binada mermer taşlarının altında gömülmüştür; bu, hâkimiyetinin sonu yaklaşırken Fatimîler'in, geleneklere göre kendi ölülerini bile halifenin ailesi için seçilen bir yerde gömmeyi başaramadıklarını bize göstermektedir; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 43

³⁴⁴ A.g.e., 43-4

³⁴⁵ İbn Müeyesser, Ahbar, 95; bu kaynağa göre, son ve kesin hüküm Usame b. Munkiz tarafından verilmiştir

³⁴⁶ Gibb, Chronicle, 323; İbn Müeyesser, Ahbar, 94

³⁴⁷ Elisséeff, Nur ad-din, 496-8; İbnü'l-Kalânîsî, Zeyl, 350 vd.

³⁴⁸ Dajani-Shakeel, Diplomatic Relations, 196

³⁴⁹ Elisséeff, Nur ad-din, 530

Talâî b. Ruzzik, 1161 yılında muhtemelen halife ya da çevresinin teşviki üzerine Bâtînî fırkasının müritleri tarafından öldürülmüştür³⁵⁰. Oğlu Ruzzik b. Talâî ise yalnızca 1162 yılının sonuna kadar vezirlik yapmayı başarabilmiş, Şâver tarafından hapsedilmiş ve birkaç ay sonra idam edilmiştir.

1163 yılında Nureddin'in ordu kumandanı Şirkuh, Mısır'a ilk seferi düzenlemişti³⁵¹. Ancak bu sefer sırasında Şirkuh, yerli halkın direnişi ile karşı karşıya gelmiş ve vezir Dırgam'ın liderliğindeki bir Mısır ordusu, onu yenilgiye uğratmıştır³⁵². Dırgam, ülkede genel durum kötüye gittiği için Şâver'ı aynı yıl görevinden düşürmüştü³⁵³. Bunun üzerine Şâver, Suriye'ye kaçıp Nureddin'den yardım için teşebbüste bulundu. Yardım, bu defa Haçlılara karşı değil, eski görevini yeniden ele geçirmek için verilecekti. Nureddin, bu isteği, kendisine Mısır'da güçlü bir temel sağlama bakımından faydalı görmüş, bu nedenle bu defa yardım talebini reddetmemiştir. Şâver, 1164 yılında, muzaffer olarak Mısır'a dönmüş ve Nureddin tarafından gönderilen askerî kuvvetler, vezirlik görevini ikinci defa elde etmesine yardımcı olmuştur³⁵⁴. Fakat Şâver, Nureddin'e verdiği sözleri tutmadığı için (Elisséeff'e göre bu sözler, devlet gelirinin üçte birinin Nureddin'e verilecek olması, yardım seferinden doğan bütün masrafların Mısır tarafından karşılanacak olması ve Kudüs'ün Latin krallığına komşu olan Kuzey-Doğu Delta eyaletinin bir bölgesinin Zengilere devredilecek olmasıdır³⁵⁵) Şirkuh, verilen sözlerin karşılığının zorla Şâver'den alınmasına karar verir. Bunun üzerine yeğeni Salâhüddin'i çağırır ve ona, Bilbeys ve eş-Şarkîyye eyaletlerini fethettikten sonra orada para ve eşya olarak vergi toplamasını emretti. Bunun bir neticesi olarak Şâver, Kudüs kralı Amaury'dan yardım isteyerek seferden doğacak bütün masraflarını karşılamaya söz vermektedir. Şâver, Mısır'ın Nureddin'in eline geçmesi halinde Latin krallığının da tehlike altında kalacağını Amaury'ya bildirmektedir. Düzenlenen seferde Amaury, Salâhüddin'e karşı başarılı

³⁵⁰ A.g.e., 565-6

³⁵¹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 84

³⁵² İbnü'l-Ezrak, Meyyâfârikîn, 146-7; Makrizî, el-Mevâiz, II, 358

³⁵³ Elisséeff, Nur ad-din, 568-9

³⁵⁴ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 84 vd.'da da buradaki sorunun yalnız Haçlıların değil, fakat her zamanki gibi Mısır'ın iç meseleleri olduğu söylenmektedir; buna göre Şâver, eski vezirlik vazifesini tekrar elde etmek isteyen Dırgam hakkında şikayette bulunmaktadır

³⁵⁵ Elisséeff, Nur ad-din, 580

olamamış ve Şirkuh ile bir sulh anlaşmasına varmak zorunda kalmıştır. İki taraftan hiç birisi ülkenin tümünü fethetmeyi beceremediğinden, geçici olarak Mısır'dan karşılıklı bir geri çekilme kararlaştırılmıştır.

1167 yılında, ikinci bir sefer sırasında İskenderiyye kuşatılmıştır³⁵⁶. Bu kuşatmaya karşı koymak için, Mısır ve Haçlı kuvvetleri, birleşerek İskenderiye'ye taaruz ederler. Haçlılar, yerli halkı çok ağır bir yenilgiye uğrattınca halk, İskenderiye valisi Salâhüddin'in, Haçlıları durdurmakta yetersiz olduğunu düşünmeye başlar. Bu nedenle Şirkuh, kendi kuvvetlerini Suriye'ye geri çekmeye karar vermiş³⁵⁷ ve çekilmeden önce Amaury ile bir sulh anlaşması yapmıştır. Buna göre Amaury, daha önce Mısır'da toplanan vergi ile birlikte savaş ganimetinin bir kısmını ve 50.000 dinar parayı Şirkuh'a vermek zorunda kalmıştır³⁵⁸.

2. Nureddin tarafından Mısır'a Gönderilen Şirkuh'un, el-Adid'in Veziri Olması

Son etapta 1168 yılında Haçlılar, Mısır'a girmeyi ve İskenderiye'yi kuşatmayı başaramamışlardır. Vezir, şahsen şehri savunmaya yardım etmiştir. Yeni gelen kuvvetleri beklerken, tekrar Nureddin'e yardım isteğini bildiren Şâver (son olarak kendi ülkesini aynı inanca sahip olan kişiyle paylaşmayı düşünmüştür), burada da zaman kazanmaya çalışmış, bir yandan da eski bağlantılarını hatırlatarak Amaury'e belirli bir miktar para ödemeyi teklif etmiştir. Ayrıca vezir, ülkenin Nureddin'in eline geçmesini önlemek amacıyla bir barış anlaşması yapılmasını öngörmüştür. Şirkuh komutasında büyük bir Türkmen takviyesinin gelişinden sonra, Suriyeli kuvvetler, vezirin bertaraf edilmesini ön plana almış ve bu nedenle Fatimî hanedanının tasfiyesi ertelenmiştir. İki Suriyeli emîr Salâhüddin ile İzzü'd-din tarafından esir edildikten sonra Şâver öldürülmüş³⁵⁹ ve Şirkuh, onun halefi olarak tanınmıştır³⁶⁰. Burada Şirkuh, bir veziri öldüren kişinin doğrudan onun halefi

³⁵⁶ İbnü'l-Ezrak, Meyyâfârikîn, 160; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 95

³⁵⁷ A.g.e., 96 vd.

³⁵⁸ Elisséeff, Nur ad-din, 612

³⁵⁹ Ebû Şame, er-Ravzateyn, I, 156

³⁶⁰ İbnü'l-Ezrak, Meyyâfârikîn, 164; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 99-101; Ebû Şame, er-Ravzateyn, I, 154

olarak tanınacağı geleneğini izlemiştir³⁶¹. Aynı yıl ölen Şirkuh'un³⁶² yerine Salâhüddin, halefi olarak tayin edilmiştir³⁶³.

3. Salâhüddin'in, Şirkuh'un Yerine Geçmesi

Salâhüddin, önceleri Mısır devletinin veziri olarak göreve başlamaya razı olmamış, fakat halife el-Adid ile diğer ordu kumandanları tarafından uygulanan baskı sonucu bu göreve başlamıştır³⁶⁴. Nil kıyısındaki ülkenin veziri olma şerefine eriştikten sonra bile Salâhüddin, Mısır'ın gerçek hâkimi değil, fakat Nureddin'in temsilcisi olarak hareket etmekte, bütün faaliyetlerini atabeğin adına yürütmekteydi.

Sert hayat tarzından dolayı Salâhüddin, dünyevî eğlence ve şarab içmeye ilişkin yasaklardan yana olan ve Mısır hiyerarşisinde önemli konuma sahip olan bilim adamlarının desteğini kazanmayı da becererek, sözde sahibi olduğu Sünnî İslâm'ın savunucusu rolünü onaylatmak isteğini belirginleştirmiştir. Bu destek, ayrıca, ileride Mısır'ın hükümdarı olmak isteyen Salâhüddin'in planlarının gerçekleştirilmesinde bir adım olarak da nitelendirilebilir.

1170 yılında Haçlılar, Dımyat'ı kuşatmışlar³⁶⁵, Kahire'ye doğru yavaş yavaş ilerlemek amacıyla, muhtemelen fethedilmesinden sonra bir üs olarak kullanmak üzere burada Avrupa'dan yardım kuvvetleri yanı sıra silah ve para gönderilmesini beklemekteydi. Bunun üzerine Salâhüddin de Nureddin'e yardım kuvvetlerinin gönderilmesini isteyen bir mektup yazar. Atabeg bu talebi derhal olumlu bir şekilde cevaplandırır. Hristiyan tarafında çeşitli gruplar arasında ortaya çıkan bazı anlaşmazlıklar çözülemediğinden, savaş Müslümanların lehine sonuçlanmış ve şehri yaklaşık 50 gün boyunca kuşattıktan sonra Haçlılar geri çekilmiştir³⁶⁶. Elisséeff'e göre³⁶⁷, Salâhüddin tarafından Haçlılara belirli bir miktar para ödenmesinin bu meselenin sonuçlanmasında etkisi olmuştur.

³⁶¹ Elisséeff, Nur ad-din, 637

³⁶² İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 101; Ebû Şame, er-Ravzateyn, I, 160

³⁶³ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 102

³⁶⁴ Elisséeff, Nur ad-din, 639

³⁶⁵ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 105'de yıl olarak, 1169'u zikretmektedir

³⁶⁶ A.g.e., 106 vd.

³⁶⁷ Elisséeff, Nur ad-din, 649

a) Salâhüddin tarafından Saray İsyanı'nın Hazırlanması

1170 yılında Salâhüddin, Mısır'da görev yapan bütün Şîî kadıları azledip, yerlerine Suriye'den getirilmiş olan Şafîî mezhebine mensup kadıları tayin etmiştir. Nureddin, ezanın değiştirilmesine dair de emir vermiş, fakat Salâhüddin bir süre daha Şîî ezanına (hayy alâ hayri'l-amel, "haydi en iyi iş (çalışma) yapmaya" ilavesiyle) devam edilmesini tercih etmiştir³⁶⁸. Nureddin, ayrıca, Fatimî halifesi el-Adid'in isminin hutbede zikredilmesini yasaklamış, onun yerine, Abbasî halifesinin isminin okunmasını istemiştir. Salâhüddin, Nureddin'in emirlerini önceleri tereddüt ile yerine getirmiş, bundan dolayı da Nureddin, emirlerinin yerine getirilmesi konusu üzerinde daha ısrarlı olmuştur. Nureddin, muhtemelen, Salâhüddin'in bağımsızlığı düşünüp Mısır'a hâkim olmaya çalıştığını farketmiştir³⁶⁹. Sonunda ezanın değiştirilmesi gerçekleşmiş ve ülkenin her yerinde hutbe, Abbasî halifesi el-Mustadî Bi-emrillah'ın adına okunmuştur. Bu değişimin, halk arasında ve saray çevresinde hiçbir itiraz ile karşılanmadığının hemen hemen bütün kaynaklarda vurgulanması ilginçtir. Buradan, Şîî inancının (yalnız İsmailî mezhebinin değil, herhangi bir Şîî inancının) Mısır halkında derin bir şekilde kökleşmemiş olduğu ve herhangi başka bir inançla her zaman bastırılabilceği anlaşılmaktadır. Bu nedenle, burada gerçek bir saray isyanından bahsetmek bile güçtür. Heterodoks inancından çıkıp ortodoks inancına girmenin, Mısır'da hiçbir sarsıntı yaratmadan vukubulduğunu belirtmeliyiz.

b) Son Fatimî Halifesi el-Adid'in, Azledilmesi

Ebû Şame'nin eserinde, Nureddin tarafından Fatimî halifesi el-Adid'e bir mektup gönderildiğine dair bilgi verilmektedir. Bu mektupta Nureddin, o devirde Dımyat'ı kuşatan Haçlıları Mısır topraklarından kovmasını halifeye emretmiştir³⁷⁰. Fakat daha önce gördüğümüz gibi halife, saray ve kendi halkı üzerinde etkisini hemen hemen tamamen kaybetmiş durumdaydı. Son Fatimî

³⁶⁸ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 110-1; Cahen, Chronique syrienne, 139'da verilen bilgiye göre, ertesi yıla kadar

³⁶⁹ Elisséeff, Nur ad-din, 667

³⁷⁰ Ebû Şame, er-Ravzateyn, I, 180 vd.

halifesinin ordu kuvvetlerine otoritesini kabul ettirme ve bu şekilde Nureddin tarafından verilen emirleri yerine getirme konusundaki son başarısızlığı, onun bertaraf edilmesine yol açan diğer bir faktör olarak görülmelidir.

İbnü'l-Esir'e göre, Kuzey-Afrika'da 260 yıldan fazla hâkimiyetini sürdüren Fatimî sülâlesinin son halifesi el-Adid, 1171 yılının Eylül ayında öldüğü zaman, hilâfetinin sona erdiğinden haberi bile yoktu. Belki bu, son halifenin bir süredir hasta olmasından kaynaklanmaktaydı; ancak kaynaklar, bu hastalık hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedir. Ayrıca halife, sülâlesinin sona erdiğini ve bunun sonucunda bütün Afrika'da İsmailî hareketinin bertaraf edildiğini de öğrenememiştir³⁷¹.

c) Nureddin'in Mısır'ı Yeniden Sünnî Mezhebine Sokması

Cahen'e göre, Haçlı ve Bizans kuvvetleri arasında Mısır'ın fethine ilişkin bir anlaşma yapılmıştır³⁷². Grousset tarafından aynı iddia

"Bizans imparatoru, Amaury tarafından düzenlenen son Mısır seferini büyük bir ilgi ile takip etmiştir. Bizans, bu ülkenin fethedilmesinin Hristiyanlar bakımından en kolay gerçekleştirilecek şey olduğunu düşünmüştür. Bu inançla 1168 yılından beri Bizans, Kudüs kralına, ortak bir seferin düzenlenmesini teklif etmekteydi. Manuel Komnenus'un isteği üzere Amaury, Guillaume de Tyr'ı bu konuyu görüşmek üzere Constantinopel sarayına göndermiştir. Delta'nın fethedilmesini ele almak için, ertesi yıl Bizans kuvvetlerinin Kudüs kralının kuvvetleriyle işbirliği yapacakları ilân edilmiştir"³⁷³

biçiminde açıklanmaktadır. Fatimî devletinin çöküşüne yol açan bütün olayların değerlendirilmesinden sonra Grousset bile, "Mısır, Nureddin'in Suriyeli Müslüman beyliğinin bir kısmı, ya da Haçlı kuvvetlerinin koruması

³⁷¹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 111

³⁷² Cahen, Syrie, 412

³⁷³ Grousset, Histoire, 287

altındaki küçük bir devlet olarak mı görülmektedir" ?³⁷⁴ diye sormaktadır. Büyük bir ihtimalde bir "Suriyeli-Hıristiyan karma devletin" oluşturulması düşünülmüş, ne var ki bundan doğan tek sonuç, Nureddin ve Kudüs Krallığının 1164-71 yılları arasında Mısır hâkimiyeti konusunda birbirleriyle sürekli çatışma içinde bulunmaları olmuştur³⁷⁵. Öte yanda kaynaklar Reşîdüddin Sinan liderliğinde tekrar güç kazanan Suriye'deki İsmailîler ile Amaury arasında yapılan karşılıklı anlaşmalardan da söz etmektedirler.

Rowe'nin makalesinde de ortak hedeflere varmak amacıyla 1159 yılında Bizans ve Haçlı kuvvetleri arasında hâlâ bir yaklaşım olduğunu görüyoruz. Bu çabaların hedefi, adigeçen kuvvetler arasında Mısır ülkesinin bölünmesi idi³⁷⁶. Fakat görüldüğü gibi sonuçta, başarılı neticeye ulaşılamamıştır.

1071 yılından sonra Fatimîler, daima, Selçuklu kuvvetlerinin Suriye ve Mısır'dan uzaklaştırılmasına çalışmışlardır. Aynı şekilde, Fatimîler, Avrupa devletleriyle kurulmuş olan ticarî ilişkilerin muhafaza edilmesini de istemişlerdir. Filistin bölgesi onlar için stratejik sebeplerden dolayı önem taşıyan bir yer idi. Nizarî bölünmesinin ortaya çıkmasından sonra Fatimîler, Filistin bölgesindeki hâkimiyeti kaybetmiş ve bu nedenle bölge sonradan Haçlı kuvvetleri tarafından istilâ edilmiştir. 1098 yılında vukubulan Antakya kuşatması sırasında Fatimîler, Haçlılarla bir anlaşmaya varmaya razı olmuşlardır. Bu yolla, Suriye'nin bölünmesi ve Selçuklu kuvvetlerinin zayıflatılması amaçlanmıştır³⁷⁷. Fakat bu plandan ortaya çıkan tek sonuç, Filistin bölgesini Haçlı kuvvetlerine açmak ve onları bölgeyi istilâ etmeye teşvik etmek olmuştur³⁷⁸.

Kendisi için sürekli bir tehdit oluşturan Fatimî sülâlesinin sonunu öğrenen Abbasî halifesi, Nureddin ve Salâhüddin'e hil'at ve armağanlar göndermiştir. Sünnî mezhebinin yayılması ve İslâm dünyasında tekrar güçlendirilmesiyle görevlendirilen Nureddin'in sayesinde bu görev, başarılı bir şekilde sonuçlanmış³⁷⁹; Salâhüddin ise Mısır'ın valiliğiyle ödüllendirilmiştir.

³⁷⁴ Grousset, *Epopée*, 195 vd.

³⁷⁵ Dajani-Shakeel, *Diplomatic Relations*, 201

³⁷⁶ Rowe, *Jerusalem Crusade*, 115

³⁷⁷ Dajani-Shakeel, *Diplomatic Relations*, 192-5

³⁷⁸ Ehrenkreutz, *Fatimids*, 69-72

³⁷⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 111-2

Salâhüddin'in ikinci önemli hedefi³⁸⁰, Suriye'nin birleştirilmesi idi. Çünkü böyle bir plan gerçekleştirilmiş olursa, Salâhüddin ile Nureddin'in Haçlılara karşı yaptığı mücadele (cihad) daha iyi bir sonuç getirirdi³⁸¹.

1174 yılında Nureddin Mahmud b. Zengi ölünce, kurduğu birlik dağılma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Salâhüddin idarecilik ve askerlikteki üstün maharetiyle, bir taraftan Haçlılarla savaşırken bir taraftan da Nureddin'in kurduğu birliği yeniden tesis etmekle uğraştı. 1186 yılı başlarında Musul'un Salâhüddin'in hâkimiyetini tanımasıyla Haçlılara karşı kurulan İslâm birliği tamamlanmıştır³⁸².

³⁸⁰ Bununla ilgili bkz. Gibb, Arabic Sources, 61 vd

³⁸¹ Halm, Ayyubiden, 202

³⁸² Şeşen, Hittin, 427

SONUÇLAR

Kuzey-Afrika'da Fatimî sülâlesinin varlığı ve bunun açıklanması, her zaman kolay olmayan birkaç nedene dayanan tarihi bir gerçektir. Sülâlenin daima haklı olduklarını iddia ettikleri temel varolma nedenlerinin ilki, şüpheli de olsa, halifelerinin nesebidir³⁸³. Birçok tarihî Orta-Çağ kaynaklarına göre, ilk Fatimî halifesi Ubeydullah yalnız Kuzey-Afrika'da hâkimiyeti ele geçirdikten sonra kendi nesebinin Ali ile Fatıma'ya dayandığını söylemektedir; fakat Makrizî'ye göre bu, Orta-Çağ tarihçilerinin bir iftirasıdır³⁸⁴.

Çoğu Arap olan çağdaş tarihçilere göre (istisna olarak bkz. Hasan³⁸⁵), İsmailî fırkasının gerçek kurucusu olan Meymun b. el-Kaddâh aynı zamanda Fatimî nesebinin atası olarak görülmektedir³⁸⁶. Buna karşı, VIII. yüzyılda Irak'ta yaşayan Meymun b. el-Kaddâh ve oğlu Abdullah'ın Şîî mezhebinin önde gelen mensupları oldukları ve bu nedenle bir yüzyıl sonra ortaya çıkan İsmailî mezhebinin ilk kurucuları olamayacakları, kronolojik tespit ile Halm tarafından açıkça gösterilmiştir³⁸⁷. Fakat her şeye rağmen Meymun ve halefleri İsmailî düşüncesine teorik bir başlangıç yaparak bu şekilde İsmailî hareketine yol göstermiş olabilirler. Abbasî halifeleri tarafından Fatimî nesebinin sahte olduğunu açıklayan 1010/11 yılındaki birinci ve 1051 yılındaki ikinci resmî açıklamanın nedeni olan ve Fatimîler tarafından ileri sürülen nesep iddiaları, Lewis tarafından bazı kaynaklara dayanılarak 'manevi atalık ve mütevellî imamlık' kavramları ile açıklanmaya çalışılmıştır³⁸⁸. Bu kavramlar çerçevesinde Lewis, 'iki-imam' kuramını savunmaktadır. Ali sülâlesinin bir fûruu olan gerçek "imam el-mustakarr"'ın uygun ortamda kimliğini açıklaması ve iktidarı ele geçirmesine kadar, Kaddâhî sülâlesinin bir fûruu olan "imam el-mustavda", "imam el-mustakarr"'ın yerine onu bütün dinî ve dünyevî meselelerde temsil etmektedir.³⁸⁹ Lewis, bu kavramları (ve

³⁸³ İbn Malik'e göre, onlar 'mechûlu'n-nesep'; bkz. İbn Malik, Keşf, 6; İbn Zafir'e göre, Fatimîlerin aslı Yahudî menş'eine dayanmaktadır; Wüstenfeld, Geschichte, 8

³⁸⁴ Makrizî, İttiâz, 34; bu soruna dair ayrıca bkz. Nagel, İsmailiya, 49 vd.

³⁸⁵ Hasan, el-Mu'izz, 140; burada yazar, ilk dört halifenin nesebinin tarihsel doğruluğuna dair söz etmektedir

³⁸⁶ Hasan, Fatimîler, 82-5, 102 vd.

³⁸⁷ Halm, Mahdi, 18; bununla ilgili de bkz. Stern, İsmailism, 20-4

³⁸⁸ Lewis, Origins, 72 : "The key to the problem of the Fatimid genealogy may be found in the doctrines of spiritual fatherhood and trustee imamate".

³⁸⁹ A.g.e., 50-4

özellikle 'imam' kavramı³⁹⁰) yorumlayarak Fatimî nesebinin meselelerini çözüp şüpheleri ortadan kaldırmaktadır. Hodgson ise, eserinde³⁹¹ doğrudan Ali'nin şahsiyeti ile herhangi bir bağı olmayan bir imamlığın varolmasının mümkün olup olmadığı konusunda şüphelerini dile getirmektedir.

İsmailî³⁹² hareketi, İslâm döneminden önce varolan İran asıllı bir modeli takip etmektedir. Bu harekette "Mehdi"'nin rolü (kimi araştırmacılar, "Mehdi" fikrinin İran kökenli oluşuna ve bu fikrin ilk ortaya çıktığı yer olan İsfahan'ın, çok kez Arap olan Abbasîleri devirmeye çalışan ve İran hanedanlarının doğduğu yer olduğuna dikkat çekmektedirler), birçok eleştirinin hedefi olmuştur. İsmailî mezhebinin doktrinlerine göre "Mehdi" denilen kişi, yeni bir kutsal din getirmemekte, fakat İslâmı asıl durumuna geri götürmektedir. Bu düşünce gereğince, İslâm dininin hukuku (şeri'at) da fonksiyonunu ve geçerliliğini kaybederek ortadan kalkmaktadır.

Yeni inancın yayılması için, İslâm dünyasının sınır bölgeleri seçilmiş, Sünnî İslâm ile Sünnî olmayan, ya da bu mezhep ile yalnızca yüzeysel bir bağı olan gruplar arasında etkili bir propaganda yapılmıştır³⁹³. Hareketin ilk başlatıldığı andan itibaren, özellikle iki bölge, propaganda bakımından özel bir önem kazanmıştır : birincisi, Hazar Denizi kıyısındaki Deylem eyaleti, diğeri, Güney-Irak bataklığı (Sevad)³⁹⁴. Ayrıca Körfez Sahili (Umman) ve Yemen de önemli propaganda merkezleri olmuştur³⁹⁵. Bosworth, 1035 yılı gibi erken bir zamanda Gazne'de, Fatimîler tarafından gönderilen bir dâînin ortaya çıktığını bildirmektedir; fakat haklı olduğunu iddia ettiği imam-halifenin temsilcisi olduğu yeterince inandırıcı bulunmadığı için, adigeçen dâî, daha sonra Gazneliler tarafından idam edilmiştir³⁹⁶. Ivanow'a göre, hem Kuzey-Afrika'da hem de Irak'ta yaşayan halk, hükümdar tarafından baskı altında tutulduğundan, dâîler büyük başarı elde edebilmişlerdir³⁹⁷. İsmailî inancını yaymak üzere yapılan bu propaganda faaliyetleri, birçok defa, Horasan'da

³⁹⁰ Bu soruna dair bkz. Madelung, *Imamat*, 43-50

³⁹¹ Hodgson, *Order*, 152

³⁹² Kimi tarihçilere göre İsmâîliler, ateistlerden başka bir şey değildir ! Bununla ilgili bkz. Laoust, *Classifications*, 381; Lane-Poole, *History of Egypt*, 75

³⁹³ Halm, *Mahdi*, 30

³⁹⁴ İsmâîlilerden önce bu bölgedeki Şîî faaliyetleri için bkz. Goldziher, *Streitschrift*, 4-5

³⁹⁵ Halm, *Mahdi*, 38

³⁹⁶ Bosworth, *Ghaznevids*, 195

³⁹⁷ Ivanow, *Organisation*, 2-3

başlatılan ve Emevî devletinin çöküşüne yol açan Abbasî propagandasına³⁹⁸ benzetilmiştir. Nitekim Horasan'daki Abbasî misyonuna katılanlar da 'dâî' ünvanını kullanmışlardır³⁹⁹. Fatimî devleti özellikle ilk dönemde elde ettiği Kuzey-Afrika'daki büyük başarılarını, yalnız imamın emirlerine bağlı olan ve bunun dışında bağımsız hareket eden dâîlerin faaliyetlerine borçludur. Bu şekilde dâîler, meseleleri kendi yorumlarına göre çözerek halifenin yanında belli ölçüde dinî otorite sahibi olarak⁴⁰⁰ görülebilmektedirler.

İsmailî hareketinin başlangıcından itibaren bölünmeler de ortaya çıkmaktadır. İlk olarak, 900 yılı civarında vukubulan bölünmede, Karmatîler⁴⁰¹ İsmailî hareketinden ayrıldılar. Harekete adını veren Ca'fer b. Sadık'ın torunu, Muhammed b. İsmail'in varlığına veya kaybına (gizlenmesine) ilişkin sorunlar bu bölünmenin nedeni olmuştur. Muhammed b. İsmail, dünyanın sonunda gelecek olan Mehdi olarak görülmüştür⁴⁰². Bu Mehdi kavramı baştan beri, çeşitli gruplar arasında çıkan tartışma ve uyuşmazlıklarının sebebi olmuştur⁴⁰³. Fakat İsmailî hareketinde daha başka bölünmeler de ortaya çıkmıştır : 8. halife el-Mustansır'ın ölümünden sonra halefine dair bir uyuşmazlık baş göstermiştir. el-Mustansır'ın büyük oğlu Nizar, halifelik iddiasında bulunmuş, fakat küçük oğul el-Musta'li, vezir el-Efdal sayesinde halifeliği almıştır⁴⁰⁴. Fatimî devletinin ikinci yarısında bu devlete hâkim olan güçlü vezirler, muhtemelen Mâverdî'nin kitabındaki vezir tipini kendilerine örnek almışlardır. el-Amir'in öldürülmesinin ardından (bu suikast da Nizar'ın taraftarlarınca gerçekleştirilmiştir⁴⁰⁵) gizlenen oğul et-Tayyib, Yemen'deki İsmailî fırkasının mensupları tarafından halife olarak tanınmış, Mısır'da ise el-Amir'in kuzeni el-Hâfız hâkimiyeti ele almıştır⁴⁰⁶. Bu hâkimiyet önceleri ciddi bir dirençle karşılaşmış ve 4. halife Ali'nin de Muhammed'in kuzeni olduğu gerekçesiyle savunulmuştur. Bu gerçek, zaman zaman kutsal olan imamlığın da dünyevî ve siyasî gereklere göre yorumlanabileceğini açıkça

³⁹⁸ Hodgson, Early Shia, 1

³⁹⁹ Casanova, Doctrine, 126

⁴⁰⁰ Ivanow, Organisation, 6-8

⁴⁰¹ Karmatîler ve Bâtınîler hakkında bkz. Günaltay, İslâm Dünyası, 73-5

⁴⁰² Halm, Mahdi, 64

⁴⁰³ A.g.e., 144-5; burada, Ubeydullah'ın konumuna ilişkin olan şüpheler ve bu şüphelerden dolayı ortaya çıkan komplo, ayrıca bu meseledeki Ebû Abdullah eş-Şiî'nin rolü hakkında bilgi verilmektedir

⁴⁰⁴ Bu sorun ve kaynaklarına dair bkz. Lewis, Sources, 480 vd.

⁴⁰⁵ Stern, Succession, 194

⁴⁰⁶ el-Amir'in öldürülmesini takip eden olaylar için bkz. İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 332, 335

göstermektedir. Bu sıralarda Fatimî devletinin sınırları Mısır'a geri çekilmiş bulunmaktadır. Stern⁴⁰⁷, bu güçsüzlüğü Fatimî devletinin sonu olarak yorumlamaktadır. Çünkü o devirde Şîî olan, fakat İsmailî mezhebine bağlı olmamakla birlikte siyasî gücü elinde bulunduran vezir, yeni halife el-Hâfız'ı hapsedmiştir. Ancak sonradan el-Hâfız iktidarı yeniden ele geçirmekte başarılı olmuştur⁴⁰⁸. Böylece Fatimî sülâlesi, önceleri el koyduğu bölgelerin çoğunda hâkimiyetini kaybetmiştir. Abbasî halifesi de İsmailî inancını terk ettirmeye çalışan dâîler göndermiştir. Bunların sonucu olarak Fatimîler, 1040 yılından sonra, Kuzey-Afrika'daki toprakların çoğunu kaybetmektedirler⁴⁰⁹.

Ortak inançlarına rağmen Fatimî ve Büveyhî sülâleleri siyasî alanda düşman idiler. Bu nedenle Fatimî devleti hiçbir zaman Büveyhîler tarafından gerçek bir şekilde desteklenmemiştir. Ancak Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in Abbasî halifesini destekleyen etkisini önlemek için zaman zaman iki taraf arasında küçük boyutlarda yakınlaşmalar görülmüştür. Fatimî ve Büveyhîler arasında elçilik yapan el-Müeyyed'in rolünün büyük önemi Klemm'in eserinde açıkça ortaya konmuştur. Fakat el-Müeyyed, hiçbir sonuç elde edememiş ve böylece sonraki yüzyıllarda bütün İslâm dünyasında Şîî inancı bir kez daha bastırılmıştır. 1048 yılına kadar Kuzey-Afrika'yı Fatimîler adına yöneten Sinhace Berberî kabilesi⁴¹⁰ ve diğer Kutame kabilelerinde Şîî inancının ilerlemesine yardım eden kurumlaşmanın olmaması, Fatimîlerin Mısır'da yerleşmelerinden sonra Şîî inancının Kuzey-Afrika'da zayıflamasına yol açan ayrı bir nedendir.

Mısır'ın fethedilmesi, Fatimîlerin bütün İslâm dünyasını Şîî inancına tâbi kılmak amacının doğal bir sonucudur. Kâfûr'un ölmesi ve İhşidî⁴¹¹ hâkimiyetinin sona ermesinden sonra Mısır'da otorite boşluğu ortaya çıkmıştır. Abbasî halifesi de güçsüz bir kişi olduğundan Mısır'a yeni bir vali göndererek boşluğu dolduramamış ve böylece Fatimîler tarafından Nil nehri kıyısındaki ülkenin fethedilmesi kolaylaşmıştır⁴¹². Ülkenin doğal kaynaklarının

⁴⁰⁷ Stern, Succession, 204-5

⁴⁰⁸ İbn Müeyyess, Ahbar, 74 vd.; el-Azimî, Tarih, Türkçe terc., 58

⁴⁰⁹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII, 39

⁴¹⁰ Hasan, Fatimîler, 111

⁴¹¹ EI 2, "İkhshidids" mad.

⁴¹² Makrizî, el-Mevâiz, III, 27; Makrizî, Kâfûr'un ölümünden sonra hiç kimsenin Mısır'da hükümdar olmak için kabiliyetli olmadığını söylemektedir

zenginliği de stratejik açıdan fethiye yol açan diğeri bir sebep olabilmektedir⁴¹³. Hem Fatimîler hem de Karmatîler tarafından amaçlanan Abbasî halifesinin bertaraf edilmesinin⁴¹⁴, uzak olan Kuzey-Afrika yerine Abbasî halifesinin ötopraklarına daha yakın olan Mısır'dan muhtemelen daha kolay olacağı düşünülmüştür⁴¹⁵. Sözü edilen dönemde, 150 yıldan fazla Halep ve Musul bölgelerine hükmeden Hamdanîler'in ve bölgede yer alan diğeri küçük Arab beyliklerinin etkilerinden dolayı, Abbasî halifesi güçsüz bir duruma düşmüş bulunmaktaydı⁴¹⁶.

Hasan tarafından öne sürülen düşüncelere⁴¹⁷ göre Mısırlılar, Şîî mezhebinin mensupları olarak görülemezler; ona göre Mısırlılar için Abbasî sülâlesinden gelen Fatîma ile Ali'yi kutsallaştırmak neredeyse tek amaç olmuştur. Mısır'da Fatimî sülâlesinin yükselişi ve üstünlüğü de bu inançla açıklanabilir⁴¹⁸. Dolayısıyla Mısırlılar, ayrı bir inanca sahip olmalarına rağmen Fatimî hükümdarlarına bu gerekçeyle tahammül etmek zorunda kalmışlardır. Belki de Mısırlılar, Fatimîlerden kendi sosyal ve siyasî durumlarının iyileştirilmesini beklemişlerdir. Fatimî kumandanı Cevher, Abbasî hâkimiyetini bertaraf etmeyi ve ayrıca değişik usullere göre yapılan dinî törenlere izin vermeyi vaatetmiştir⁴¹⁹. Bu vaad, el-Hâkim zamanına kadar en yüksek ve önemli hükümet görevlerinde bulunan Hristiyanlar için de geçerli olmuştur. Fatimî devleti tarafından uygulanan din siyaseti, May'ın eserinde ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. May, bağışlar ve diğeri destek faaliyetleri yoluyla insanların İsmailî mezhebine dönmelerini incelemiştir. Eğitim görenlere burslar yoluyla destek olunmasını da ihtiva eden bu tedbirler, öğrencilerin gündelik yaşamın zorluklarından uzak kendilerini eğitimlerine ve kitaplarına adanmalarına da imkan vermiştir⁴²⁰. Ayrıca bütün öğrencilere, inananlardan ve özellikle İsmailî mezhebine yeni dönüş yapanlardan toplanan propaganda

⁴¹³ Hasan, el-Mu'izz, 69

⁴¹⁴ A.g.e., 73-5; bütün farklılıklara rağmen Fatimîler ve Karmatîlerin amacını aynı olduğu, bunun yani Abbasî halifesine karşı yapılan mücadele, olduğunu söylenebilmektedir; fakat krş. Hamdani, Considerations, 388-91

⁴¹⁵ Hasan, Fatimîler, 156; Hasan, el-Mu'izz, 90

⁴¹⁶ A.g.e., 77

⁴¹⁷ A.g.e., 80 vd.

⁴¹⁸ A.g.e., 139; bu soruna dair ayrıca bkz. el-Eş'arî, Makâlât, 74 vd.

⁴¹⁹ İlk dört Fatimî halifesi, Hristiyan ve Yahudilere tamamen din özgürlüğünü sağlamışlardır; bkz.

Halm, Fatimiden, 172

⁴²⁰ Hasan, el-Mu'izz, 170-2

vergisinin bir kısmı verilmiş, bayramlar⁴²¹ ve benzer günlerde onlara bedava yemek dağıtılmıştır⁴²². 1004/05 yılında halife el-Hâkim Hristiyan halka ve muhtemelen Hristiyan olan yüksek hükümet görevlilerine, yalnız yüzeysel bir şekilde ve bazı menfaatler elde etmek için olmasına rağmen, bir güvence belgesi (aman) vermiştir⁴²³. Böylece, halkın büyük bir kısmı sözü edilen tedbirler yoluyla ikna edilerek İsmailî mezhebine çekilmiştir.

Abbasî halifesine karşı⁴²⁴ Fatimî devletini korumak için gereken başka bir olay, Suriye ve Filistin bölgelerinin fethedilmesi idi. Aynı zamanda, Fatimîler tarafından düşünülen Bizans'ın fethinden önce, Bağdat'ın fethedilmesinin şart olduğu da anlaşılmaktadır⁴²⁵. Fatimî hâkimiyetini bertaraf etmek amacıyla zaman zaman Suriye topraklarında küçük isyanlar olmuş, fakat XI. yy'ın sonuna doğru bu bölgede gerçekleşen Türk yerleşimine kadar bu isyanlar her defasında bastırılmıştır. Hasan'ın düşüncelerine göre⁴²⁶ bu isyanların çoğu, İspanya'da hükümdar olan Emevî halifesi III. Abdurrahman'ın taraftarları tarafından teşvik edilmiştir. Bu halife, Fatimîlere karşı sürdürdüğü mücadelede yalnız mezhep farkından doğan sebeplerden değil, aynı zamanda Fatimîleri kendi rakibi olarak gördüğü için adından sıkça söz ettirmiştir⁴²⁷.

Tarafımızdan kullanılan bazı kaynaklara göre, Fatimî devletinin çöküşünde, üç önemli faktör rol oynamıştır : birincisi, el-Mustansır'ın (1036-94) hâkimiyeti sırasında başlayan ve sonra da devam eden iktidarın büyük ölçüde vezirlere verilmesidir. Ülkede ortaya çıkan isyanlara ve halkın gittikçe büyüyen memnuniyetsizliğine karşı güçsüz kalan el-Mustansır, 1074 yılında Akkâ valisi Bedrûlcemalî'yi çağırmaya ve ona vezir ünvanı ile bütün iktidarı vermeye mecbur kalmıştır. Kendi isteğine göre ülkeyi yöneten ve halifelerin bütün gücünü ellerinden alan Bedr'in oğlu el-Efdal, geniş imkânlar sağlayan bu görevi, kendisini takip eden bütün vezirler gibi, sonderecede kötüye kullanmıştır. al-Hamdani, "Letters of al-Mustansir" adlı makalesinde, Bedr'in hizmetlerinin el-Mustansır tarafından çok övüldüğünü ve onun oğlu el-Efdal'ın

⁴²¹ Fatimîlerin merasimler ve dini bayramları için bkz. Makrizî, el-Mevâiz, IV, 331-44

⁴²² May, Religionspolitik, 172

⁴²³ A.g.e., 199

⁴²⁴ Hamdani, Considerations, 391-2

⁴²⁵ Hasan, el-Mu'izz, 92 vd.

⁴²⁶ A.g.e., 98

⁴²⁷ Hasan, Fatimîler, 121

devletteki yüksek konumundan da aynı şekilde övgüyle bahsettiğini anlatmaktadır. Buna göre el-Mustansır, hutbede zikredilen kendi adının yanında el-Efdal'ın ve 'Emîrû'l-Cüyûş'un (yani Bedr) adlarının zikredilmesini Yemen hükümdarından talep etmiştir⁴²⁸. Başka bir mektubun özeti, el-Mustansır tarafından Bedr'in şahsiyetine gösterilen güveni yansıtmakta ve halifelik ile propaganda işleri de dahil olmak üzere bütün devlet meselelerinin ona bırakıldığını açıklamaktadır⁴²⁹.

Fatimî devletinin temellerini sarsan ikinci faktör, Haçlı seferleridir. Birkaç defa Mısır'ın fethini deneyen, fakat her zaman başarısız kalan Haçlılar, Mısır'ın yarımsız, dolayısıyla güçsüz kaldığı zamanı doğru yorumlamışlardır. Kudüs'ün kralı I. Amaury tarafından yapılan bazı girişimlerden dolayı son Fatimî halifesi el-Adid, yardım için Nureddin'e başvurmak zorunda kalmış, böylece kendi devletine son veren Nureddin ve sonradan Mısır'da hâkim olan Eyyubî güçlerine, ülkeyi fethetmek için bir sebep hazırlamıştır.

Birçok tarihçiye göre Fatimî devletinin çöküşüne yol açan üçüncü bir faktör, ülkeyi yönetmeyi imkânsız kılan ve siyasî istikrarsızlığa sebebiyet veren vezirlerin sık sık azledilmesi ve yenilerinin tayin edilmesidir. İsmailî imamlığının doktrininde, bir imam-halife tarafından yönetilen hiyerarşide vezirlik görevi hiçbir şekilde öngörülmuş değildir. Mâverdi'ye göre de vezirin görevleri dünyevî nitelikte olup⁴³⁰ belirli bir bölgenin, ya da devletin bütününün yönetilmesiyle sınırlıdır. Bundan anlaşılıyor ki kutsal imamlık fikri ile ilgisi olmayan ve yalnızca kendi iktidarlarını muhafaza etmekle ilgilenen güçlerin de Fatimî devletinin bünyesinde bulunması mümkün olmuştur.

Sonuna yaklaşırken, Fatimî devletinin yapısında yer alan bir başka önemli kuruma da bakmamız gerekmektedir. Bu kurum, yani divan, bünyesinde, herhangi bir sebeple ele alınan (burada çoğu zaman sebep, imam devletinin fetih veya zaferlerinin bildirilmesi idi) konularda yazışmalar yapmıştır. Ancak Fatimî döneminde, propaganda amacına uygun olan özel dilekçeler geliştirilmiştir. Zira daha önceki dönemlerde, ancak düz mektuplar yazılırdı. Çünkü propaganda hiyerarşisi, yeni yazışma örneklerini gerekli kılmıştır. el-Mustansır döneminde bir kurum olarak meydana getirilen

⁴²⁸ Hamdani, Letters, 314

⁴²⁹ A.g.e., 323

⁴³⁰ Bkz. Bowen, Seljuqid Viziers, 107

"Mecâlisü'l-hikme"'de, imam, kendisine şikâyetini sunmak isteyen her vatandaşa bir fırsat tanımış ve şikayetlerle ilgili görevlilerin uygulamak zorunda oldukları kararlar vermiştir⁴³¹. Böyle yazışmaların gönderilmesi ve bununla ilgili bir 'divan'ın kurulması ilk dönemlerde yalnızca Mısır'da görülmektedir⁴³². Björkmann'ın eserinde, bu konuda, hem erken, hem de geç döneme rastlayan birçok örnek bulunmaktadır. Bu konu ile ilgili ayrıca, Stern'in Fatimî belgelerine ilişkin makaleleri de fevkalade önemlidir.

Kalkaşandî bize, Fatimî belgelerine ilişkin yazılmış olan en değerli derlemelerden birisini bırakmıştır. "Subhü'l-Aşâ fî Sinâtü'l-inşâ" adlı eserinde yazar, değişik nedenlerle Fatimî divanı tarafından yazılan asıl belgeler hakkında bilgi vermektedir. Bu belgelerin en önemli olanlarından burada bahsetmek istiyoruz : 367/977 yılında 5. Fatimî halifesi el-Aziz'in Karmatîlere karşı kazandığı zaferle ilgili belge, el-Aziz'in adına yazılmıştır⁴³³. el-Amir'in tahta çıkmasına ilişkin, İbnü'l-Seyrafi tarafından yazılan birinci ve aynı nedenle Mısır eyalet valilerine gönderilen ikinci belgeler⁴³⁴ ise el-Şeyyâl'in eserinde de ayrıca incelenmiştir. el-Şeyyâl, Fatimîlerin yazışmalarından bazılarını ayrıntılı bir şekilde incelemiş ve bize Fatimî yazışmalarının türleri ve amaçları hakkında bilgi veren çok faydalı bir araştırma yapmıştır. Eserinde, el-Amir'in tahta çıkmasını haklı kılan ve Nizar ya da taraftarları tarafından halifeliğine yapılan iddiaları inkâr eden "hidâyet el-Amirîye"'nin meşruluğunu tartışmaktadır⁴³⁵. Kalkaşandî tarafından derlenen başka bir ciltte, İslâm ülkelerinde başarılı olan Fatimî propagandası ile ilgili bir kutlama mesajı bulunmaktadır⁴³⁶. Şirkuh'un, el-Adid'in veziri olarak tayin edilmesi de belgelenmiştir⁴³⁷. Bu belge, el-Şeyyâl tarafından da ayrıca incelenmiştir⁴³⁸. Kalkaşandî'nin sunduğu başka bir örnek belge ise, peygamberin ailesinin Ali kolunun erdemleri ve bu koldan gelenlerin üstünlüğü hakkında bilgi vermektedir⁴³⁹. Kalkaşandî aynı zamanda, kendi derlemesine bir örnek

⁴³¹ Stern, Three Petitions, 189

⁴³² A.g.e., 186-7

⁴³³ Kalkaşandî, Subh, VI, 433

⁴³⁴ A.g.e., VIII, 237, 239

⁴³⁵ el-Şeyyâl, Mecmua, belge 4, 203 vd.

⁴³⁶ Kalkaşandî, Subh, IX, 18-20

⁴³⁷ A.g.e., X, 80

⁴³⁸ el-Şeyyâl, Mecmua, sicil no. 20, 381-97, sicil no. 21, 399-401

⁴³⁹ Kalkaşandî, Subh, X, 397-401

oluşturan ve Fatimî zaferlerinden söz eden 'mevâdü'l-beyân' adlı metinden bazı örnek yazışmaları da sunmaktadır. Kalkaşandî'nin yollama yaptığı belgelerden biri, devlet-din ilişkilerine değinmektedir⁴⁴⁰.

Yukarıdaki fikir ve düşünceleri özetlemek gerekirse, Fatimî devletinin çöküşüne sebebiyet veren nedenlerden birisi, Anadolu'ya ilerleyen Haçlı seferleri ve Haçlılar'ın Orta-Doğu'daki siyasi durumu etkileyen faaliyetleridir. Haçlı seferleri, Türklerin Irak ve Anadolu'da yerleşmeleri ile yakından bağlantılıdır. Haçlıların birinci ve en önemli amacı, Kudüs'ün Müslümanlardan geri alınması (o zamanlar Kudüs, Fatimîler ve Türkler - Artukoğulları - arasında sık sık el değiştirmekteydi) olmasına rağmen, bu amaç, kendiliğinden Türklere karşı olan bir mücadeleye dönüşmüş ve Fatimîler böylece ikinci plana düşmüştür. Arap tarihçiliği açısından Haçlı seferleri, ayrıntılı ve geniş bir şekilde belgelenmeyi gerektiren değere sahip olmayan bir olay olarak görülmüştür. Ne var ki her iki taraf da Haçlı seferlerini, tarafsız ve tarihî gerçekleri yansıtan bir şekilde ele almış değildir. Her iki taraf tarihi gerçekleri farklı bir şekilde yorumlamıştır. Araplar için Haçlı seferleri, 'cihat', yani inanmayanlara karşı sürdürülen herhangi bir mücadeleden farklı nitelikte değildir. Haçlılara karşı gösterilen aşağılamayı vurgulamak için Arap savaşçılar (aralarında en ünlü olan hatıralarını yazan Usame b. Munkiz'dir) eski Orta-Doğu kültürlerini yüceltmişlerdir⁴⁴¹. Merakından yazan, fakat aynı zamanda Batılı olan her şeyi reddeden Usame'nin tavrına zıt olarak kimi Haçlıları (örneğin Arapça öğrenmeye bile çalışan Guillaume de Tyre) görmekteyiz. Bu olay, sonraki yüzyıllarda Avrupa toplumlarının Doğu'ya yönelen merakının nedeni olabilmektedir. Gabrieli'ye göre⁴⁴² yalnızca İbnü'l-Esir, İslâmiyet ile Hristiyanlık arasındaki farkı görmüş ve bu şekilde Haçlı seferlerini Müslüman ülkelerinin tarihi için önemli bir faktör olarak yorumlamıştır.

Haçlı seferinden yola çıkıp, yukarıda söz edilen dönemlerden önce ve sonraki dönemlerde, Orta-Asya'dan Orta-Doğu'ya ilerleyen Türklerden tekrar bahsetmemiz gerekmektedir. Selçuklular, Mısır ve Afganistan dışında, bölgedeki bütün ülkelerde hâkimiyet kurmuşlardır. Vryonis, Anadolu'daki Türk

⁴⁴⁰ A.g.e., 434

⁴⁴¹ Gabrieli, *Arabic Historiography*, 98

⁴⁴² A.g.e., 103; İbnü'l-Esir, Haçlı seferlerini 'Batı ülkelerinin cihadı' olarak yorumlamaktadır

yerleşmesi ve buradan doğan ülkenin islamlaştırılması hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Ona göre, bu süreç içinde Türklerin gelenek ve örfleri yavaş bir şekilde ve 400 yıldan uzun bir dönemde eski Bizans geleneklerini ancak ve kısmen geriletebilmiştir. Yine de halk arasında eski gelenekler daha uzun bir zaman canlılığını sürdürmüştür⁴⁴³. Selçuklular, yerli halk ile fazla karışmamış olan sosyal bir tabaka olarak iktidarda idiler. Elbette bu durum, onlara karşı yönelen hareket ve faaliyetlere neden olmuştur. Böylece, Bağdat'taki Abbasi halifesinin hamisi rolünü üstlendikten ve Mısır'ı Fatimîlerin elinden almayı amaçlayan seferlerden sonra Türkler⁴⁴⁴ için yeni bir düşman doğmuştur : İsmailîye mezhebi ve sonradan bu mezhepten ayrılan Nizarî fırkasının müritleri. Bu fırka, ünlü kişilere ve özellikle ünlü Sünnî Selçuklu devlet adamlarına karşı suikastlarda bulunmuştur. Kendilerince 'cihat' denilen ve siyasî-dinî sebeplere dayanan bu olay ilk defa, Şii çevrelerinde ortaya çıkmaktadır⁴⁴⁵. Bu suikastlar yalnız kahramanlık olarak değil, İsmailî mezhebine karşı çıkan güçlü düşmanların bertaraf edilmesine yol açtığı için aynı zamanda haklı görülmüştür. 1090 yılında, Hazar Denizi kıyısındaki Alamut kalesindeki askerlerin İsmailî inancına girmesi ve kale kumandanının para karşılığı kaleyi terketmesi sağlandıktan sonra bu kaleyi fetheden (İsmailî fırkasından doğan) Nizarî fırkasının lideri Hasan-i Sabbah⁴⁴⁶, bu düşüncüyü geliştirmiştir. Böylece Hasan-i Sabbah, İsmailî fırkasının mensuplarına yeni ve rahat bir faaliyet alanı açmıştır. Bu olay, ayrıntılı bir şekilde Hodgson tarafından incelenmiştir. Hodgson, başlangıçta homojen bir İsmailî devleti kurmak için hiçbir teşebbüsün gösterilmediğini, fakat böyle bir devletin Selçuklu ve diğer Sünnî gruplar tarafından uygulanan baskıların sonucu olarak ortaya çıktığını vurgulamaktadır⁴⁴⁷. Nizarîler, çevrelerini korkutmaya hazır olan bir grup idi; bu korku, bir yandan Sünnî inançlılara karşı işlenen suikastlerden, öte yandan öngördükleri ve Orta-Doğu'daki diğer devletlerin çökmesine yol açabilecek ekonomik devrimden doğmaktadır⁴⁴⁸. Bunun yanı sıra, Nizarîlerin felsefe eğitimi aracılığıyla İslâm inancını çökertecek ve eski

⁴⁴³ Vryonis, Decline, 143-497

⁴⁴⁴ ve İslâm dünyasına, bkz. Köymen, Kuruluş, 125

⁴⁴⁵ Hodgson, Order, 82

⁴⁴⁶ Köymen, Selçuklu Devri, 211

⁴⁴⁷ Hodgson, Order, 110

⁴⁴⁸ Köymen, Selçuklu Devri, 218-9

İran dinlerine dönüşe yol açacak faaliyetlerde bulunmalarından da korkulmuştur⁴⁴⁹.

Herşeye rağmen Nizarî devleti, Müslüman bir devletin niteliklerini taşımaktadır. Bu yolla, otoritenin bir elde toplanması amaçlanmıştır. Devlet, kimi zaman siyasi⁴⁵⁰ ve kimi zaman da dinî (örneğin II.Hasan'ın döneminde şeri'at'ın bertaraf edilmesi ve dünyanın sonunun ilân edilmesi⁴⁵¹) izler taşımıştır. Fakat Nizarîler, her zaman dış dünyaya karşı olan bir grup olarak görülmüş ve mensupları arasındaki dayanışma çok kapsamlı bir şekilde geliştirilmiştir. Fırkanın yapısı ayrıntılı ve geniş bir şekilde Lewis ve Hodgson tarafından incelenmiştir. Bu bağlamda akıl, felsefî kuramları, imamın rolü vs. vurgulayan düşünceler ve kavramlar önemlidir. İsmailî mezhebini, onların kullandığı metot ile yenmek için çeşitli İslâm ülkelerinde de medreselerin kuruluşuna şahit olunmuştur. 1067 yılında Bağdat'ta açılan ve Şafiî mezhebi doktrinlerine göre, ders veren Nizamiye medresesi bunların ilkidir. Bu medresede, hükümet görevlisi statüsünde olan ve her ay belirli bir maaş alan hocalar çalışmışlar; medrese ayrıca, geliri muhtemelen öğrencilere dağıtılan çeşitli vakıf kaynaklarından faydalanmıştır⁴⁵². Nizamülmülk, bu medreseyi, muhtemelen, daha önce Kahire'de Fatimîler tarafından kurulmuş olan el-Ezher, ya da 1005 yılında el-Hâkim tarafından inşa ettirilen Dârü'l-hikme gibi propaganda merkezlerinin örneklerine göre kurmuştur⁴⁵³. Nizamiye medresesinde, el-Eşârî'ye göre din dersleri verilmiştir. Sünnîlere göre İsmailîler tarafından İslâm dinini çökertmek amacıyla kullanılan felsefe⁴⁵⁴ resmen yasaklanmıştır. İsmailîlerin İran'daki varlığı, 1256 yılında Hülagü tarafından fırkanın ortadan kaldırılması ve mensuplarının kovulmasına kadar devam etmiştir.

Salâhüddin'e karşı giriştikleri suikast teşebbüslerinden dolayı meşhur olan Reşîdüddin Sinan'ın liderlik ettiği Suriye'deki Haşîşîyyûn grubu, İran'daki İsmailî fırkasının bir kolu idi. Büyük bir ihtimalle, bu suikast teşebbüsleri, Salâhüddin'e karşı Haşîşîyyûn'den yardım talep eden Haleb'teki iktidar grubu

⁴⁴⁹ Hodgson, Order, 122

⁴⁵⁰ Örn. Abbâsî halifesi en-Nasır (1180-1225)'ın bu soruna yaklaşımı; bkz. Cahen, Mongol Invasions, 665-6

⁴⁵¹ Brett, Mim, 25

⁴⁵² Talas, Madrasa, 45

⁴⁵³ A.g.e., 14-18; Köymen, Selçuklu Devri, 207

⁴⁵⁴ Fyzee, Da'wa, 232-6

tarafından teşvik edilmiştir. Fakat 1176 yılında, Sinan ile Salâhüddin bir sulh antlaşmasına varmışlardır. Haçlı Conrad de Montferrat'a karşı gerçekleştirilen suikast, muhtemelen Salâhüddin tarafından teşvik edilip Haşîşîyyûn fırkası tarafından gerçekleştirilmiştir⁴⁵⁵.

Yukarıda sözü edilen dış baskılar, iç huzursuzluklar ve çeşitli faktörlerden kaynaklanan genel bir zayıflama, Fatimî devletinin 1171 yılında çöküşünün nedenleridir. Nureddin adına Mısır'da hâkimiyeti üstlenen Salâhüddin'in iktidarda olduğu dönemde, uzun zamandır beklenen, İslâm ülkelerinin Sünnî mezhebi altında birleştirilmesi sonunda gerçekleşmiştir. Fatimîlerin bertaraf edilmesinden sonra, İran'da 1501 yılında I. İsmail liderliğinde yeni bir Şîî devletinin doğmasına kadar, Orta-Doğu'da bağımsız bir Şîî devleti mevcut olmamıştır.

⁴⁵⁵ Lewis, Saladin, 244

KRONOLOJİ CETVELİ

- 760 Bâtînî fırkasının muhtemel kurucusu Ebû'l-Hattâb'ın ölümü.
- 868 el-Cezire'de (Musul'da) Hamdanîlerin ortaya çıkışı.
- 873 İsmailî hareketinin başlangıcı.
Ubeydullah el-Mehdî'nin Yemen'de doğumu.
- 874/75 Horasan'da Samânîlerin hâkimiyetinin başlangıcı.
- 893 Ebû Abdullah eş-Şiî'nin Kuzey-Afrika'daki propaganda faaliyetlerinin başlangıcı.
- 900 Suriye, Irak ve Yemen'de geniş İsmailî propaganda faaliyetlerinin ortaya çıkması.
Karmatîlerin Fatimîlerden ayrılması.
- 902 Ubeydullah'ın Suriye (Selemiye)'den kaçması.
- 902/3 Ağlebîlerin dâî Ebû Abdullah eş-Şiî'ye karşı savaşı.
- 910 Kuzey Afrika'da Fatimî Devleti'nin kuruluşu.
- 913 Fatimîler tarafından Mısır'a karşı düzenlenen 1. sefer.
- 916 el-Mehdîyye'nin Fatimî devletinin yeni başkenti olması.
- 917 Fas'taki İdrisîler'in Fatimîlere tâbi olması.
- 919 Fatimîler tarafından Mısır'a karşı düzenlenen 2. sefer.
- 925 Fatimîlerin Fas'ta Emevîlere yenilmesi.
- 932 Büveyhî Devleti'nin kuruluşu.
Karahanlılar Devleti'nin kuruluşu.
- 933 Fatimîler tarafından Mısır'a karşı düzenlenen 3. sefer.
- 934 el-Mehdî'nin ölümü.
- 936 Mısır'da İhşîdî hâkimiyetinin başlangıcı.
Fatimîlerin bu ülkeden geri çekilmesi.
- 946 el-Kaim'in ölümü.
- 948 el-Mansuriyye'nin Fatimî Devleti'nin yeni başkenti olması.

- 950 el-Mansur'un Hâricîlere karşı başarısı.
Çeşitli Berberî kabileler arasında isyanların ortaya çıkması.
- 953 el-Mansur'un ölümü.
- 958 Cevher tarafından Fas'ın fethedilmesi.
Mısır'da Kâfûr'un ölümü.
- 962 Afganistan'da Gazneli Devletinin kuruluşu.
- 965 Bizans imparatoru Nikephorus Phokas'ın Kilikya'yı fethetmesi.
- 968 Kuzey-Afrika'da Fatimîler ile Emevîler arasında mücadelelerin ortaya çıkması.
- 969 Antakya'nın Bizanslılar tarafından geri alınması.
Cevher'in el-Fustat'ı fethetmesi.
el-Ezher'in kurulması.
Mekke'de, Fatimîlerin adına hutbe okunması.
Sicilya ve Sardunya'nın Fatimîlerce fethedilmesi.
- 972 Emevîler tarafından Fas'ın geri alınması.
Kuzey-Afrika'da valilik makamına yükselen Zirîler'in egemenliğinin başlangıcı.
- 973 Tunus'ta Berberî Devleti'nin kuruluşu.
- 975 Nikephorus Phokas'ın halefi tarafından Suriye'deki şehirlerin fethedilmesi.
Kuzey-Suriye'nin Bizans'ın egemenliği altına girmesi.
el-Mu'izz'in ölümü.
- 977 el-Aziz'in Suriye'ye karşı düzenlenen seferinin başlangıcı.
Dımaşk'ın fethedilmesi.
- 978 Fatimîler ve Karmatîler arasında Remle civarındaki mücadelenin başlaması.
- 979 Yakup b. Killis'in, el-Aziz tarafından vezir tayin edilmesi.
Fas'ın Fatimîler tarafından geri alınması.
- 985 Fas'ta İdrisî egemenliğinin sona ermesi.
- 992 Fatimîler tarafından Haleb'e yöneltilen 1. istilâ girişimi.

- 994 2. başarısız istilânın başlangıcı.
- 995 Bizans imparatoru II. Basileos'un Haleb'i ele geçirmesi.
- 996 el-Aziz'in ölümü.
Kutame kabilesi lideri İbn Ammar'ın Kuzey-Afrika'da egemenliği ele geçirmesi.
- 998 Fatimî ile Bizans askerleri arasında Haleb civarındaki savaş.
- 999 Fatimî tehdide karşı Bizans tarafından Şeyzar kalesinin inşa edilmesi.
- 1000 Bağdat'ta Şii ve Sünnî gruplar arasında çatışmaların ortaya çıkması.
el-Hâkim'in, Mekke ve Medine'nin sahibi olarak tanınması.
- 1001 Bizans imparatoru Basileos II. ile el-Hâkim arasında sulh antlaşmasının yapılması.
Gazneli Mahmud'un Horasan'ın sahibi olmasına dair anlaşmanın yapılması.
- 1003 Kahire'de, bir Sünnî medresenin kurulması.
- 1008 Fatimîlerin nüfuzunun Haleb'e kadar yayılması.
Hamdanîlerin, Fatimîlere tâbi olması.
- 1010 Irak'ta hutbenin Fatimîler adına okunması.
- 1011 Fatimîlere karşı düzenlenen 1. bildirinin ilân edilmesi.
- 1015 Haleb'in Fatimîler tarafından fethedilmesi.
- 1017 el-Hâkim'in tanrılaştırması (hulûl).
- 1021 el-Hâkim'in ölümü.
- 1024 Mısır'da el-Hâkim'in kızkardeşi Sittü'l-mülk'un iktidarı ele geçirmesi.
- 1029 el-Mustansır'ın doğumu.
Dimaşk'ın Fatimî valisi Anuştekin tarafından Suriye'yi fethetmek isteyen Arap kabileleri federasyonunun yok edilmesi.
- 1030 Haleb'teki Hamdanî sülâlesinin sona ermesi.
- 1036 el-Zâhir'in ölümü.
- 1038 Gazneliler'in Selçuklular karşısında yenilgiye uğraması.

- Tuğrul Bey'in, Horasan'da bağımsız bir Selçuklu devleti kurma girişimi.
- Yemen'de İsmailî dâîler tarafından kurulan Suleyhî sülâlesi hâkimiyetinin başlangıcı.
- 1039 Selçukluların Gaznelî'ler karşısında yenilgiye uğraması.
- 1040 Dandanakan savaşı.
Büveyhîlerin Fatimîlerle anlaşmaya varması.
- 1043 Tuğrul Bey'in elçiler aracılığıyla Irak'a gelme niyetini bildirmesi.
- 1044 Mısır'da vezaret konusunda çatışmaların ortaya çıkması.
- 1045 Mısır ile Bizans arasında daha önce yapılan sulh anlaşmasının yenilenmesi; elçi ve armağanlar gönderilmesi.
- 1047 Nasır-ı Hüsrev'in Kahire'ye yerleşmesi.
- 1048 Dâî el-Müeyyed'in Kahire'de yerleşmesi.
- 1051 Sicilya'da hutbenin Abbasîlerin adına okunması.
Bağdat'ta Fatimî nesebine ilişkin 2. resmî açıklamanın yayınlanması.
- 1054/5 Bağdat'ta hutbenin Fatimîlerin adına okunması.
- 1055 Tuğrul Bey'in Büveyhî hanedanına son vermesi.
- 1057 el-Besâsirî'nin Sincar savaşında Tuğrul Bey'e karşı başarılı olması.
el-Besâsirî'nin Musul'un işgali.
- 1058 İbrahim Yınal isyanı.
el-Besâsirî'nin Bağdat'ın işgali.
Abbasî halifesinin hapsedilmesi
Fatimî Devleti'nin en geniş sınırlara ulaşması (Mısır, Suriye, Mezopotamya, Irak ve Hicaz).
el-Müeyyed'in kısa bir süre Haleb'te ikamet etmesi.
- 1060 Tuğrul Bey tarafından el-Besâsirî'nin öldürülmesi.
Haleb'te Mirdasî egemenliğinin başlangıcı.
- 1065 Bedrülcemalî'nin Mahmud'a karşı düzenlenen seferde başarısız olması.

- 1066 Selçuklu kumandanları Afşin, Gümüştegin ve Ahmedşah'ın el-Cezire'deki fetihleri.
- 1067 Mısır'da el-Mustansır'a karşı isyanların ortaya çıkması.
- 1068 Harun'un Bizans imparatoruna karşı zaferi.
- 1069 Fatimî diplomatik heyetinin Bizans'ı ziyareti.
- 1070 Alp Arslan'ın Fatimî veziri tarafından Mısır'a davet edilmesi.
Mekke ve Medine'nin Fatimî Devleti'ne tâbi olmasının sona ermesi.
Haleb'te hutbenin Abbasî halifesi adına okunması.
Mahmud'un Haleb'te hâkim olması.
Mahmud'a karşı, Sur Fatimî valisi Aynüddeve ile Harun arasında askerî işbirliği.
- 1071 Bedrülcemalî'nin ordusunda Türkmen isyanlarının ortaya çıkması.
Harun'un Aynüddeve tarafından öldürülmesi.
Atsız'ın Remle ve Kudüs'ü Fatimîlerden alması.
Dimaşk Fatimî valisinin Türkler tarafından kovulması.
- 1072 Şöklü'nün Akkâ valisi tayin edilmesi.
Dimaşk valisi ile Benû Kilâb kabilesinin Atsız'a karşı harekete geçmesi.
- 1074 Akkâ valisi Bedrülcemalî'nin Kahire'ye çağırılması ve vezirliğe tayin edilmesi.
Akkâ'nın, Fatimî egemenliğinden çıkması.
- 1075 Anadolu Selçukluları Devleti'nin kuruluşu.
- 1076 Dimaşk'ın Atsız tarafından fethedilmesi.
- 1077 Kahire'nin Atsız tarafından kuşatılması.
Atsız'ın ordusunun Nil deltasında yenilgiye uğraması.
Dimaşk'ı geri almayı amaçlayan Fatimî kuşatmasının başarısız olması.
- 1078 Dâî el-Müeyyed'in Kahire'de ölümü.
- 1079 Hasan-ı Sabbah'ın Kahire'de ikamet etmesi.
Tutuş tarafından Haleb'in kuşatılması.
Atsız'ın Tutuş tarafından öldürülmesi.
Tutuş'un Suriye ve Filistin'e hâkim olması.

- 1080 Haleb'in Müslim tarafından alınması.
Haleb'te Mirdasoğulları egemenliğinin sona ermesi.
- 1081 Hasan-ı Sabbah'ın İsfahan'da ikamet etmesi.
- 1082 Mağrib'in Fatimî hâkimiyetinden çıkması.
- 1083 Müslim tarafından Dimaşk'ın başarısız kuşatılması.
- 1084 Antakya'nın Süleyman Şah tarafından fethedilmesi.
- 1085 Tutuş, Müslim, ve Artuk arasında anlaşma yapılması.
Süleyman Şah'ın Müslim'e karşı başarı elde etmesi ve Müslim'in ölümü.
- 1086 Süleyman Şah - Tutuş savaşı ve Tutuş'un zaferi.
Tutuş tarafından Haleb'in alınması.
Melikşah'ın Haleb'e girmesi.
Tutuş'un Dimaşk'a geri çekilmesi.
- 1087 Sayda ve Beyrut'un Tutuş tarafından Fatimîlerden geri alınması.
- 1088 Nasır-ı Hüsrev'in ölümü.
Mekke ve Hicaz'ın Fatimîlerden alınması.
- 1089 Akkâ, Beyrut ve Sur'a Fatimî valilerinin tayin edilmesi.
Nasrüddevle kumandasındaki ordunun, Filistin'i geri alma çabası.
Dimaşk'ın başarısız kuşatılması.
Tutuş'a bir Fatimî heyetinin gönderilmesi.
- 1090 Alamut'un Hasan-ı Sabbah tarafından alınması.
Adıgeçen kalenin Selçuklu valisinin firar etmesi.
Fatimîlerin Sur, Sayda ve Beyrut'u Selçuklulardan alması.
- 1092 Nizamülmülk'ün öldürülmesi.
- 1093 Musul'un Tutuş tarafından alınması.
Meyyâfârikîn'in Tutuş tarafından Mervanoğulları'ndan alınması.
- 1094 el-Mustansır'ın ölümü.
Bedrülcemalî'nin ölümü.
- 1095 el-Mustansır'ın oğlu Nizar ile İskenderiye valisi Aftekin et-Türkî'nin vezir el-Efdal tarafından öldürtülmesi.
Hasan-ı Sabbah'ın propaganda faaliyetlerinin başlangıcı.
Berkyaruk'un Büyük Selçuklu Sultanı olarak tanınması.

- Rıdvan'ın Haleb'te hâkimiyeti eline alması.
- 1096 Kudüs'ün Fatimîler tarafından alınması.
Haçlı ordusunun Anadolu'ya girmesi.
Haçlı ordusunun büyük bir kısmının sultan I. Kılıç Arslan tarafından yenilgiye uğratılması.
el-Efdal b. Bedrûlcemalî tarafından Dimaşk'ın geri alınması.
- 1097 Rıdvan'ın Dimaşk'ın hâkimiyetini ele geçirme çabası.
Rıdvan'ın Suriye'de tek hâkim olması.
Rıdvan'ın Fatimîlerle anlaşma yapması. Bir ay boyunca Haleb'te hutbenin Fatimîlerin adına okunması.
- 1098 Bizans imparatoru Alexios Komnenos ile II. Haçlı ordusu arasında anlaşma yapılması.
Haçlı ordusunun Askalan'da Fatimîler tarafından yenilgiye uğratılması.
Haçlı ordusu tarafından Antakya'nın alınması.
el-Efdal'ın Kudüs'ü Artukoğulları'ndan geri alması.
- 1099 Kudüs Krallığı'nın kuruluşu.
Sicilya'nın Roger I. tarafından Fatimîlerden alınması.
- 1100 Kudüs kralı Godefroy'un ölümü.
Urfa kontu Baudouin'in Godefroy'un halefi olması.
Fatimî ordusunun Haçlı ordusu tarafından yenilgiye uğratılması.
Bağdat'ta İsmailî gruplara karşı faaliyetlerin (İhvanü's-Sefâ tarafından yazılan mektupların yanması, vs.) başlatılması.
- 1101 Fatimîlerin Haçlı ordusunu mağlup etmesi.
II. Haçlı ordusunun Türkler tarafından yenilgiye uğratılması.
el-Musta'î'nin ölümü.
- 1102 Baudouin'in Askalan kuşatmasında yenilgiye uğraması.
- 1103 Yafa'nın Fatimî donanması tarafından kuşatılması.
Cenahüddevle'nin Bâtınîler tarafından Humus'ta öldürülmesi.
Sultan Sancar'ın Horasan'da Bâtınîlere karşı sürdürdüğü mücadelenin başlangıcı.
- 1104 Dukak'ın Dimaşk'ta ölümü.

- Dımaşk Selçuklu Emîrliğinin sona ermesi.
Atabeg Tuğtekin'in egemenliğinin başlangıcı.
- 1105 Haleb'in Haçlılar tarafından kuşatılması.
Haçlıların Artah'ta Sökmen b. Artuk tarafından yenilgiye uğratılması.
Sultan Muhammed Tapar'ın hâkimiyetinin başlangıcı.
- 1106 Rıdvan liderliğinde Haçlılara karşı Selçuklu ordu kumandanlarının
ittifaka varma çabaları.
- 1107 Sultan Muhammed Tapar tarafından Şahdîz kalesinin kuşatılması.
Haçlı ordusuna karşı Rıdvan ile Fatimîler arasında işbirliği yapılması.
- 1109 Trablus'un fethedilmesi ve IV. Haçlı Devleti'nin kuruluşu.
Alamut kalesinin Sultan Muhammed Tapar tarafından kuşatılması.
- 1110 Nizamülmülk'ün oğlu Fahrü'l-mülk'ün Bâtınîler tarafından öldürülmesi.
Sur ve Beyrut'un Haçlı ordusu tarafından alınması.
Rıdvan'ın sultan Muhammed Tapar'dan yardım talep etmesi.
- 1111 Sultan Muhammed Tapar'ın Alamut kalesine düzenlediği 2.sefer.
- 1112 Aksungur el-Porsukî'nin Sur'daki Mısır hâkimiyetine son vermesi.
- 1113 Melik Rıdvan'ın ölümü.
Sultan Muhammed Tapar'ın emriyle Haleb'teki Bâtınîye fırkasının
bertaraf edilmesi.
Aksungur el-Porsukî'nin Musul'daki egemenliği.
- 1117 II. Baudouin'in Kudüs kralı olması.
Haleb Selçuklu Emîrliğinin sona ermesi.
- 1118 I. Baudouin'in Mısır'a karşı düzenlenen seferi.
I. Baudouin'in Askalan civarında ölmesi.
Artukoğlu İlgazi'nin Haleb'teki hâkimiyeti.
Artukoğlu İlgazi'nin Antakya'daki hâkimiyeti.
- 1121 el-Efdal'ın Nizarîler tarafından Kahire'de öldürülmesi.
Meyyâfârikîn'in, Selçuklu sultanı Mahmud tarafından ıktâ olarak
Artukoğlu İlgazi'ye verilmesi.
- 1122 Artukoğulları'nın bir süre Haleb'te hükümdar olması.
Haleb'i ele geçirmek için Kudüs kralı II. Baudouin'in girişimleri.

- Sur'un Mısır kuvvetleri tarafından geri alınması.
- 1123 Venedik donanmasının Askalan'da Fatimîleri yenmesi.
- 1124 Hasan-ı Sabbah'ın Alamut'ta ölümü.
- 1125 Aksungur el-Porsukî'nin Haleb egemenliği.
Fatimî veziri Memûn el-Batâihî'nin, "Seçkin imam Muhammed, Nizar'ın oğlu" ibareli paranın Yemenli otoriteler tarafından bastırılmasını emrettiği için Kahire'de idam ettirilmesi.
- 1126 Aksungur el-Porsukî'nin Bâtînîler tarafından Musul'da öldürülmesi.
Alamut kalesinin sultan Sancar tarafından kuşatılması.
Bâtînîlere karşı sürdürülen mücadelenin yeniden başlatılması.
- 1127 Sultan Sancar'ın veziri Kâşânî'nin Bâtînîler tarafından öldürülmesi.
İmadüddin Zengi'nin Musul ve Haleb'teki hâkimiyeti.
- 1128 Tuğtekin'in Dimaşk'ta vefat etmesi.
- 1129 Dimaşk'ta yaklaşık 20.000 İsmailî müridinin öldürülmesi.
- 1130 el-Amir'in Bâtînîler tarafından öldürülmesi.
Hama ve Humus'un İmadüddîn Zengi tarafından fethedilmesi.
Sultan Sancar'ın Karahanlılara karşı sefer düzenlemesi.
Zengi tarafından Tuğtekin'in halefi Böri'ye karşı savaş başlatılması.
- 1131 II. Baudouin'in ölümü.
Foulque V. d'Anjou'nun II. Baudouin'in halefi olması.
- 1132 Abbasî halife el-Müsterşid'in ordusunun Zengi'ye karşı başarılı olması.
- 1133 el-Hâfız ile el-Amir'in oğulları arasında çatışmaların ortaya çıkması.
el-Hâfız'ın halifeliğinin devam etmesi.
- 1135 Abbasî halifesi el-Müsterşid'in Bâtînîler tarafından öldürülmesi.
Dimaşk'ın Timurtaş tarafından atabegler adına kuşatılması.
- 1136 Abbasî halifesi el-Râşid'in Bâtînîler tarafından öldürülmesi.
- 1137 Ermeni asıllı vezir Behrâm'ın Kahire'deki isyanı tahrik etmesi.
Antakya'nın Bizans imparatoru İoannes Komnenos tarafından alınması.

- 1138 Humus'ta Zengi'ye karşı düzenlenen isyan hareketinin başlangıcı.
Fatımî veziri Rıdvan b. Velehşî tarafından halifelik iddiasının ileri sürülmesi.
- 1139 Harran'ın Zengi tarafından zaptedilmesi.
- 1140 Hısn-i Keyfa'nın Zengi tarafından fethedilmesi.
- 1141 Amid'in Zengi tarafından fethedilmesi.
- 1143 Kudüs kralı Foulque d'Anjou'nun ölümü.
el-Ruzzik'in İskenderiye valisi olarak tayin edilmesi.
- 1144 Urfa Haçlı prensliğinin Zengi tarafından fethedilmesi.
Halife el-Hâfız'ın bir amcasının halifelik iddiasında bulunması.
- 1146 Zengi'nin ölümü.
Haleb'teki halefi oğlu Nureddin'in hâkimiyetinin başlangıcı.
Urfa'nın Hristiyan kuvvetler tarafından geri alınması.
- 1147 Dimaşk'ın Nureddin'in kuvvetleri tarafından kuşatılması.
- 1148 2. Haçlı ordusu (III. Conrad)'nun Anadolu'da yenilgiye uğratılması.
- 1149 Mısır'da muhtemelen Sünnî olan vezir el-Adil'in (Ebû'l-Hasan Ali b. es-Sallâr, el-Melikü'l-adil Seyfû'd-din) iktidarı eline alması.
el-Hâfız'ın ölümü.
- 1150 Joscelin'in Türkmen kuvvetler tarafından tutsak alınması ve
Nureddin'e gönderilmesi.
Mısır ordusunda çeşitli etnik gruplar tarafından tahrik edilen isyanların ortaya çıkması.
- 1152 Selçukluların Irak kolunun sultanı Mesud'un vefat etmesi.
- 1153 Sultan Sancar'ın Oğuzlara karşı savaşı, yenilgisi ve tutsak alması.
Horasan'daki şehirlerin Oğuzlar tarafından istilâsının başlaması.
Haçlı kuvvetlerinin Tennis'i (Nil-Deltası) başarısız alma girişimi. Yerli halkın bir kısmının öldürülmesi.
- 1154 Dimaşk'ın Nureddin tarafından fethedilmesi.
el-Zâfir'in öldürülmesi.
- 1157 Sultan Sancar'ın ölümü ve Büyük Selçuklu Devleti'nin sona ermesi.
Haleb'te Şiî gruplar tarafından isyan başlatılması.

- 1158 Oğuzlar tarafından Merv'in fethedilmesi.
- 1159 Bizans imparatoru Manuel Komnenos ile Nureddin arasında sulh antlaşması.
- 1160 el-Fâiz'in ölümü ve son Fatimî halifesi el-Adid'in tahta çıkması.
Kudüs kralı III. Baudouin tarafından Mısır'a karşı harekât başlatılması.
Fatimî veziri Talâî b. Ruzzik'in öldürülmesi.
- 1163 Kudüs kralı III. Baudouin'in ölümü.
I. Amaury'nın kralın halefi olarak seçilmesi.
Fatimî veziri Şâver tarafından Haçlı kuvvetlerine karşı Nureddin'den yardım talebinde bulunulması.
Şirkuh tarafından Mısır'a düzenlenen ilk seferi.
- 1164 Suriye'deki Haçlı ordusunun Nureddin tarafından yenilgiye uğratılması.
Alamut kalesinde Hasan II. tarafından dünyanın sonunun geldiği ve bütün şeri'at kurallarının ortadan kaldırıldığının ilân edilmesi.
- 1167 Haçlı ordusunun İskenderiye'ye girmesi.
Nureddin tarafından Şirkuh komutasındaki ordunun Mısır'a gönderilmesi.
Fatimî veziri Şâver ile Kudüs kralı I. Amaury arasında anlaşma yapılması.
Kahire'de yangın çıkması. Şehrin Şirkuh'a teslimini önlemek için vezir Şâver'in şahsen yangın çıkarmaya yardımcı olması.
- 1168 Amaury'nin Mısır'ı alması için başarısız olan çabalarının başlatılması.
- 1169 Şâver'in Suriye'den çağrılan yardım kuvvetleriyle Mısır'a giren Şirkuh'u öldürtme girişiminde bulunması. Bu konuda Şirkuh tarafından halife el-Adid'in haberdar edilmesi ve bunun sonucu olarak Şâver'in el-Adid tarafından öldürtülmesi.
Şirkuh'un vezir olarak tayin edilmesi.
Amaury'nin Mısır'a karşı 2. seferi.
Reşîdüddin'in I. Amaury ile Nureddin'e karşı bir ittifak yapma girişimi.

- 1170 Dimyat'ın Haçlı ordusu tarafından kuşatılması.
Filistin'in Salâhüddin tarafından fethedilmesi.
Musul ve Mezopotamya'nın Nureddin tarafından fethedilmesi.
- 1171 el-Adid'in ölümü.
Nureddin'in emriyle Mısır'da hutbenin Abbasî halifesi adına okunması.
Nureddin'in Mısır'da hâkim olarak tanınması.
- 1174 Nureddin'in ölümü.
- 1194 Salâhüddin'in ölümü

BİBLİYOGRAFYA VE KISALTMALAR

Ahmad, Zengid and Ayyubid Periods = Ahmad, Hilmy M. : Some Notes on Arabic Historiography During the Zengid and Ayyubid Periods (521/1127-648/1250) = Lewis, B./Holt, P. (eds.) : Historians of the Middle East, London 1962 (Oxford University Press), s. 79-97

Alptekin, Atabeglik = Alptekin, Coşkun : Dimaşk Atabegliği, İstanbul 1985 (Marmara Üniv. yayını)

Alptekin, Zangi = Alptekin, Coşkun : The Reign of Zangi, Erzurum 1978 (Ph.D. Thesis at the London School of Oriental and African Studies)

Ateş, Deliller = Ateş, Ahmet : Gazalî'nin Batinîlerin Belini Kıran Delilleri = A.Ü. İlahiyat Fak. Derg. I-II (1954), s. 23-54

Ayalon, A. : EI 2, "Malik" mad.

el-Azimî, Tarih, Türkçe terc. = el-Azimî, Ebû Abdullah Muh. b. Ali b. Muh. b. Ahmed b. Nizar : Azimî Tarihi, (Selçuklularla ilgili kısımlar yay. A. Sevim), Ankara 1988

Babinger, Franz : EI 1, "Wazir" mad.

el-Bağdadî, Mezhepler = el-Bağdadî, Ebû Mansur Abdü'l-Kâdir b. Tahir : el-Fark beyne'l-Firak, yay. M.M. Abdülhamid, Kahire (tarihsiz); Türkçe çeviri : Mezhepler Arasındaki Farklar, çev. E.R. Fırlalı, İstanbul 1979, bölüm : "Batiniya", s. 258-84

Basset, René : EI 2, "Kutama" mad.

Bianquis, Damas = Bianquis, Thierry : Damas et la Syrie sous la domination fatimide (359-468/969-1076). Essai d'interprétation de chroniques arabes médiévales, 1. cilt, Damas 1986

— : EI 2, "Mirdas/Mirdasîds" mad.

Björkmann, Beiträge = Björkmann, Walter : Beiträge zur Staatskanzlei im islamischen Ägypten, Hamburg 1928

Bosworth, Ghaznevids = Bosworth, Clifford E. : The Ghaznevids, their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040, Edinburgh 1963

— : EI 2, "İkhshidids" mad.

Bowen, Harold : EI 2, "Abu Kalijar" mad.

Bowen, Sar-gudhasht : The sar-gudhasht-i sayyidna, the "Tale of the Three Schoolfellows", and the wasaya of Nizam al-Mulk = JRAS (1931), s. 771-82

Bowen, Seljuqid Viziers = Bowen, H. : Notes on Some Early Seljuqid Viziers = BSOAS XX (1957), s. 105-10

—/Bosworth, Clifford E. : EI 2, "Nizam al-mulk" mad.

Brett, Mim, = Brett, Michael : The Mim, the 'Ayn, and the Making of Ismailism = BSOAS 57 (1994), s. 25-39

Brockelmann, Carl : EI 2, "al-Mawardi" mad.

el-Bundârî, Zübde = el-İsfahânî, Ebû Abdullah Muh. b. Muh., Katib İmâdüddin: Tevârih Al-i Selçuk (nach dem Werk Kitab Zübdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra; kurzgefasst v. Feth b. Ali el-Bundârî el-İsfahânî), yay.Th.Houtsma (Recueil des Textes relatifs a l'Histoire des Seljoukides adlı eserin 2. cildi); Tercümesi : Irak ve Horasan Selçukluların tarihi - A History of the Seljuks of Irak, a translation from the Arabic of al-Bundari's abridgement of the text of Th. Houtsma, by Kivameddin Burslan, İstanbul 1943

Busse, Buyiden : Busse, Heribert : Chalif und Grosskönig : Die Buyiden im Irak (945-1055), Beirut 1969 (Beiruter Texte und Studien, Bd. 6)

Cahen, Claude : EI 2, "Buwayhid / Buyid" mad.

Cahen, Chronique chiite = Cahen, Cl. : Une Chronique chiite au Temps des Croisades = Académie des inscriptions et belles-lettres, comptes rendus des séances de l'année 1935, s. 258-69

Cahen, Chronique syrienne = Cahen, Cl. : Une Chronique syrienne du VIe/XIe Siècle : Le Bustan al-Jami = Bulletin d'Etudes Orientales de l'Institut Français de Damas, tome VII-VIII (1937-38), s. 113-58

Cahen, Chroniques anciennes = Cahen, Cl. : Quelques Chroniques anciennes relatives aux derniers Fatimides = Bulletin de l'IFAO XXXVII (1937), s. 1-27

— : EI 2, "Crusades" mad.

— : EI 2, "Diyar Mudar" mad.

— : EI 2, "Diyar Rabi'a" mad.

Cahen, Historiography = Cahen, Cl. : Historiography of the Seljoukid Period = Lewis, B. /Holt, P. : Historians of the Middle East, London 1962, s. 59-78

Cahen, Malik-nâme = Cahen, Cl. : Le Malik-nâme et l'Histoire des Origines seljukides = Oriens II (1949), s. 31-65

Cahen, Mongol Invasions = Cahen, Cl. : The Turks in Iran and Anatolia before the Mongol Invasions = Setton et al. : A History of the Crusades, Philadelphia 1955-2, 2. yay. London 1969; cilt II, s. 661-92

Cahen, Note d'Historiographie syrienne = Cahen, Cl. : Note d'Historiographie syrienne, la première Partie de l'Histoire d'Ibn al-Qalanisi = Arabic and Islamic Studies in Honour of H.A.R. Gibb, Cambridge, Mass. 1965, s. 156-67

Cahen, Pre-Ottoman = Cahen, Cl. : Pre-Ottoman Turkey, London 1968

Cahen, Qutulmush = Cahen, Cl. : Qutulmush et ses Fils avant l'Asie Mineure = Der Islam XXXIX (1964), s. 14-27

Cahen, Syrie = Cahen, Cl. : La Syrie du Nord à l'Epoque des Croisades et la Principauté franque d'Antioche, Paris 1940

Cahen, Turkish Invasion = Cahen, Cl. : The Turkish Invasion : The Selchûkids = Setton et al. (eds.) : A History of the Crusades, Philadelphia 1955-62, 2. yay. London 1969; cilt I, s. 135-76

Cahen, Urtukides = Cahen, Cl. : Diyarbakir au Temps des premiers Urtukides = JA (1935), s. 219-76

Canard, Marius : EI 2, "Da'wa" mad.

— : EI 2, "al-Djazira" mad.

— : EI 2, "Hamdanids" mad.

—/Cahen, C. : EI 2, "Diyar Bakr" mad.

Casanova, Doctrine = Casanova, Paul : La Doctrine secrète des Fatimides en Egypte = BIFAO XVIII (1921), s. 121-65

Çağatay, Fatimîler = Çağatay, Neşet : Fatimiler Devletinin Kuruluşu ve Akideleri = A.Ü. İlahiyat Fak. Derg. VII (1958-9), Ankara 1970, s. 63-77

Dachraoui, Ferhat : EI 2, "Qadi an-Nu'man" mad.

Daftary, F. : EI 2, "Rashid ad-din Sinan" mad.

Dahan, Origin = Dahan, Sami : The Origins and Development of the Local Histories of Syria = Lewis, B. /Holt, P. : Historians of the Middle East, London 1962, s. 108-17

Dajani-Shakeel, Diplomatic Relations = Dajani-Shakeel, H. : Diplomatic Relations between Muslim and Frankish Rulers = Shatzmiller, Maya (ed.) : Crusaders and Muslims in 12. Century Syria, Leiden, Brill 1993, s. 190-215

Darke, Government = Darke, Hubert : Nizam al-mulk. The Book of Government or Rules for Kings (translated from the Persian), London 1960; Fransızca tercümesi Ch. Schéfer, 3 cilt, Paris 1891-97; Türkçe tercümesi : M.A. Köymen, Ankara 1976 (DTCF yay.)

Demirkent, Urfa Kontluğu = Demirkent, Işın : Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118, 1118-1146), 2 cilt, Ankara 1990 (TTK yayını)

Durî, A.A. : EI 2, "Amir" mad.

Ebû Şame, er-Ravzateyn = Ebû Şame, Şehabü'd-din Abdurrahman b. İsmail : Kitab er-Ravzateyn fî Ahbarü'd-Devleteyn en-Nuriye ve'l-Salâhiye, 1. yay. Kahire 1870, 2. yay. Dr. Muh. Hilmi M. Ahmed, Kahire 1956

Edbury, Propaganda = Edbury, P.W. : Propaganda and Faction in the Kingdom of Jerusalem : The Background to Hattin = Shatzmiller, Maya (ed.) : Crusaders and Muslims in 12. Century Syria, Leiden, Brill 1993, s. 173-89

Ehrenkreutz, Fatimids = Ehrenkreutz, Andrew S. : The Fatimids in Palestine - the Unwitting Promoters of the Crusades = Egypt and Palestine. A Millennium of Association (868-1948), ed. by Amnon Cohen and Gabriel Baer, Hebrew University of Jerusalem, 1984, s. 66-72

— : El 2, "Kafur" mad.

Elisséeff, Latin Kingdom of Jerusalem = Elisséeff, N. : The Reaction of the Syrian Muslims after the Foundation of the First Latin Kingdom of Jerusalem = Shatzmiller, Maya (ed.) : Crusaders and Muslims in 12. Century Syria, Leiden, Brill 1993, s. 162-72

— : El 2, "Nur ad-din b. Zangi" mad.

Elisséeff, Nur ad-din = Elisséeff, N : Nur ad-din, un grand Prince musulman de Syrie au Temps des Croisades (511-569/1118-1174), 3 cilt, Damas 1967

el-Eş'arî, Makâlât = el-Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali : Makâlâtü'l-İslâmiyîn, yay. H. Ritter, İstanbul 1929 (Bibliotheca Islamica I, 3. yay. 1980)

Eustache, D. : El 2, "Idrisids" mad.

Fagnan, Statuts = Mâverdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muh. : Kitab Ehkâmü's-Sultaniya, Fransızca tercümesi ve notlar : Fagnan, E. : Les Statuts gouvernementaux ou Règles de Droit public et administratif, Alger 1915; ilk yay. R. Enger, De vita et scriptis Mawerdii - Constitutiones politicae, Bonn 1853

Fyzee, Da'wa = Fyzee, A.A.A. : The Study of the Literature of the Fatimid Da'wa = Arabic and Islamic Studies in Honour of H.A.R. Gibb, Cambridge, Mass., 1965, s. 232-49

Fyzee, Ismailis = Fyzee, A.A.A. : The Ismailis = Arberry (ed.) : Religion in the Middle East, Cambridge Univ. Press 1969, bölüm 17, s. 318-29

Gabrieli, Arabic Historiography = Gabrieli, F. : Arabic Historiography of the Crusades = Lewis, B. /Holt, P. : Historians of the Middle East, London 1962, s. 99-107

Gibb, Arabic Sources = Gibb, H.A.R. : The Arabic Sources for the Life of Saladin = Speculum XXV (1950), s. 58-72

Gibb, Career = Gibb, H.A.R. : The Career of Nur ad-din = Setton et al. : A History of the Crusades, Philadelphia 1955-62, 2. yay. London 1969; cilt I, s. 513-27

Gibb, Chronicle = Gibb, H.A.R. : The Damascus Chronicle of the Crusades (İbnü'l-Kalânîs'in "Zeylû Tarihi Dimaşk" adlı eserinin kısmen İngilizce tercümesi), London 1932

Goldziher, Streitschrift = Gazzalis Streitschrift gegen die Batiniya-Sekte, yay. Ignaz Goldziher, Leiden 1916

Gökbilgin, M. Tayyib : El 2, "Duruz (Druzes)" mad.

Grousset, Epopée = Grousset, René : L'Epopée des Croisades, Paris 1939

Grousset, Histoire = Grousset, R. : Histoire des Croisades et du Royaume franc de Jérusalem, 3 cilt, Paris 1948 (1. baskı 1934)

Günaltay, İslâm Dünyası = Günaltay, Şemseddin : Selçuklular Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durum = Belleten VII/25 (1943), s. 59-99

Halm, Ayyubiden = Halm, Heinz : Die Ayyubiden = Haarmann, Ulrich : Geschichte der arabischen Welt, München 1987, s. 200-16

Halm, Fatimiden = Halm, H. : Die Fatimiden = Haarmann, Ulrich : Geschichte der arabischen Welt, München 1987, s. 166-99

Halm, Mahdi = Halm, H. : Das Reich des Mahdi, München 1991

Hamdani, Background = Hamdani, A. : A Possible Fatimid Background to the Battle of Manzikert = Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmalar Dergisi VI/10-11 (1968), s. 1-40

Hamdani, Considerations = Hamdani, A. : Some Considerations on the Fatimid Caliphate as a Mediterranean Power = Atti del Terzo Congresso di Studi Arabici e Islamici, Napoli 1967, s. 385-96

Hamdani, Discovery = Hamdani, Abbas : Discovery of a Lost Literature : the Fatimids = Pakistan Historical Society (1958), s. 61-73

Hamdani, Letters = al-Hamdani, Hussein : The Letters of al-Mustansir bi'l-lahi = BSOS VII (1933-35), s. 307-24

Hamdani/de Blois, Re-examination = Hamdani, A./ Blois, F. de : A Re-Examination of al-Mahdi's Letter to the Yemenites on the Genealogy of the Fatimid Caliphs = JRAS (1983), s. 173-207

Hasan, Fatımiler = Hasan, Hasan İbrahim : Tarih'üd-Devletü'l-Fâtimiyye, Kahire 1958; Türkçe tercümesi : Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul 1989, 5. bölüm = Fatımiler, s. 79-310

Hasan, el-Mu'izz = Hasan, H.İ. /Şeref, Taha : el-Mu'izz li-Dinillahi el-Fâtimi, Kahire 1963

Hatib, Tarih = el-Bağdadî, Hatib Ahmed : Tarihu Bağdad, 14 cilt, Kahire 1941 (Matbaatu's-Saada)

Hillenbrand, Carole : EI 2, "Marwanids" mad.

Hillenbrand, Muslim Principality = Hillenbrand, C. : A Muslim Principality in Crusader Times : the Early Artuqid State, İstanbul 1990 (Nederlands Historisch-Archeologisch Institut te İstanbul ; 66)

Hilou, Topographische Namen = al-Hilou, Abdullah : Topographische Namen des syro-palästinischen Raumes nach arabischen Geographen . Historische und etymologische Untersuchungen, Berlin 1986 (basılmış doktora tezi)

Hitti, Syria = Hitti, Phillip : A Short History of Syria, including Lebanon and Palestine, being a Condensation of the Author's " History of Syria", London 1959

Hodgson, Marshall : EI 2, "Alamut" mad.

— : EI 2, "Batiniya" mad.

Hodgson, Early Shia = Hodgson, M. : How Did the Early Shia Become Sectarian ? = JAOS (1955), s. 1-13

— : EI 2, "Hasan-i Sabbah" mad.

Hodgson, Ismaili State = Hodgson, M. : The Ismaili State = Cambridge History of Islam, Cambridge 1968, 5. bölüm, s. 422-82

Hodgson, Order = Hodgson, M. : The Order of Assassins, The Hague 1955

Hodgson, Venture = Hodgson, M. : The Venture of Islam, 2. cilt : The Expansion of Islam in the Middle Periods, Chicago 1974

Honigmann, Ernst/ Bosworth, Clifford : EI 2, "al-Mawsil" mad.

Hüseyin, Siret = Siretül-Müeyyed fî'd-Dîn eş-Şirâzî, yay. M.K. Hüseyin, Kahire 1949

el-Hüseyinî, Ahbar = el-Hüseyinî, Sadrû'd-din Ali b. Ebû'l-Fevâris : Ahbârû'd-Devleti's-Selçukiyye, yay. Muhammad Iqbal, Lahore 1933 (University of Panjab); Türkçe tercümesi : Necati Lugal, Ankara 1943

İbn al-Adîm, Buğyat, Arapça metni = İbn al-Adîm, Kamāl al-Dîn : Buğyat at-Talab fî Tarih Halab, Selçuklularla İlgili Haltercümeleri, yay. A. Sevim, Ankara 1976

İbnü'l-Adim, Zübde = İbnü'l-Adim, Kemalü'd-din : Zübdetü'l-haleb min Tarihi Haleb, yay. Sami ed-Dehhan, Dimaşk 1954

İbnü'l-Esir, el-Kâmil = İbnü'l-Esir, el-Kâmil fî't-Tarih, yay. Tomberg, Leiden 1851-76 (yeni baskı Kahire 1348-53/1929-34, al-Matbaatu'l-Muniriya, 9 cilt; Beyrut 1966, 5 cilt)

İbnü'l-Ezrak, Meyyâfârikîn = İbnü'l-Ezrak : Tarih Meyyâfârikîn ve Âmid (Artuklarla ilgili bölümler yay. A. Savran), Erzurum 1978

İbnü'l-Ezrak, Tarih = İbnü'l-Ezrak el-Farikî, Ahmed b. Yusuf b. Ali : Tarih el-Farikî, yay. B.A.L. Awad : Edition of the Section on the Marwanid Dynasty, al-Azhar University, Cairo 1959

İbn Haldun, Mukaddime = İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muh. : el-Muqaddime, yay. E. Quatremere, Paris 1858 (yeni bsk. Beyrut 1970)

İbnü'l-Kalânîsî, Zeyl = İbnü'l-Kalânîsî, Ebû Ya'lâ Hamza : Zeylû Tarihi Dimaşk, yay. H. Amedroz, Leiden 1908

İbn Malik, Keşf = İbn Malik, el-Hamâdî el-Yemenî : Keşfu Asrârî'l-Batiniyye ve Ahbaru'l-Karamita, yay. M.Z. Kevseri, Kahire 1955

İbn Müyesser, Ahbar = İbn Müyesser, Tacü'd-din Muh. b. Ali : Ahbaru Mısır, yay. Massé, Henry : Annales d'Egypte (les Chalifes Fatimides), Kahire 1919

İbn Şeddad, A'lâk = İbn Şeddad, Muh. el-Halebî : A'lâku'l-Hazire fi Zikr-i Ümerâ's-Şam ve'l-Cezire (Lübnan, Ürdün ve Filistin kısımları yay. S. ed-Dehhan), Dimaşk 1963, yeni bsk. Dimaşk 1978

İbn Tanrıberdi, en-Nucûm = İbn Tanrıberdi, Ebû'l-Mehâsin : en-Nucûmü'z-Zâhire fi Mulûk Mısır ve'l-Kahire, nşr. W. Popper, University of California, 1909-29 (yeni baskı Kahire 1963, Dar al-kutub al-misriya)

İlhan, Studies = İlhan, M. Mehdi : Studies in the Medieval History of Diyarbakır Province. Some Notes on the Sources and Literature. = Belleter LIII/206 (1989), s. 199-231

Ivanow, Organisation = Ivanow, W. : The Organisation of the Fatimid Propaganda = JBBRAS XV (1939), s. 3-35

Kafesoğlu, Dünya = Kafesoğlu, İbrahim : Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Dünya Tarihindeki Rolü = V. Türk Tarihi Kongresi zabıtları (1956), Ankara 1960, s. 267-78

Kafesoğlu, İlk Selçuklu Akını = Kafesoğlu, İ. : Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti = Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s. 259-75

Kafesoğlu, Meseleleri = Kafesoğlu, İ. : Selçuklu Tarihinin Meseleleri = Belleter XIX/76 (1955), s. 463-89

— : İ.A., "Selçuklular" mad.

Kafesoğlu, Sultan Melikşah, = Kafesoğlu, İ. : Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul 1953

Kâhya, Bilim = Kâhya, Esin : Anadolu Selçuklularında Bilim = Erdem V/13 (1989), s. 63-79

Kalkaşandî, Subh = Kalkaşandî, Ahmed b. Ali : Subhü'l-Aşâ fi Sinâtü'l-İnşâ, 14 cilt, yay. M.H. Şemsü'd-din/Dr. Yusuf Ali Tevîl, Beyrut 1987

Klemm, Mission = Klemm, Verena : Die Mission des fatimidischen Agenten al-Mu'ayyad fi'd-din in Schiraz, Frankfurt 1989

Köprülü, Fuad : İ.A., "Atabeg" mad.

Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu = Köymen, M.A. : Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, 5 cilt, Ankara 1954 (3. baskı Ankara 1991)

Köymen, Kuruluş = Köymen, Mehmet Altay : Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Kuruluşu = A.Ü. DTCF Dergisi, XV/1 (1957), s. 97-191

Köymen, Selçuklu Devri = Köymen, M.A. : Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara 1989 (1. baskı Ankara 1963)

Köymen, Tuğrul Bey = Köymen, M.A. : Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul 1976

Kraemer, J.L. : EI 2, "al-Nawbakhti" mad.

Kremer, Geographie = Kremer, Alfons von : Beiträge zur Geographie des nördlichen Syriens = Denkschriften der philosophisch-historischen Klasse der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Wien 1852, s. 1-25

Lambton, Reflections = Lambton, Ann : Some Reflections on the Persian Theory of Government = Studia Islamica V-VI (1956), s. 125-48

Lane-Poole, History of Egypt = Lane-Poole, Stanley : History of Egypt in the Middle Ages, London 1914

Laoust, Classification = Laoust, Henri: La Classification des Sects dans l'Hérésiographie Ash'arite = Arabic and Islamic Studies in Honour of H.A.R. Gibb, Cambridge, Mass., 1965; s. 377-86

Laoust, Schismes = Laoust, H. : Les Schismes dans l'Islam, Paris 1977

Lewis, Assassins = Lewis, Bernard : The Assassins. A Radical Sect in Islam, London 1967

Lewis, Assassins and Ismailis = Lewis, B. : Assassins of Syria and Ismailis of Persia = Accademia Nazionale dei lincei; tema : La Persia del Medioevo, Roma 1971, s. 573-84

Lewis, Biographies = : Three Biographies from Kamal ad-din = Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s. 325-45

— : EI 2, "Hashhishiyya" mad.

Lewis, Ismailites and Assassins = Lewis, B. : The Ismailites and the Assassins = Setton et al. : A History of the Crusades, Philadelphia 1955-62, 2. yay. London 1969; cilt I, s. 99-132

Lewis, Origins = Lewis, B. : The Origins of Ismailism, Cambridge 1940

Lewis, Saladin = Lewis, B. : Saladin and the Assassins = BSOAS XV (1953), s. 239-45

Lewis, Sources = Lewis, B. : The Sources for the History of the Syrian Assassins = Speculum XXVII (1952), s. 475-89

Madelung, Wilferd : EI 2, "Imama" mad.

Madelung, Imamat = Madelung, W. : Das Imamat in der frühen ismailitischen Lehre = Der Islam 37 (1961), s. 43-135

— : EI 2, "Ismailiya" mad.

— : EI 2, "Karmatî" mad.

— : EI 2, "al-Mahdi" mad.

Makrizî, İttîâz = Makrizî, Takiü'd-din Ahmed b. Ali : Kitabu İttîâzi'l-Hünefa bi-Ahbari'l-Eimme'l-Fatimiyyîn ve'l-Hülefâ, yay. Cemâlü'd-din el-Şeyyâl, Kahire 1948

Makrizî, el-Mevâiz = Makrizî, Takiü'd-din : el-Mevâizü'l-İtibâr fi Zikri'l-Hitat ve'l-Asâr, 4 cilt, yay. M. Ziyâde, Kahire 1934 (yeni bsk. Beyrut)

Marçais, Berberie = Marçais, Georges : La Berberie Musulmane et l'Orient aux Moyen Ages, Paris 1946

— : EI 2, "Fatimids" mad.

Marquet, Y. : EI 2, "Ikhwan as-Safa " mad.

May, Religionspolitik = May, Burkhard : Die Religionspolitik der ägyptischen Fatimiden 969-1171, Hamburg 1975 (basılmış doktora tezi)

Nagel, Ismailiya = Nagel, Tilman : Frühe Ismailiya und Fatimiden im Lichte der Risalat İftitah ad-da'wa, Bonn 1972

Özaydın, Selçuklu Tarihi = Özaydın, Abdülkerim : Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (1105-1118), Ankara 1990 (TTK yayını)

Poonawala, Ismail : EI 2, "al-Mu'ayyad fi'd-din" mad.

al-Qadi, Political Document = al-Qadi, Wadad : An Early Fatimid Political Document = Studia Islamica XLVIII (1978), s. 71-108

Richards, Imad al-din al-Isfahani = Richards, D.S. : Imad al-Din al-Isfahani : Administrator, Littérateur and Historian = Shatzmiller, Maya (ed.) : Crusaders and Muslims in 12. Century Syria, Leiden, Brill 1993, s. 133-46

Rippe, Sturz, = Rippe, Karl : Über den Sturz Nizam al-mulks = Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s. 423-37

Ritter, Sekten = Nevbahtî, el-Hasan b. Musa : Firak eş-Şîa, yay. Helmut Ritter : Die Sekten der Schia, İstanbul 1931

Rowe, Jerusalem Crusade = Rowe, John G. : Alexander III. and the Jerusalem Crusade : An Overview of Problems and Failures = Shatzmiller, Maya (ed.) : Crusaders and Muslims in 12. Century Syria, Leiden, Brill 1993, s. 112-32

Sanaullah, Decline = Sanaullah, Mawlawi Fadil : The Decline of the Seljukid Empire (1092-1117), Calcutta 1938

Sauvaget, Alep = Sauvaget, Jean : Alep. Essai sur le développement d'une grande ville syrienne, des origines au milieu du XIXe siècle, Paris 1941

Schacht, Joseph : El 2, "Aghlabids" mad.

Sevim, Artuk Bey = Sevim, Ali : Artukların Soy ve Artuk Bey'in Siyasî Faaliyetleri = Bellekten XXVI/101 (1962), s. 121-45

Sevim, Azimî = Sevim, A. : Azimî'nin el-Muvassal Adlı Kayıp Eserindeki Selçuklularla İlgili Kayıtlar = Bellekten XLVII/187 (1983), s. 843-68

Sevim, Bakış = Sevim, A. : Selçuklu-Mısır Fatimi Devletleri İlişkilerine Genel bir Bakış = VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1981, ayınbasım s. 741-50

Sevim, Belgeler = Sevim, A. : Mir'atü-z-Zaman fî Tarihi'l-Ayan (Kayıp Uyûnü't-Tevârîh'ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler) - Sıbt İbnü'l-Cevzî = Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi XIV/18 (1989-92), s. 1-260

Sevim, Buğye, tercüme = Sevim, A. : Biyografilerle Selçuklular Tarihi. İbnü'l-Adîm : Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler), Çeviri, notlar ve açıklamalar, Ankara 1982 (TTK yayını)

Sevim, Dimaşk = Sevim, A. : Dimaşk Selçuklu Melikliği = Bellekten XLVI/182 (1982), s. 297-317

Sevim, İlğazi = Sevim, A. : Artukoğlu İlğazi = Bellekten XXVI/104 (1962), s. 649-91

Sevim, Kuzey-Suriye = Sevim, A. : Kuzey-Suriye'de Görünen İlk Türk Emîri Han-oğlu Harun = Bellekten XLIII/170 (1979), s. 365-80

Sevim, Melikşah = Sevim, A. : Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi = Bellekten XXIV/94 (1960), s. 209-32

Sevim, Selçuklu Komutanları = Sevim, A. : Ünlü Selçuklu Komutanları (Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur), Ankara 1990 (TTK yayını)

Sevim, Sökmen = Sevim, A. : Artukoğlu Sökmenin Siyasî Faaliyetleri = Bellekten XXVI/103 (1962), s. 501-20

Sevim, Suriye Selçukluları = Sevim, A. : Suriye ve Filistin Selçuklularının Tarihi, Ankara 1983

Sevim, Temürtaş = Sevim, A. : Temürtaş als Herrscher von Aleppo = Bellekten XXV/100 (1961), s. 583-94

Sevim, Tutuş = Sevim, A. : Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatı Elegeçirme Teşebbüsü = Bellekten XXVII/107 (1963), s. 411-35

Sevim/Merçil, Devletleri Tarihi = Sevim, A./Merçil, E. : Selçuklu Devletleri Tarihi. Siyaset, Teşkilât ve Kültür, Ankara 1995 (TTK yay.)

Sevim/Yücel, Türkiye Tarihi = Sevim, A./Yücel, Yaşar : Türkiye Tarihi. Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi, Ankara 1989 (TTK yayını)

Smoor, Fatimid Poets = Smoor, P. : Fatimid Poets and the 'Takhallus' that Bridges the Nights of Time to the Imam of Time = Der Islam 68 (1991), s. 232-62

Sourdel, D./Lambton, A./de Jong, F./Holt, P. : EI 2, "Khalifa" mad.

Spuler, Berthold : EI 2, "Ghaznavids" mad.

Stern, S. M. : EI 2, "Abdullah al-Maymun (al-Qaddah)" mad.

— : EI 2, "Abu Abdullah ash-Shi'i" mad.

Stern, Epistle = Stern, S.M. : Epistle of the Fatimid Caliph Amir (al-hidaya al-amiriya) = JRAS (1950), s. 20-31

Stern, Ismaili Missionaries = Stern, S.M. : The Early Ismaili Missionaries in North-West Persia and in Khorasan and Transoxania = BSOAS XXIII (1960), s. 56-90

Stern, Ismailism = Stern, S.M. : Heterodox Ismailism at the Time of al-Mu'izz = BSOAS XVII (1955), s. 10-33

Stern, Studies = Stern, S.M. : Studies in Early Ismailism. The Hebrew University, Jerusalem 1983 (Institute of Asian and African Studies)

Stern, Succession = Stern, S.M. : The Succession to the Fatimid Imam al-Amir = Oriens IV/2 (1951), s. 193-255

Stern, Three Petitions = Stern, S.M. : Three Petitions of the Fatimid Period = Oriens XV (1962), s. 172-3

Strothmann, R. : EI 1, "Shi'a" mad.

Suyûtî, Hüsnü'l-Muhadara = es-Suyûtî, Celâlüddin : Hüsnü'l-Muhadara fî Ahbaru Mısır ve'l-Kahire. Mısır 1299, (Matbaatu Idarat al-Watan)

Suyûtî, Tarih = es-Suyûtî, Celâlüddin : Tarihu'l-Hulefâ, yay. Muh. Muhiü'd-din Abdül-Hamid, Kahire 1930; yeni baskı Kahire 1351/1932 (al-Matbaatu'l-Muniriya)

Şehristânî, el-Milel = Şehristânî, Ebû'l-Feth Tacü'd-din : el-Milel ve'l-Nihal, yay. Cureton, London 1842-46; çev. Theodor Haarbrücker : Religionspartheien und Philosophenschulen, Halle 1850-51

Şeşen, Hittin = Şeşen, Ramazan : Hittin'de Salâhaddin'in Ordusu = Belleter LIV/209 (1990), s. 417-30

el-Şeyyâl, Cemâlü'd-din : EI 2, "Ibn as-Sayrafî" mad.

el-Şeyyâl, Mecmua = el-Şeyyâl, Cemâlü'd-din : Mecmua'l-Vesika'l-Fatimiyye. Kahire 1958

Taeschner, Franz : EI 2, "Artukids" mad.

Talas, Madrasa = Talas, Asad : La Madrasa Nizamiya et son Histoire, Paris 1939

Turan, Islamisation = Turan, Osman : L'Islamisation dans la Turquie du Moyen-Age = Studia Islamica LIX (1959), s. 137-52

Turan, Selçukluların Tarihi = Turan, O. : Selçukluların Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ankara 1965 / İstanbul 1969

Turan, Sujets = Turan, O. : Les Souverains seljoukides et leurs Sujets non-musulmans = Studia Islamica LIII (1953), s. 65-100

Vryonis, Decline = Vryonis, Speros : The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamisation from the 11. Through the 15. Century, University of California, Berkeley, 1971

Watt, Reappraisal = Watt, Montgomery : The Reappraisal of Abbasid Shi'ism = Arabic and Islamic Studies in Honour of H.A.R. Gibb, Cambridge, Mass., 1965; s. 638-54

Wüstenfeld, Geschichte = Wüstenfeld, Ferdinand : Geschichte der Fatimiden-Chalifen (26. und 27. Band der Abhandlungen der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen), Göttingen 1881

Wüstenfeld-Mahler'sche Vergleichungstabellen zur muhammedanischen und christlichen Zeitrechnung, Leipzig 1854 (fortgesetzt v. Mahler, Leipzig 1887)

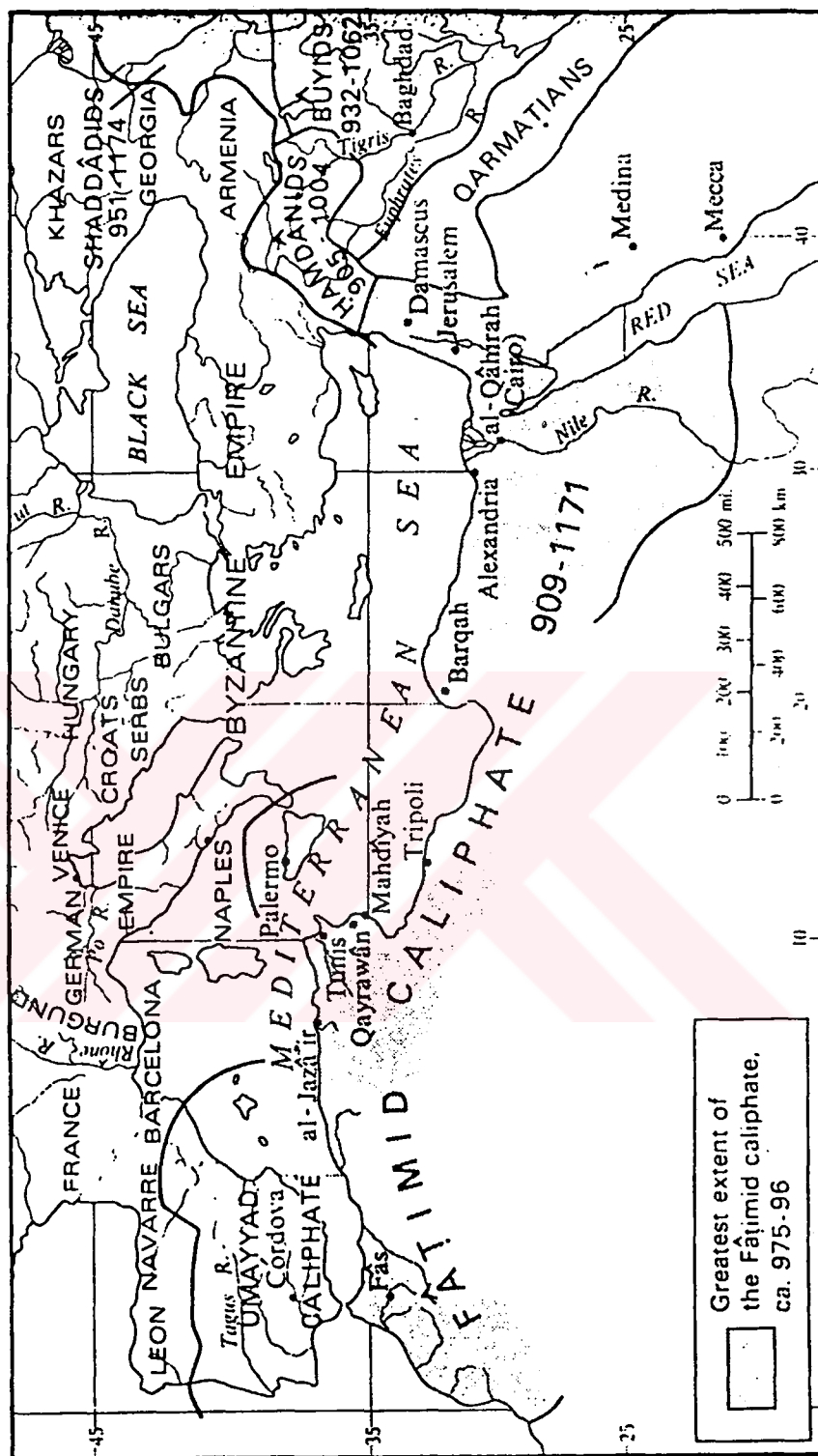
Yaltkaya, Mezahib = Yaltkaya, Şerefeddin M. : Selçuklular Devrinde Mezahib = Türkiyat Mecmuası I (1925), s. 101-18

Zachoder/Kaynak, Horasan = Zahoder, B. : Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan (çev. İsmail Kaynak) = Belleten XIX/76 (1955), s. 491-527

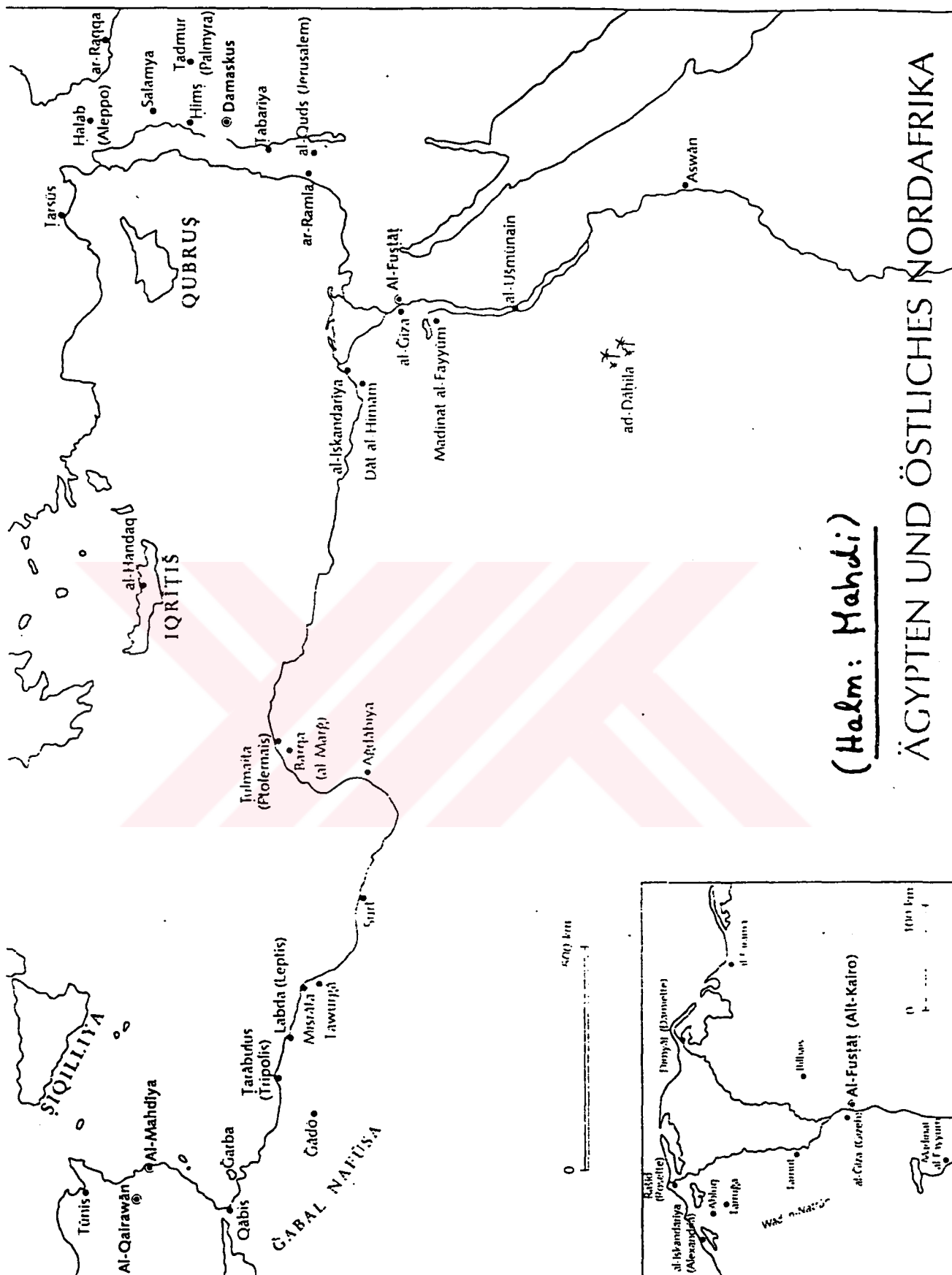
Zetterstéen, M. : EI 1, "Okaylides" mad.

— : EI 1, "Zengi" mad.

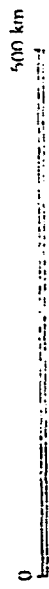
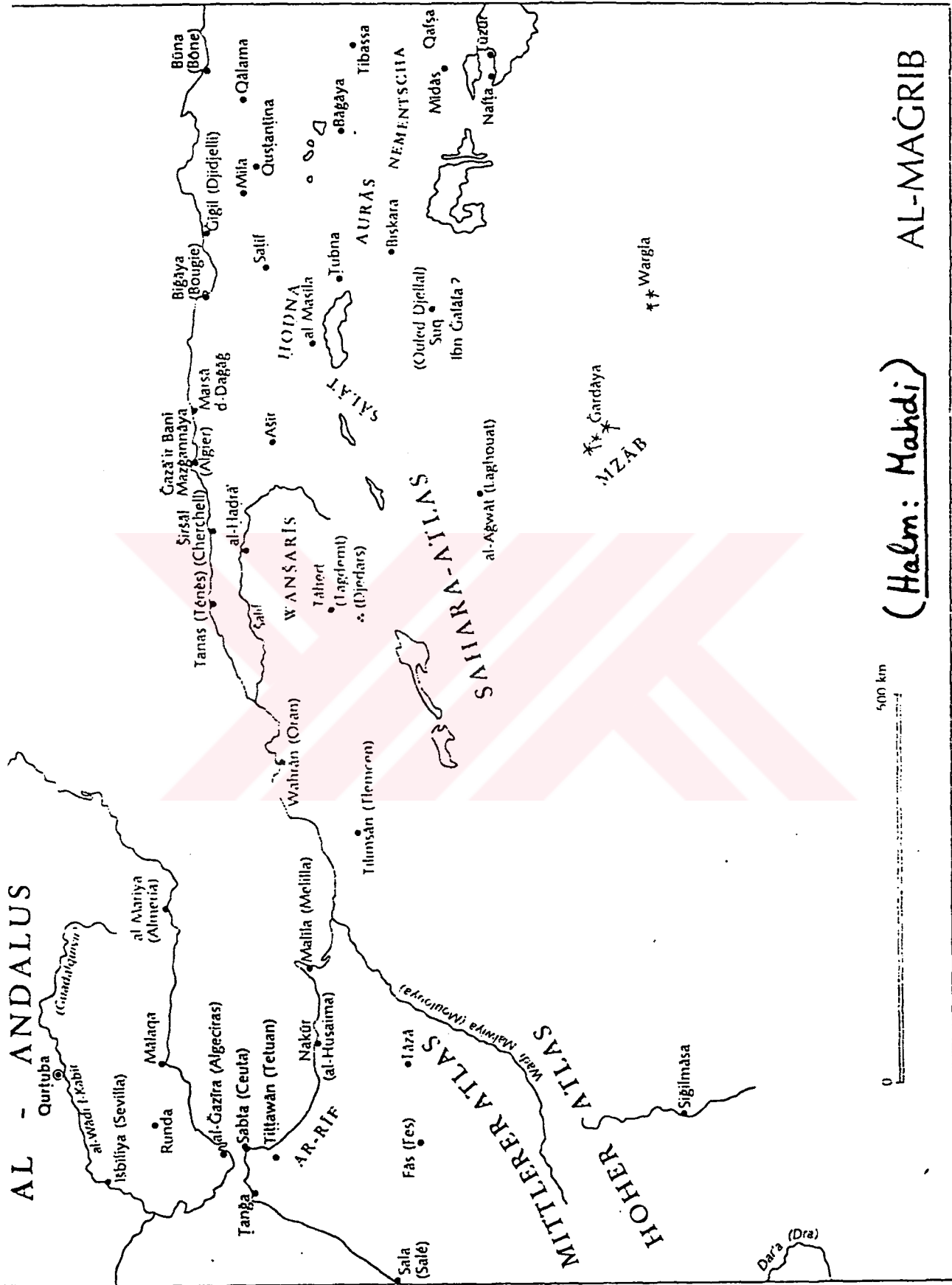
(Hodgson: Venture)

The age of the Fātimid Dynasty

AL - ANDALUS

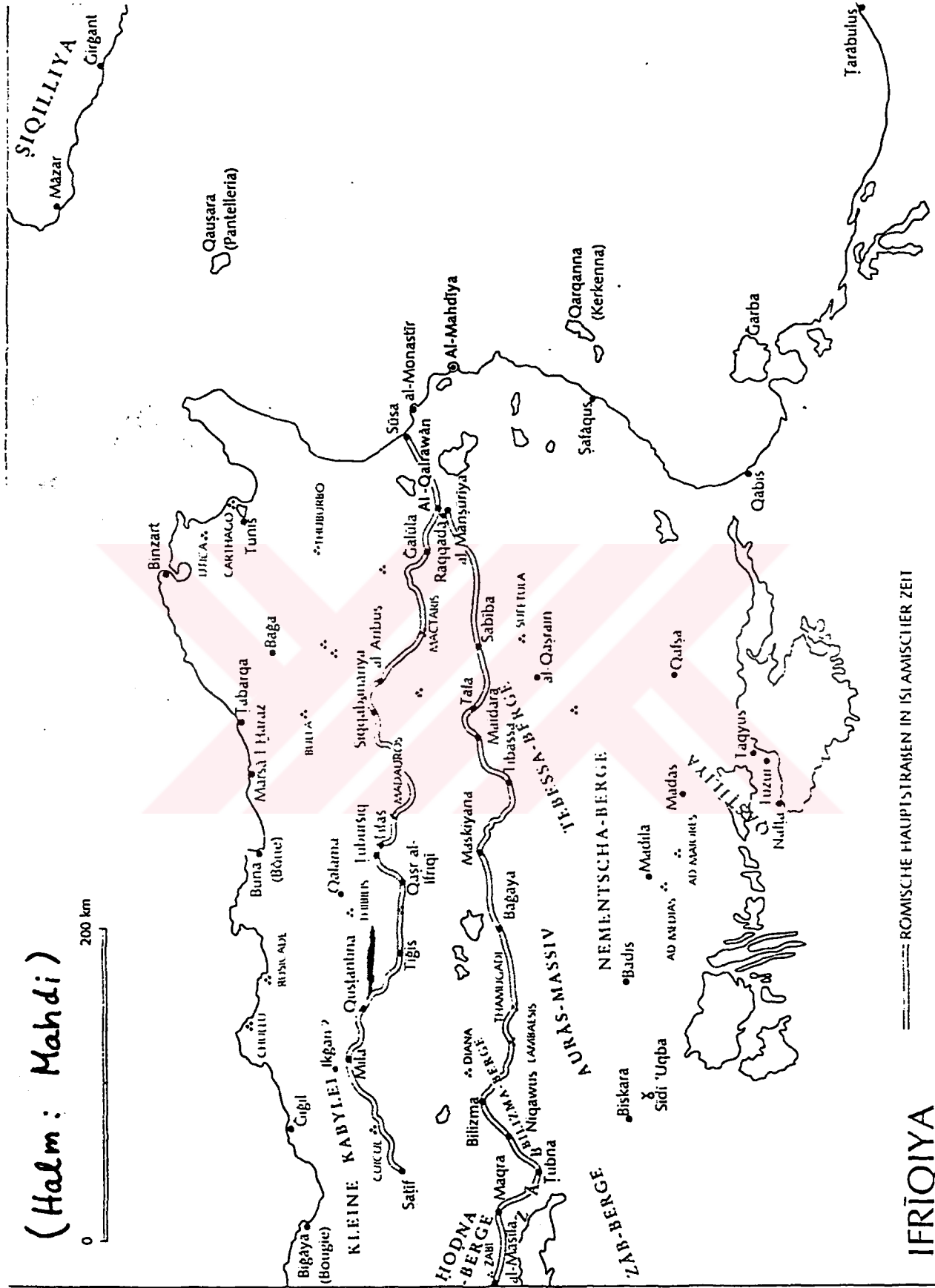

(Halm: Mahdi)

AL-MAGRIB

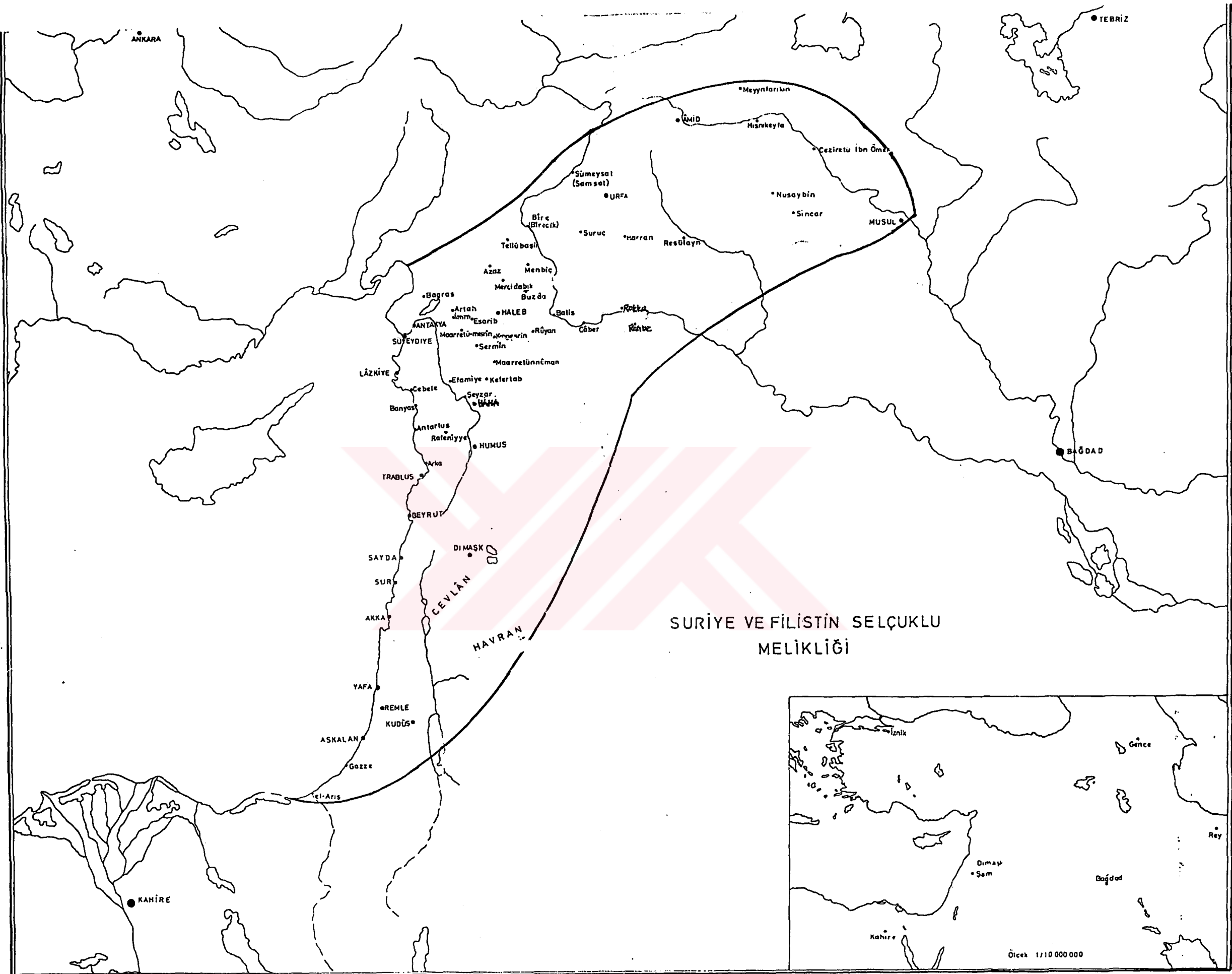
(Halm: Mahdi)

0 200 km

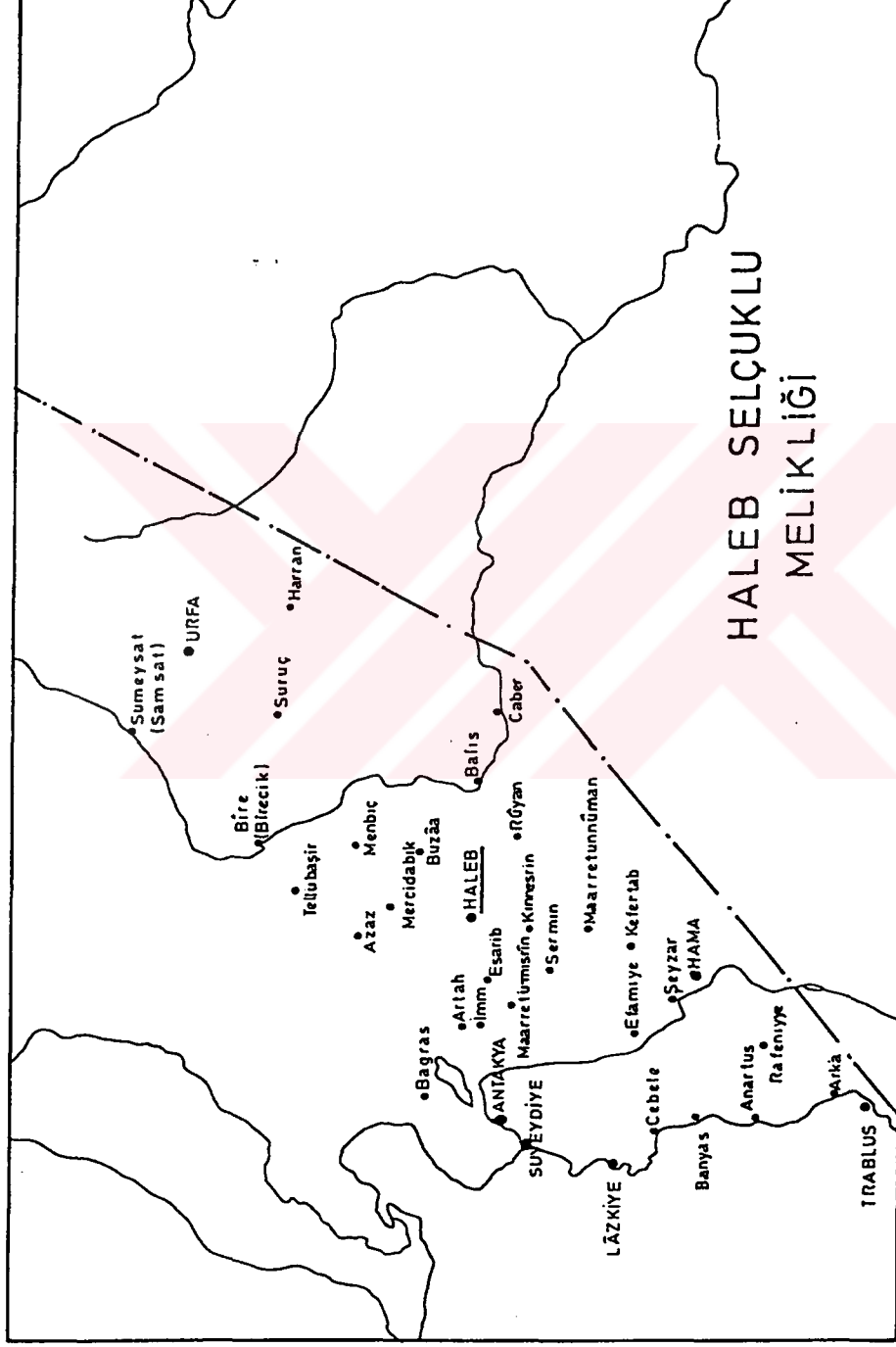
== ROMISCHE HAUPTSTRAßEN IN ISLAMISCHER ZEIT

IFRĪQIYA

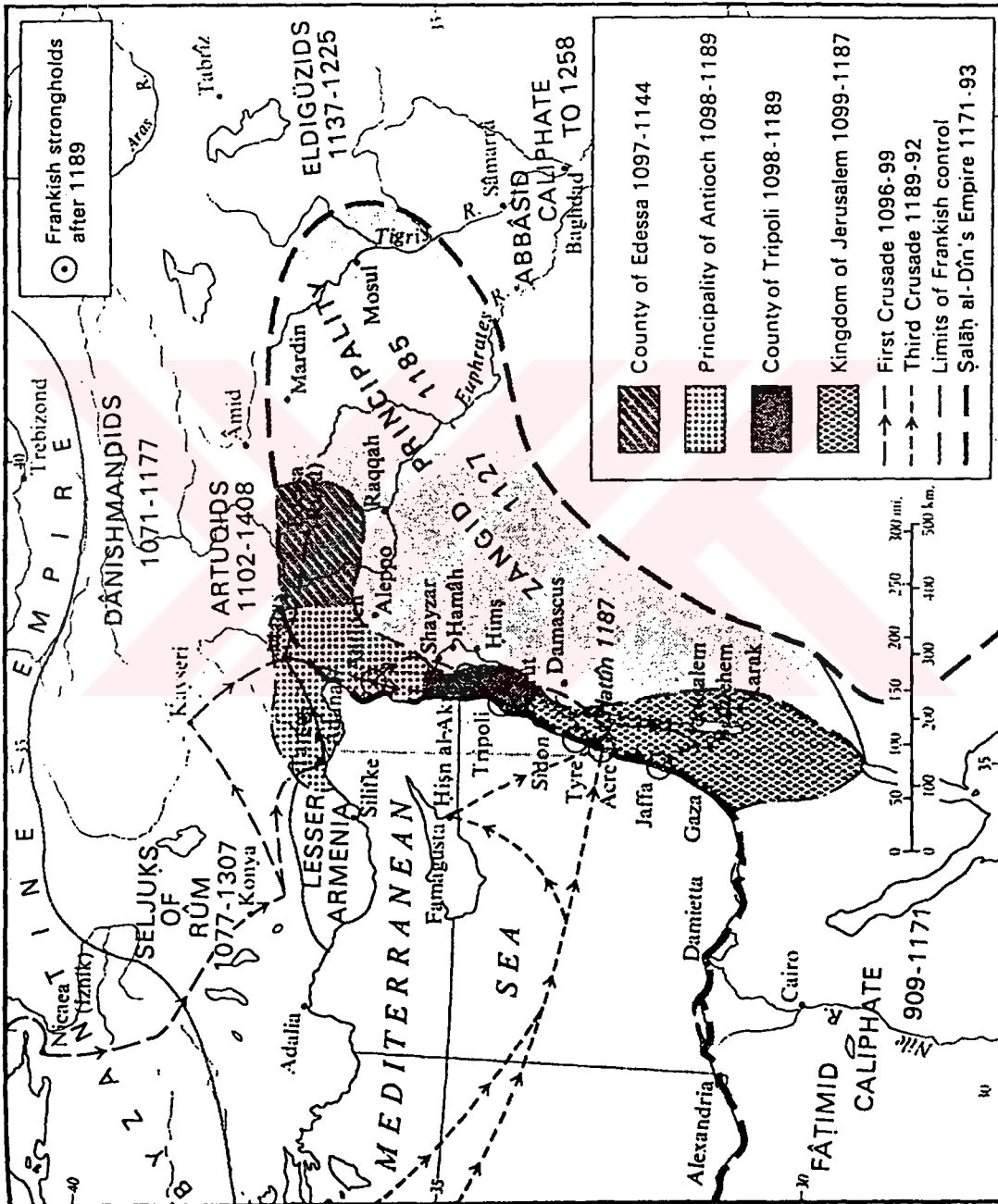
(Sevim: Suriye - Filistin Selçuklu Devleti)

ÖLÇEK : 1/2 000 000

(Sevim: Suriye - Filistin Selçuklu Devleti)

(Hodgson: Venture)

The Crusading period in Syria and Anatolia

(Busse: Buyiden)

BYZANZ

Kaspisches Meer

ADARBAIGAN
MUSAFIRIDEN

TABARISTAN
Ziyyariden

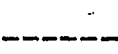
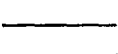
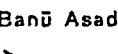
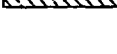
AL-GIBAL

Kakuyiden

FARS

Mittelmeer

KARTE I
DIE BUYIDEN UND IHRE NACHBARN

Kernlande der Buyiden	Gebietszuwachs der Fatimiden im 11. Jahrhundert
Vasallen der Buyiden	Das Vorrücken der byzantinischen Grenze von ca. 960 bis ca. 1060
Gebiet der Hasanwaihidien	Südgrenze der Marwaniden
Gebiet der 'Annaziden	Heutige Staatsgrenzen
Hamdaniden und Nachfolgestaaten	Hauptverkehrswege (schematisch)
Fatimiden im 10. Jahrhundert	BUYIDEN Selbständige Staaten
	Banū Asad Vasallenstaaten
	Hauptstoßrichtungen der buyidischen Expansion

Rotes Meer

Meer

GURGAN

GILAN

nach Hurāsān

Schiraz

Skál

Medfūmān

Genāra

DUJAYLA

BAHRA

Basra

Basra

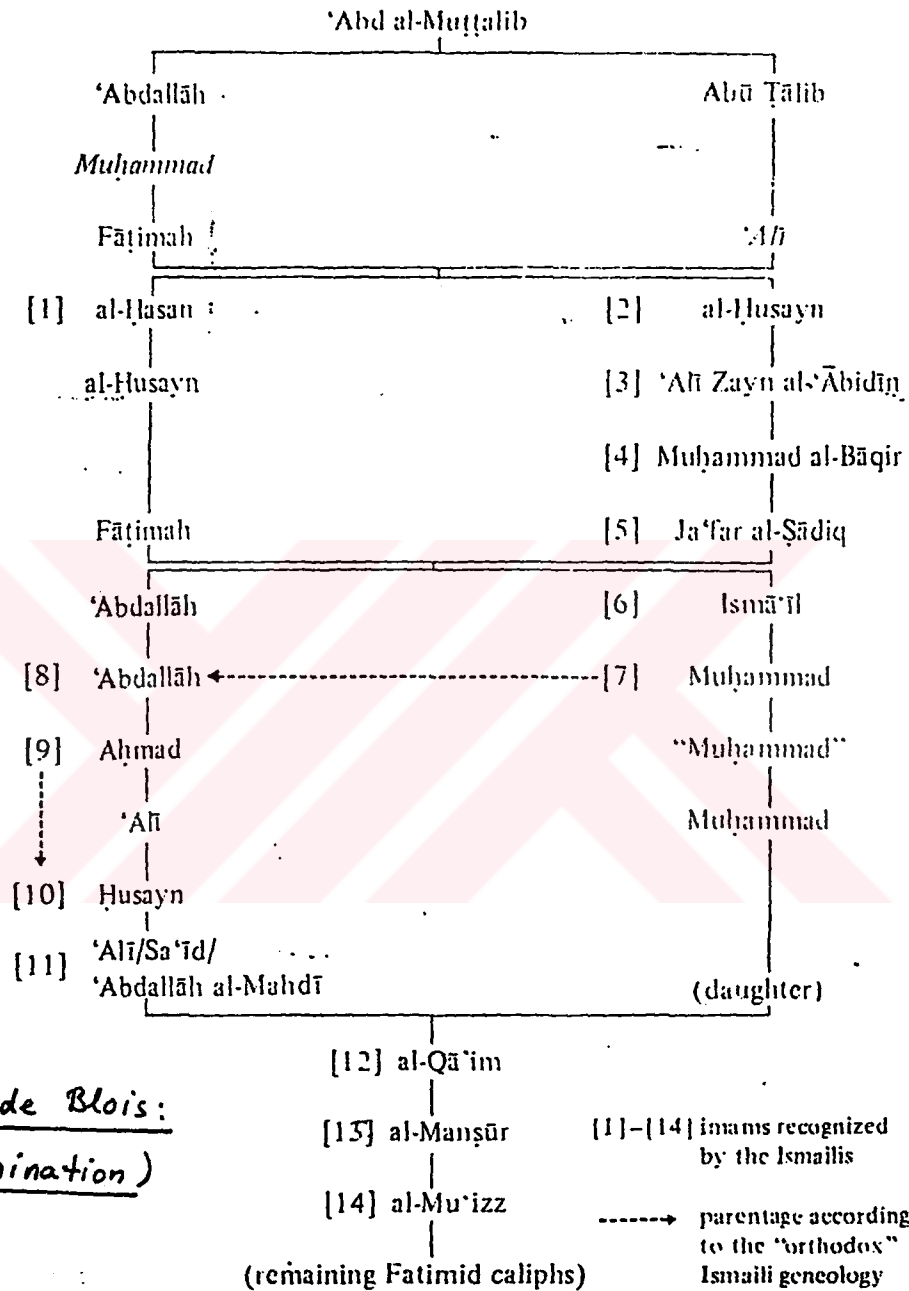
Basra

Basra

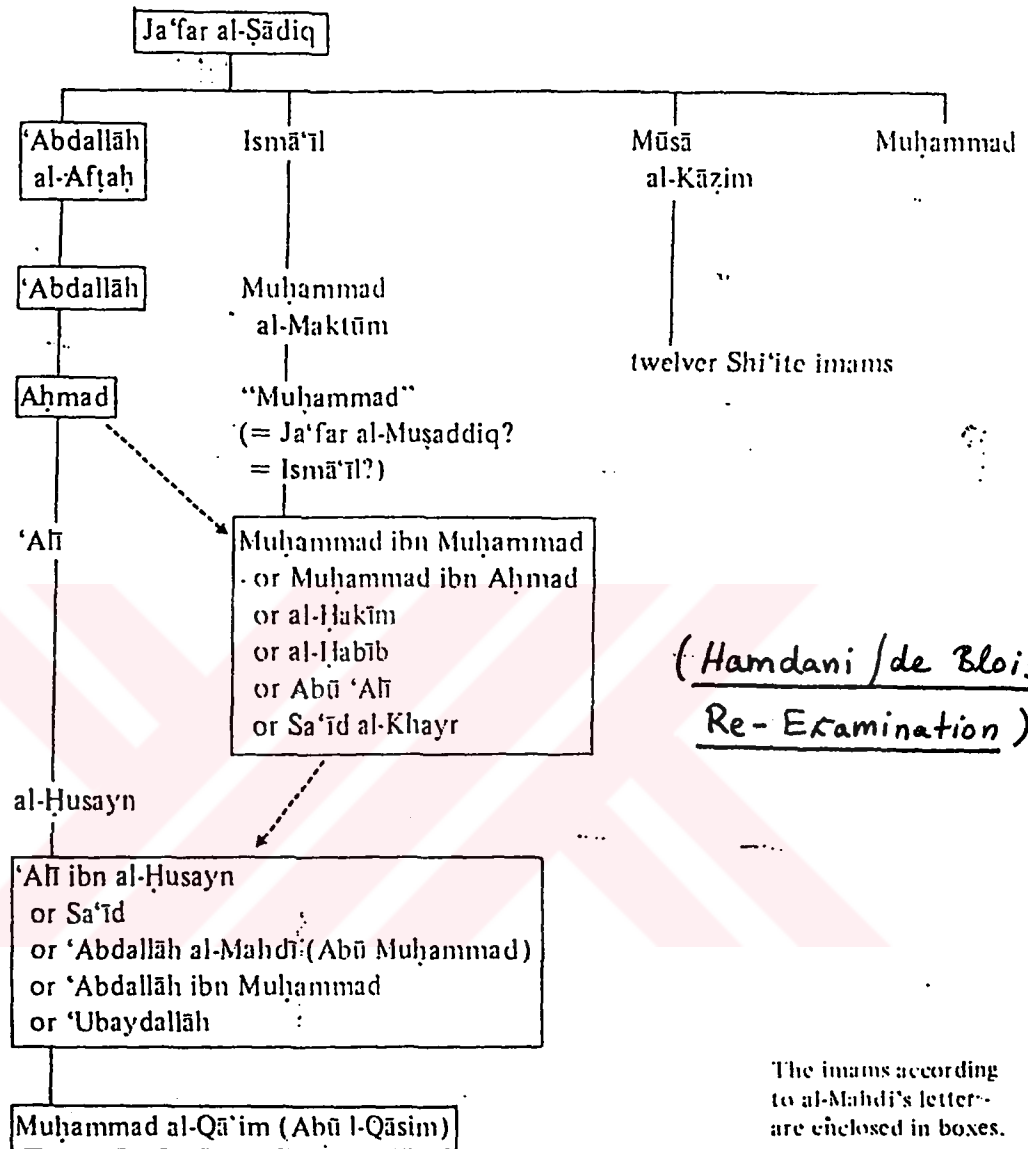
Basra

Basra

Basra

(Hamdani/de Blois:
Re-Examination)

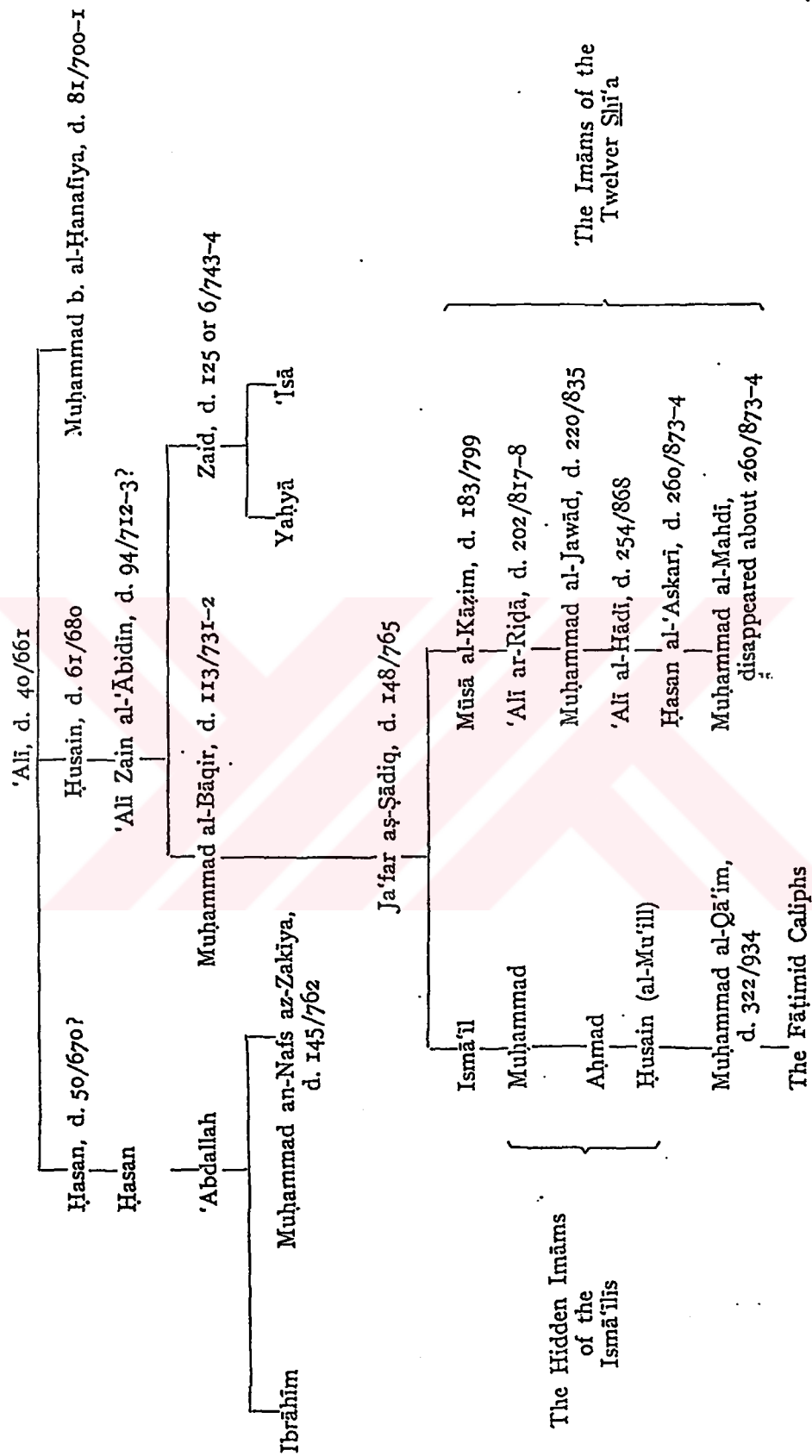

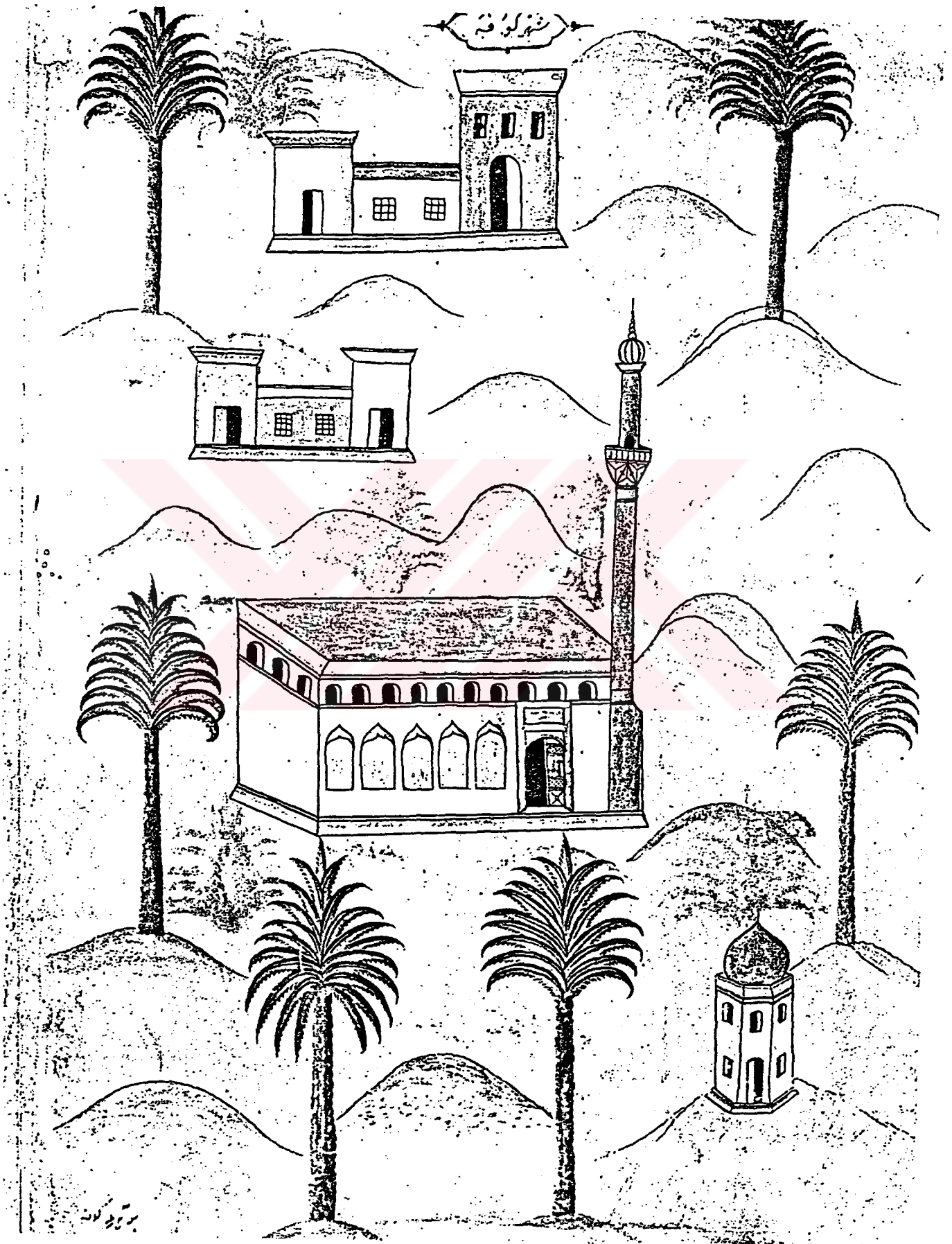
(Hamdani/de Blois:
Re-Examination)

The imams according
to al-Mahdi's letter-
are enclosed in boxes.

(Lewis: Origins)

THE HOUSE OF 'ALI

SUMMARY

The Ismaili movement is based on a pre-Islamic model of Iranian origin. The role of the mahdi (which has been interpreted by some scholars in such a way that the origins of the mahdi-idea, being of course Iranian, and Isfahan, where this idea came to the surface first, always had been associated with the coming of a new Iranian dynasty overthrowing the Abbasid (Arab) caliphate) within this movement has been the aim of many a criticism; according to the teachings of the sect, the mahdi does not bring a new religion but returns the present-day Islam to its original, paradisaical conditions; according to that the Islamic law will also lose its function and validity, and will be abrogated.

In order to spread this new belief, border areas of the Islamic world were chosen; propaganda was made among those groups having no or only loosely knit ties with the official (sunni) version of Islam. In the earliest times, especially two regions were of importance for missionary activities, namely the province of Daylam on the borders of the Caspian Sea and the marshes of Southern Irak; two other important mission areas were the Gulf coast and the Yemen. The success of the missionaries was due to the fact that the masses were subjugated by the rulers, in North-Africa as well as in Irak. This missionary activity to spread the Ismaili faith has often been compared with the Abbasid propaganda in Khorasan which led to the downfall of the Omayyads; even the title of da'i already appears in the Abbasid mission in Khorasan. We see that especially in North-Africa the success of the Fatimid state rests solely on the activities of the missionaries who are working independently, only bound in their orders to the imam (of time). The da'i is in that way able to develop himself into some sort of (limited) religious authority, treating affairs according to his own interpretation. But from the earliest times on we observe schisms in the movement : the first one concerning the separation of the Carmathians from the Ismaili sect, around the year 900 A.D.; this schism had its origin in a different interpretation about the existence in/or hiding of Muhammad b. Ismail, the grandson of Ca'far b. Sadik, who gave the sect its name; he was considered to be the mahdi appearing at the end of time.

Later on in Ismaili history we see more schisms to come; after the death of the 8. Fatimid caliph al-Mustansir, the question arose who was to

become his successor : his eldest son, Nizar, or his younger son, Ahmad; the latter was favoured by the vizier al-Afdal to whose influence Ahmad owed his succession to the throne under the name of al-Musta'li. After the murder of the caliph al-Amir, his son at-Tayyib, who went into hiding, was recognized by the Yemenite community only; in Egypt, a cousin of al-Amir, al-Hafiz, came to power (the fact that a cousin was able to exercise his influence to become caliph met at first with heavy opposition; later on it was argued that Ali, as successor to the prophet Muhammad, was his cousin). From that moment on the actual rule of the Fatimids was confined to Egyptian lands only, the dynasty having lost its grip of power over most regions being won over to the Fatimid cause at the beginning.

Fatimids and Buyids were, in contrast to their common beliefs, political enemies; therefore the Fatimid cause was never actually supported by the Buyids, although some minor advances were made on both sides in order to prevent a growing Turkish influence on the Abbasid caliph which made itself felt very soon after the Turks under the leadership of Tuğril Bey had been advancing towards Baghdad. The all-important role the da'i al-Mu'ayyad played as intermediary between Fatimids and Buyids may not be overlooked, but nonetheless in the end his cause was lost, and Shiite beliefs were again for a long time suppressed all over the Islamic world.

Also the fact that among the North-African Berber tribes no institution existed allowing for a furthering and deepening of Shiite beliefs among those peoples is an important factor concerning the vanishing of Shiite creeds on African soil soon after the Fatimids left for Egypt and delegated the power to the Berber tribe of Sanhaca, in this way upholding the Fatimid state in North-Africa until the middle of the XI. century.

The conquest of Egypt has to be considered as a logical result arising out of the aim of the Fatimids to convert all the Islamic world to the Shiite cause. During this period of conquest the weakening of the Abbasid caliphate was all-important because it probably prevented, after the death of Kafur and the break-down of Ikhshidid power in Egypt, the sending of new governors by the Abbasid caliph to rule over Egypt; thus we can speak of a power vacuum in the lands of the Nile. But the rich resources of the country, too, have to be considered as a strategical point. The bringing-down of the Abbasid caliphate (being aimed at by both Fatimids and Carmathians), was probably made easier from Egypt, being nearer to the Islamic mainlands than the far region of North-Africa. At that time, the Abbasid caliphate was also weakened

by the foundation of many small Arab principalities (i.e. tribal foundations) in Mesopotamia, among which we have to point out the Shiite Hamdanids and their role they were playing as a strong regional force in Aleppo and Mossul for more than 150 years.

The conquest of Syria and Palestine was considered to be a necessity for the protection of the Fatimid state against the Abbasid caliphate, but a conquest of Syria also meant to be even more near to Baghdad, the final aim for the Fatimids before they could be able to think of a conquest of Constantinople. From time to time revolts arose on Syrian soil, trying to get rid of Fatimid rule, but until the advance of the Turks and their final settlement in the area towards the end of the XI. century these revolts could always be suppressed.

According to several of the sources, the downfall of the Fatimid empire was in the main the result of three factors : the first one concerns the actual delegation of power to the viziers which began during the reign of al-Mustansir (1036-94) who, following a series of revolts arising in the country and an ever-growing discontent of the population, was forced to call the governor of Akka, Badr al-Cemali, to his help in 1074 and conferred upon him the title of vizier. The wide powers which this function gave to its bearer were later misused by the son of Badr, al-Afdal, who factically took the power to reign out of the hands of the caliph and was ruling according to his own will, as did all the later viziers until the end of the dynasty.

The second factor shaking the foundations of the Fatimid state were the crusaders. The crusading forces, after having recognized the weakness of the Fatimids, were trying several times to conquer the lands on the Nile, but without success; due to the actions of Amalrich I., king of Jerusalem, the last caliph al-Adid was forced to ask Nur ad-din for assistance, thus enabling the Zengids and later the Ayyubids to place themselves on Egyptian soil and finally put an end to Fatimid power.

The third factor is, according to most historians, the frequent change of viziers, contributing to political instability of the country and rendering it impossible to govern. According to the doctrine and concept of the Ismaili imamate, the function of vizier is foreseen nowhere in the hierarchy of a state governed by an imam-caliph, the vizier being a purely worldly function.

The Nizari branch of the Ismailis under the leadership of Hasan as-Sabbah were a group of people spreading fear in their surroundings : fear because they were assassinating persons of Sunni faith, and fear also

because they were planning revolutionary actions which, would it have come to the point of realisation, would have brought down the other states of the Near East. Besides, a destroying of the Islamic creed and a return to old Iranian religions as well were expected from them.

The state of the Nizaris has nonetheless to be considered as bearing Islamic attributes; that is why a centralisation of authority was aimed at. The Nizaris at all time formed a group against the outside world, and the feeling of group solidarity was highly developed. The founding of madrasas has to be valued as a counter-offensive to these movements, trying to beat Ismailism with its own weapons. The first of this kind was the Nizamiyye, opened in Baghdad in the year 1067, following Shafiite rites. Philosophy was officially banned because it was, according to the Sunni view, the tool used by the Ismailis to undermine Islam. The Ismailis in Iran were able to hold on to their position until the Mongols under the leadership of Hūlagū dispersed them after 1256.

The break-down of the Fatimid empire in the year 1171 was a result of all the weaknesses and inner disturbances as well as of outer pressures. From the moment Salah ad-din took over as nominal ruler and governed Egypt in the name of Nur ad-din, the so long hoped-for unity of Islam in its Sunni form was finally reached. After the Fatimids were wiped away, no other independent state of Shiite creed was able to establish itself in the Near East again, except for Twelver-Shii Iran which saw its origins in the year 1501 A.D. under shah Ismail I.

ÖZET

XI. yüzyılda, Anadolu'daki Türkler tarafından gerçekleştirilen fetih hareketlerine paralel olarak Kuzey-Suriye'de fetih hareketleri görülmüştür. Anadolu'daki fetih hareketleri Bizans'a karşı yapılırken, Kuzey-Suriye'deki mücadeleler Şîî Fatımî Halifeliğine karşı yönelmiştir.

Fatımîlerle ilk ilişkiler daha Tuğrul Bey döneminde başlamıştır. 1055 yılında Bağdat'taki Abbasî halifesinin ordu kumandanı olan Arslan el-Besâsîrî halifeyi hapsederek, Bağdat'ta Şîî Fatımî Halifeliği adına hutbe okuttu. Abbasî halifesinin yardım isteği karşısında harekete geçen Tuğrul Bey, ordusuyla Bağdat'a gelerek halifeyi kurtardığı gibi, bir yıl sonra Arslan el-Besâsîrî'yi bertaraf etmiştir.

Selçuklu-Fatımî ilişkileri Arslan el-Besâsîrî'nin ölümü ile son bulmamıştır. Zaman zaman Selçuklu ailesi içerisinde başgösteren isyan olaylarında, genellikle Fatımî halifeliği önemli bir rol oynamıştır.

Alp Arslan zamanında Fatımîlere karşı Kuzey-Suriye'de gerçekleştirilen fetihlerin yanında, Alp Arslan'ın Mısır seferi önemli yer tutar. Bu seferde Alp Arslan Fatımî Halifeliği'nin merkezi olan Mısır'ı ele geçirerek Şîî Fatımî hâkimiyetine son vermek istiyordu. Fakat aynı tarihte Bizans imparatoru Romanus Diogenos'un Selçuklulara karşı girdiği askeri seferin sonucu olarak, Alp Arslan Mısır seferinden vazgeçmek zorunda kalmıştır.

Melik Şah döneminde Selçuklu-Fatımî ilişkileri tamamıyla başka bir boyut kazanmıştır. Bu dönemde, Selçuklu fetih hareketine karşı Fatımîler Şîî mezhebini yayma yolunu seçmişler ve bunu gerçekleştirirken de, her türlü propagandanın yanında Selçuklu devlet adamlarına yönelik suikast ve terör olaylarına girişmişlerdir.

Melik Şah'ın ölümünden sonra, Kuzey-Suriye'de Tutuş'un oğulları Rıdvan ve Dukak yönetiminde Büyük Selçuklu Devletine bağlı iki ayrı Selçuklu emirliği ortaya çıkmıştır. Bu arada İslâm alemine karşı tertiplenen seferlerin sonucunda Urfa, Antakya, Kudüs'te birer kontluk kuran Haçlılara karşı bu iki Selçuklu emirliği mücadele etmiştir. Daha sonra bu mücadeleye Zengiler devleti de katılmıştır.

Selçuklu-Haçlı mücadelelerinde Fatımîler, daima Haçlıların tarafını tutmuş ve Selçuklulara karşı Haçlıların yanında yer almışlardır. Fatımîlerin takındıkları durum karşısında Salâhüddin Eyyubî idaresinde Mısır'a bir ordu gönderen Nureddin Mahmud Zengi Mısır'da hâkimiyeti ele geçirerek Şîî Fatımî Halifeliğini ortadan kaldırmıştır.

250 yıldan fazla bir süre Orta-Doğu'nun siyasi alanında büyük bir rol oynayan Şîî Fatımî Halifeliği, İslâm aleminde sürekli mezheb çatışmalarına ve çeşitli karışıklıklara sebep olmuştur. Sünnî akideyi temsil ve himaye eden, başta Büyük Selçuklu Devleti olmak üzere, Halep ve Dimaşk Selçuklu emirlikleriyle Zengiler, Fatımîlere karşı yürüttükleri mücadelelerle İslâm aleminde Sünnî akideyi tekrar güçlendirmişlerdir.

Selçukluların ortaya çıktıkları ilk yıllarda İslam aleminin çok büyük bir kısmında Şîî mezhebi hâkim durumda idi. Irak'ta Şîî Büveyhoğullarının hâkimiyetinin yanında Bağdat Abbasî Halifeliği de, Şîî taraftarı olan Arslan el-Besâsîrî'nin hâkimiyeti altına girmişti. Mısır ve Kuzey-Afrika'da da, hakim unsur Şîî Fatımî Halifeliği idi. Şîî-Sünnî çatışmasının İslâm dünyasında pek çok karışıklıklara sebep olmasının yanında, ilim aleminde ve özellikle felsefe sahasında sayısız eserlerin verilmesi de görülmüştür. Aynı zamanda, Selçuklu medreselerinin ilkinin teşkil eden Nizamiye medresesinin kuruluşu nedeni, bu Sünnî-Şîî çatışmalarında aramak gerekmektedir.